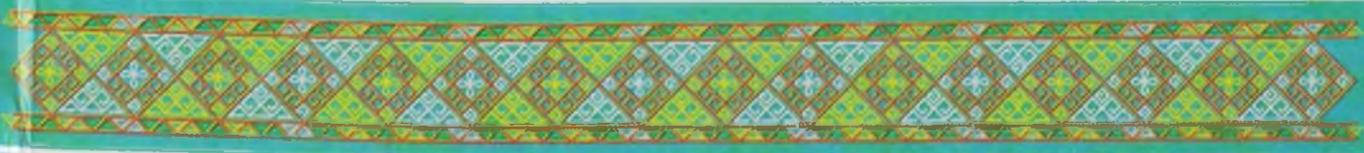

В 84(5кар)
Е 82

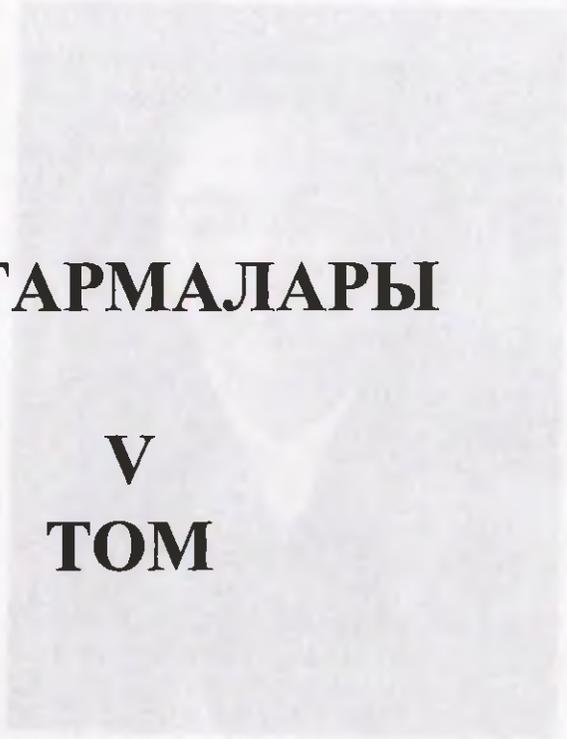
ГҮЛАЙША ЕСЕМУРАТОВА

84(5кар)
В Е-82

УДК 821.212.121
БКК 2 Кар
Е-84(5кар) - ИЛМ

ҒҮЛАЙША ЕСЕМУРАТОВА

ШЫҒАРМАЛАРЫ

V ТОМ

Бұл кітаптың маңызы өте зор. Онда
Қазақстанның әдебиеті мен мәдениеті
туралы қызықты ақпарат берілген.
Бұл кітаптың арқасында біз
Тәуелсіздік біздің елімізге
Бірлесіп жасауымыз керек.

Қазақстанның әдебиеті мен мәдениеті
туралы қызықты ақпарат берілген.
Бұл кітаптың арқасында біз
Тәуелсіздік біздің елімізге
Бірлесіп жасауымыз керек.

НӨКИС
«ИЛИМ»
2018

Т. Қарашев
Ташкент, Душанбе, 2018

УДК: 821.512.121

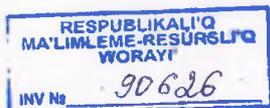
ББК: 5 Қар

Е-82

ГУЛАЙША ЕСЕМУРАТОВА

ШЫҒАРМАЛАРЫ

V
ТОМ

Гүлайша Есемуратова. Шығармалары. V том. – Нөкіс: «Илим»,
2018. 176 б.

ISBN

ТИР
2018

© «Илим» баспасы, 2018

ШЕКСИЗ МАЙДАН – ӘДЕБИЯТ МАЙДАНЫ

*Бул майданга биреу кирер пәт пенен,
Биреулері өтип кетер пәтиуасыз гәп пенен,
Бул майданга хәуес емес адам жоқ,
Гей биреулер бул майданга киргенине мәс болып,
Талпынады кетпекши боп жоқарыга өрмелеп,
Өрли-гурлы шыжбайлайды термелеп.*

- *Өрмелесе өрмелесин, бирақ та,
Кетпесин дә талантлыны жәбирлеп,
Ким болса да, берсин бизге ҳадалынан шийрин сөз,
Өтириктен тоқымасын суудыр бөз,
Беккемленген сабақлары үзилмей,
Соңғы әуладқа жетсиндағы сереленген ҳасыл сөз!*

Г. Есемуратова
Ташкент, Дурмен. 2014-ж.

ТУРМЫС ХАҚЫЙҚАТЛЫҒЫНЫҢ КӨРКЕМ КЕЛБЕТИ

Өмірден рәхәт табыу, алдына қойған мақсетлерге ерисиу – аұыр хәм машақатлы өмир жолларының қыйыр-шыйыр, таулы-таслы қыспақларынан өтип, мәрдана кәдем таслауға имканият алыу деген сөз. Әлбетте, хәрқимнің тәғдири хәрқыйлы. Бундай тосқынлықларға шыдайтуғынлар да, шыдамайтуғынлар да бар. Өмирдің өршеленген толқынларында өрге жүзиу хәрқимнің қолынан келе бермейди. Бәлқим, соның ушын да қыйыншылықтан қаймықаған адамлар халқымыз ушын да, миллетимиз ушын да аңыз-әпсаналарға айланып, қәдир тутьлады. Әсиресе, гәп дәретиуши инсанлар хәққинда болатуғын болса, онда олардың еншисине әпиуайы, қатардағы адамлардың атқаратуғын уазыйпасына қосымша көркем образлар дәретиу жууапкершилиги де жүкленеди. Бул оғада аұыр жұмыс екенлиги бәршеге мәлим. Бирақ арамызда усундай салмақты бир ийиннен көтерип жүрген жазыушылардың бар екенлиги бизиң миллий әдебиятымыздың өсип, рауажланыуын тәминлеу имканиятларымыздың мол екенлигин дәлиллейди.

Өмири бойы көркем прозада қахарман образ дәретиу машқалалары менен айланысып жүрген Гүлайша апа Есемуратова қыян-кести турмыс машқалаларын басып өтип, өзиниң турмыс тәжирийбелеринен көргенлерин, еситкенлерин оқыушылары менен үзликсиз түрде ортақласып киятырған жазыушыларымыздың бири. Хәқыйқатында да, Гүлайша апа жазыушы сыпатында өзиниң хәм өзгелердің турмысынан алынған кеширмелерди көркемлестирип бериудиң шебер устасы. Ол өз оқыушыларының талаптарын қанаатландыра алатуғын дәрежедеги уақыяларды таңлау, қахарман образларының тәсиршендик имканиятларын байытыуды әмелге асырыу менен бирликте оларды терең философиялық хәм өткир психологиялық туйғы-сезимлердің рәң-бәрен бояулары менен безеу арқалы хәр-бир шығармасының көркемдилек сыпаттарын асырыуға ериседи.

Автор шығармаларының V томына енгизилген дәретпелер хәрқыйлы тематикалық бағдарларға ийе болса да, оларда дүньяға деген көзқараслардың кестеленген, бир пүтин адамгершилик пазыйлет түсинигине жәмлестирилген хәсыл үлгилерин көремиз.

«Ибрайым Юсупов хаққында роман» шығармасында қарақалпақ поэзиясының байтереғи есапланған уллы шайыр өмириниң хәм машақатлы, хәм ләззетли тәреплерин өз-ара барыс-келис мүнәсибетинде қәлиплескен еске түсириулер усылында сөз етеди. Бунда шайырдың көркем портрети миллий түсиниклеримиздиң жарқын көринислери менен уйғынласқан.

Халқы қәстерлеген, әдиулеген уллы шайыр менен қатар жасап, қатар жүрип, қатар ислеп, оның бирде тегис, бирде ойлы-шуқырлы турмыс мәнзиллериниң уңқыл-шунқылына шекем гууасы болған жазыушы апамыз өз дәрәтпесинде бундай әдиули инсанның бийик тулғасын сүүретлеп, психологиялық портретин жаратыуды мақсет еткен хәм оның бул нийети ижабатлы әмелге асқан.

«Үш дәуирдин гууасы «тентек хаял» хаққында әпсана» шығармасында автор Қарақалпақстанға мийнети сиңген муғаллим Әйсе апа Бөлекбаеваның басынан кеширген уақыяларынан илхамланған халда, хәр бир адамның мақсетке умтылыушылық хәрекетлеринде өмирге қуштарлық, қайыркомлық, сабыр-тақатлылық сыяқлы пазыйлетлердин үлкен әхмийетке ийе екенлиги басқаларға үлги сыпатында бақайды.

Жазыушы апамызды толғандырып келген, кеулинде өшпес из қалдырған ең қыйын туйғы – өзиниң ата-анасына болған пәк ықласын баянлау, әсиресе, қатағанлық сиясаты ақыбетинде ата-анасының ар-намысына дақ салған турмыслық фактлердин себеплерин анықлаудан ибарат болды. Жазыушыны мудама усы туйғы өз қурсауына алып қыйнаған менен, ол түбинде хақыйқатлықтың бетин ашатуғын мүмкиншиликлериниң бар екенлигине исеним менен жасады. Нәтиждеде, усы толғанысларды өз мазмунына сиңдирген «Кестеленген роман (Сораудан тууылған дәрәтпе)» атлы шығарма пайда болды. Жазыушының тема таңлаудағы хәм оз оқыушылары менен дәрәтиушилик қатнаста болған халатларын сәулендириудеги таңлап алған дәрәтиушилик шеберлигинен тууылған шешимлер айрықша көзге тасланады.

Жазыушы апамыздың шығармаларын оқыр екенмен, анамның хәр сапары биз – тууған-тууысқанлар бас қосқанда қайталай беретуғын әңгимелери есима түседи:

– Жетимликтен жетилдим ғой, шырақларым! Алты айлығымда (1937-жылы) сол уақытлары колхоз баслығы болып ислеген әкем жала менен қамалып кеткен, оны еслей алмайман. Сол кеткеннен изсиз жоғалған. Анам он бармағынан өнери тамған, елге белгили шебер тигиуши еди. Мен он еки жасар уақтымда бир қоқтасынлы шаңарақтың узатылатуғын қызының кийим-кеншеклерин, бау-шууларын тигип берип киятырғанда

жолдағы жаптың паяпылынан сууға жығылып (бул кеш гүзек күнлери еди), кеселге шатылды хэм көп узамай-ақ мени жалғыз таслап, келмес сапарға атланды... Мениң әкем де, анам да, апа-сиңлим хэм аға-иним де сизлерсиз ғой, айналайынларым-ай!...

Гүлайша апа Есемуратова елге-журтқа белгили адамлардың хызметлерин бахалауда елеули тәжирийбе арттырған дөретиушилердің көримли ўәкиллери қатарынан орын алады. Оның «Пидайы тарийхшымыз ҳаққында сөз» шығармасы миллий тарийхшымыздың белгили маманы Шерип Бабашевтың мийнетлерин илимий-аналитикалық хэм көркем-әмелий көзқарастан бахалауды басшылыққа алады. Бул шығармада жазыушының тийкарғы дыққаты екінши дүнья жүзилик урыста қурбан болған яки бийдәрек жоғалған адамлардың атларын қайта тиклеу менен байланыслы алып барған алымның жумысларының нәтийжелилигин мақтаныш етиу айрықша көркем сыпатлаулар менен сәуленеди.

Жазыушы таярланып атырған томға киргизилген «Оқыдық, пикир айтамыз» мақаласында К.Реймовтың қосықлары хэм аудармалары ҳаққындағы дөретиушилик тәжирийбелерине аналитикалық пикирлер билдириуде биринши гезекте өз қәлемкеш заманласларының жетискенликлерин нәзерде тутады хэм устазларға тән болған мәсләхәтли ойларын ортаға кояды.

Гүлайша апа урыс кесәпатларының ауыр-азапларын өз басынан кеширген жазыушы сыпатында ауыл турмысындағы дәуир машқалаларын «Әрманлы шайтан арба», «Тек сағыныш», «Ийесине қайтарылған қол орамал» гүрриңлериндеги қахарманлардың образлары арқалы турмыслық фактлерди көркем шығарма дәрежесине көтериуде тартымлы, ықшам әпиуайы усыллардан пайдаланған.

Жазыушының дөретиушилиги тутасы менен турмыс орталығынан алынған ўақыяларды көркем сәулендириуден ибарат десек, артық айтқан болмаймыз. Себеби, оның қайсы шығармасын алып қарасақ та, сиз бенен бизге таныс болған ямаса өзлериниң жетискенликлери, кемшиликлери менен кеўлимизден орын ала-алатуғын әпиуайы, қатардағы қахарманлар. Мәселен, томға киргизилген «Шүтик шыраның шарапаты», «Кесте», «Исеним», «Мәйек бөрек хэм кемпир» гүрриңлеринде адамлардағы тақатшыдам, үмит, ықлас, исеним сыяқлы ҳасыл пазыйлетлерден ибарат болған адам характерлериниң өзгешеликлерин, этирапында жүз берип атырған хәдийселерге көзқарасларын жазыушының дөретиушилик шеберлиги арқалы баклай аламыз.

Гүлайша апаның жазыушылық лабораториясындағы өзине тән тағы бир өзгешелиги – бул адамлар арасында айтылып жүрген аңыз-әңгимелерге дөретиушилик катнаста болыуында көринеди. Ол оғада

нәтийжели импровизициялык кәбилетке ийе. Егер биз усы мазмундағы «Мәдирейим сүңгигиш», «Халмурат жүргиш» сыяклы гүрринлериниң ертеректе жазылғанлығын есапка алсақ, онда жазыушы апамыздың соңғы жазылған шығармаларының көпшилиги дерлик турмыстан алынған ўақыялардың жеке авторға тән көркем формаға түскен өзгешеликлерин анық бағалай аламыз.

Турмыстың қыйлы-қыйлы қайнауы бар, дейди ғой даналар. Гүлайша апаның шығармаларын оқыр екенбиз, отжаққышты да қыйлы-қыйлынан сайлап қойған заманларда қайнап турған қазандағы сорпаның көбиги шайылып кеткен пайтларда да, ықтыятлы қазаншының қалқып шыққан көбикти алып таслап, мөлдир, таза сорпа тартқан күнлери де аз я көпке итибар бермей, барына шүкиршилик етип, халқым деп, елим деп, «аяғын қолға алып, басы менен жумалаған» зәбердес инсан келбети көз алдымызға келеди.

Ақыры, көбик аралас кермек дәмли сорпадан үзликсиз татып көрип, күни-түни Алладан рәхмет тилеп, а-Қудай менен жасап, бүгинги жарқын күнлерге жетип, жасларға билген-түйгенин нәсиятлап отырған Гүлайша апамыздың ерлиги емес пе бул?!

Улыўма, Гүлайша апамыздың жаңадан таярланған томындағы көркем дәрәтпелерден жәмлестирилген материаллар оқыушыларымыздың кеўлинен шығады деген үмиттемиз. Апамызға узақ өмир, терең денсаўлық хәм дәрәтиўшилик табыслар тилеймиз.

А.Альниязов, филология илимлериниң кандидаты

ҚАРАҚАЛПАҚ ӘДЕБИЯТЫНЫҢ СҮТИНИ (Ибраһым Юсупов ҳаққында роман)

*Усы китабымды мени тәрбиялап,
усы дәрежеге жеткерген тууысқан
ағам хәм биринши устазым, доцент
Есемуратов Айтжанның жарқын
естелигине арнайман*

Автор

ОРЫНСЫЗ ТАҒЫЛҒАН АЙЫП

Белгили тарийхшы-алым Шерип Бабашев былай деп еске түсиреди:

– Талантлы шайыр достымыз Ибраһым Юсупов буннан бир неше жыллар бурын, бир күни мени үйине шайға мирәт етти... Бардым. Шайсуу ишип болынғаннан кейин Ибраһым сөз баслады.

– Шәке, сизге айталмай жүрген бир өтинишим бар еди. Сизиң репрессия тууралы жазған мақалаларыңызды оқыйман, Сиз сауап истиң үстинде мийнет етип, тоталитарлық дүзимде бийгүна шейит болған ел азаматларының исми–шәриплерин қайта тиклеп атырсыз. Бул күтә кууанарлық ўақыя. Сол бир зорлық–зомбылық жылларда мениң әкем Юсуп Саекеев те «халық душпаны» таңбасы менен қамалып кетип еди. Мен әкемнен жүдә жас қалдым. Кеште үйде шай ишип отырғанда еки адамның келип, қолына кисен салып алып кеткенде шыңғырып жылағаным хеш ядымнан шықпайды. Әкемнің не ушын қамалғанын билмеймен. Кейин мен де «халық душпаны»ның баласы атанып, талай азап көргенмен, айтсам – ол өз алдына бир ўақыя, – деди. – Әкемнің дәрегин хеш жерден табалмадық. Сол кеткеннен елге қайтып келмеди. Сиз излестирип әкемнің дәрегин тауып, сауап хызмет етсеңиз, мен миннетдар болар едим, – деп Ибраһым сөзин жуу мақлады.

Оның өтиниши бойынша излеу салып Өзбекстан Республикасы Миллий қәуипсизлик хызмети архивинен Юсуп атамыздың жынаят исин тауып, оның басынан кеширген қайғылы ўақыяларын қағазға түсирдим...

Атамызға орынсыз тағылған айып екени анықланды. Бул хаққындағы мағлыұмат «Дөхмет дегиши» китабымның 239–340–бетлеринде толық жазылған.¹

* * *

Ибрайым Юсуповтың тууысқан қыз апасы – Юсуп ахунның қызы Әзийма (1912-жылы тууылған). Әзиймадан тууылған Мәмбетназар улы Хожаназардан (1939-жылы тууылған) алынған мағлыұмат:

– Әкем Мәмбетназар 1970–жылы өмирден көз жумды. Урууы қанжығалы қыпшақ. Мениң анам Әзийманың тууылғанына 40 күн болғанда анасы өлип қалады. Бул нәрестени асырау қыйын болғанлықтан Юсуп ахун дайы атамыз Ханбийби анамызға үйленеди (урыуы – куйын). Демек, бул – 1912-жыл. Мениң әкемнің әкеси Қунназар атамыздың айтыуы бойынша (ол атамыз 1960–жылы қайтыс болды), Ибрайым дайым 1926-жылы тууылады. Анам Әзийма медиреседе оқып, азмаз сауат ашқан тақыуа қыз болып жетилискен.

Ибрайым дайым биринши класска барғанда анам Әзийма қаршыннан боқша папка тигип берген. Ибрайым азмаз оқып хәрип танығаннан кейин, кишкентай болса да, өзінше қосық жазып, ядтан қурастырып айтып жүреди екен. Оның дәслепки қосықлары:

*Асынып қурақ боқшамды,
Жолларда сууырып шаңды,
Мен мектепке қатнағанман,
Оқыу десе жатпағанман.
Үлеп шәббелерди жебир,
Топ ойнадым болып себил,
Бесжап, Тағжап, Аршан кебир,
Жууа тердим әлишептен,
Таттым собық, сүтилмектен.*

Анам Әзийма оның қосық жазып хәм өзінше айтып жүретуғынына қууанып, қызығып изине ерип жүреди екен. Сонлықтан да ол Ибрайымның сол қызық әдетлерин, қосықларын бирдей үйде айта беретуғын еди.

Гейде Ибрайым дайыма келгенде анам сол қосықларын айтса, ол:

– Әжапа, еле умытпадын ба? – деп уялатуғын еди.

¹ Бабашев Ш. Дөхмет дегиши. Қарақалпақ уламалары үстинен хұким (Тарийхый дәреклер). – Нөкис: «Қарақалпақстан», 2009

— Юсуп ахун атамыздың қолына кисен салынып, қара машынға салғанда Ибрайым шырлап жылайды, сол уақта ол төрт жаста екен. Бұл – 1930-жыл еді, – дейді Қунназар бабамыз.

Юсуп ахун атамыз өзін алып кетпестен бір күн бұрын менің анамды – қызы Әзийманы көріп кетиуге келеді. Қызын көреді, жағдайды түсіндиреді, ақ пәтиясын беріп, менің анам – қызы Әзийма менен хошласады. Сол–сол екен, анамыз Әзийма Юсуп ахун атамыз бенен қайтып дийдар көреспеген. Сөйтіп анамның иши әрманға толып, 1994-жылы 22-февральда 82 жасында дүнядан қайтты. Анамды жерлеуге дайым Ибрайым иниси Жарылқаған Медетуллаев пенен барып, мерекесін өткерді. Жарылқаған Медетуллаев – Ибрайым дайымның ең жақын ағайини, экономика илимлеринің докторы, академик. Екі үй бір хожалық болып жасаған тууысқанлар. Жарылқаған Медетуллаев Ибрайым дайыма ойласпай ис басламаған. Дайым Ибрайым – оның өмір кеширмелериндеги устазы.

Және бір айтатуғыным – Ибрайым дайымның анасы, бизлердің де анамыз Ханбийби кемпир апамыз 1974-жылы гүзде қайтыс болды. Сонда менің анам анасы Ханбийбинің аршасын ашса, Юсуп ахун атамыздың малақайы менен қаршыны сақлаулы турған екен. Анам бұл мүлктерді көзине жас алып ийискеп, бауырына басып, қәстерлеп үйге алып барды. Бұл уәжлерді бизлер ушығаның қыйындысындай көріп, анам пақыр «ата–анамның көзі хәм өзи» деп, еле сақлап қойыпты, олар үйдеги ең баслы дүнямыз деп билеміз хәм бұл уәжлер бизлер ушын алтыннан да зияда мүлкиміз болып есапланады.

(Мағлыұмат 2015-жыл 2-май күни жазып алынды)

* * *

Қәдірли оқыұшыларым!

Шайырдың балалығының қалай өткенин, әкесинің қолына кисен салынып әкеткен уақыттағы шыңғырып жылағанынан-ақ билиуге болады...

Юсуп атамыздың да улының шыңғырып жылаған дауысы өмиринше қулағында жаңғырып, хұждан азабын шеккени... жүуенсиз кеткен хәрқыйлы усылдағы тергеулерден де қорлықлырақ болғаны түсиникли болып турған жоқ па?

Ал, менің бұл шығармамда Ибрайымның өмири, яғный есейип, нағыз өмир босағасынан атлап, жәмийетке араласқаннан кейинги жасағанынан басланады.

Автор

Уллы талант ийеси, адамгершилик пазыйлети күшли, жасы кишилерине мийирман, үлгили устаз, шебер сөз зергери, халықтың жүрегіне жол тапқан шайыр Ибрайым Юсуповтың қазаланғанына да он жыл болды. Бәрибир, қанша жыл өтпесин, халқымыз да, шәкіртлери де, дәретиуши талант ийелери де еле жоқлайды, кеулиндеги сағынышын хәм поэзияда, хәм прозада билдирип атыр... Солардың қатарында мен де жоқлайман, хәрбир қосық қатарларын оқып отырып, оның өсиу-өркенлеу жолындағы ушырасқан кедергилер тап кешегидей көз алдымнан өтип турады. Және оған болған жипә-жиксиз қысымлықларды айтпайсыз ба? Жөнсиз сын пикирлерди дөндирип турғанын қәйтерсиз?! Трибунадан қатты-қатты айтылып турған ашшы сөз, шытайы дауыслар қулағыма тап хәзир айтылып атырғандай болып, қолыма қәлем алғанымды билмей қаламан.

Қәдирили оқыушыларым! Шайырдың дәрәтпелерине, қайсы шайыр болса да, өзимше пикир жүргизбеймен, пикирлеуді де қәлемеймен, мақтау да нийетим жоқ. Мәни берип, философиялық пикир жүриткенде де, уллы талант ийесиниң өзинен асып түсип не жаңалық айта аламан? Оның шығармаларын зейин қойып оқыған адамға бәри түсиникли.

Ибрайым Юсупов хешнәрсеге парқсыз қарамады. Парқсыз адам алды менен өзиниң, қалаберсе Уатанның бас душпаны екенин жақсы түсинетуғын ақыл ийеси еди. Сонлықтан уллы талант ийесинин өзим гүуасы болған қыйыншылықларын жазып қалдырыуды шын қәлбимнен нийет етип, жазыу столымда қадалып отырман... Оның уллылығы неде? Оның уллылығы – кеширимлиги менен шыдамында. Оның уллылығы – алдын болжап билиуінде, көрегенлигинде. Оның уллылығы – өзінде бар талантын булжитпай, айнытпай халықтың санасына қуйыуында, оның уллылығы – халықтың ойындағыны айта билиуінде, мийрим-шәпәәттилигинде еди. Әлбетте, ол дәуирди уңқыл-шұңқылына дейин жазыу жүдә қыйын хәм ауыр. Сонда да ...қорқа-қорқа тәуекел қайығына отырдым...

«Айтсам өлтирерлер, айтпасам өлим!» дегендей, қалай болса да тәуекел мәртлик пенен жазыуыма туура келеди. Себеби, бул уақыяларды сен жазбасаң, «шайыр алдында о дүнья, бул дүнья айыплысаң» деген үндеу ишки сезимлеримди тырмалап, тынышыма қоймай атыр...

Ол қандай қысымлықлар? Кимлер тәрәпинен болған жәбир еди? Бул көринис-уақыяларды сиз – оқырманларға айтыуымның зәрүр екенин сезип турыппан хәм ишимде сақлай берип, сыймай баратыр...

Үстинен «гүзе сынып», өтирик-өсеклер, тиккелей жала жабылып сөйленип атыр... Шайыр Ибрайым селт етпейди-ау! Мына ийни менен мына ийнине қарамас, қандай сабырлылық! Бул минез де Аллатаала тәрешинен оның талантына қосып берилген сый-ау деп қуғанаман, бир жағынан қыйналаман. Себеби, бундай дөхметке гирипдар болыу ушын уллы талант ийесиниң ийнениң ушындай да айыбы болса, айтпас едим... Қылаудай қыйтығы жоқ-ау! Сонлықтан бул уақыяларды мен айтпасам, сол дәуирдеги бул уақыяларды көрген-билген меннен басқа гүәалар жүдә аз қалды.

* * *

«Ибрайым Юсупов қазаланыпты» деген сөзди телефоннан еситкенимде тас төбеме биреу урғандай селк ете қалдым...

...Оның сәнли имаратының алды, көше бойлары адамларға лық толып кеткен. Хәммениң кеули ғамгүн. Әлбетте, ушқыр талант ийесин хешким өлимге қыйғысы келмейди. Илаж қанша...

Шайырдың қарлығыңқырап шығатуғын жағымлы дауысын кимлер еситпеген, терең мазмунлы қосықларын өз дауысы менен оқығанда кимлер ләззетленип тыңламаған! Үйинен жұмысқа шыққанда көшени, жұмысқа келгенде редакция дәлизин толтырып жүретуғын сымбаты да тек елес болып қала береді...

* * *

...Оның табыты көз алдымызда жатырса да, тап өлмегендей сезиледи. Митинг ашылажақ, халық табытты дөгереклеп тур...

Биринши болып шайыр Абдулла Арипов, кейин Т.Қайыпбергенов, академик Сабыр Камалов Ибрайымның ислеген ислери хәққында, еле оның халыққа кереклигин, тилекке қарсы, дүньядан ерте кетип баратырғанына жаны ашып, шайырды өлимге қыймай турған сөзлерин – қыйналғанын шын жүрегинен төгіп айтып атыр.

Мениң кеулиме шайыр табытта жатырса да, бул мақтауларға ләззетленип емес, «қарақалпақты көп мақтама көзинше» деп атырған сыяқлы. «Сизлердиң усындай улығлауыңызға ылайық халқыма хызмет еткен болсам қәне?! Еле халқым ушын айтарлықтай хеш нәрсе ислеменгендеймен, ислейтуғын ислерим алдымда әдеуир бар еди» деп, қәдимги әпиуайылығына салып, тек тыңлап жатырғандай... Ақыры,

тирилигинде мақтауды, мақтаныуды қәлемейтуғын айнымас минези бар еди-дә! «Егер халқым, перзентлерим сизлер айтқан дәрежеге жетиуимдеги қыйын жолларымды билер ме еди?! Өттең, үлгере алмадым, енди оларға ким айтады...» деп атырғандай туйылады маған. Сонлықтан мен: «Ибрайым! Сениң басып өткен тикенекли басқышларыңнан өз көзим менен көрген, билген, еситкенлеримнен биразын, әлбетте, қолымнан келгенше, тилеклес болған халқына, перзентлериңе жеткеремен» деп ишимнен өзимнің алдыма мақсет етип қойып едим. Сол мақсетиме жетиу ұшын усы дәрәтпемди басладым.

Ибрайымның жолы қанша машақатлы болмасын, ол «Мениң жолым ауыр болды, азапландым, қорландым ямаса жетимликтің зардабын шектим», деп налып, тилине тийек етпеген мәрт шайыр. Оның қайсы шығармасын алсаңыз да, өзін жекке сезбейди, халық пенен бирге екенін, халқына сүйенип жасағанын сеземиз.

Егер, гейде:

– Ибрайым, өз өмириңнен сөйлеп, ишки дебдиулеріңди сыртқа төгіп, жеңилленип алсаң болмай ма? – дегенимизде, ол:

– Хә...ә...ә... – деп, сөзди басқа тәрәпке бурып жиберетуғын еди хәм:

– Мениң өмиримди сизлер өзимнен де жақсы билесиз. Соның өзи маған жеткиликли, – деп қояды.

Оның «хә...ә...ә...» дегени – айтылған сөзди макулласа да, макулламаса да солай сеслеп қоятуғын әдети.

Бизиң пикиримизше, соң ойласақ, оның мақсети – көрген-билгенин, ишки сезимлерин ақ қағазға түсиріп, дебдиуин шығарыу болған екен. Ол хәш уақытта тийкарсыз сөз сөйлеп, мазмунсыз шығарма дәрәтпес. Бәрхә ой үстинде жүргенин сезесиз. Гейде бирден ойда жоқта алдынан шығып қалсаң, «хә...ә...ә!» деп қууанып кететуғын еди. Әлбетте, ойшыл (мыслитель) болмаған дәрәтиушиниң шығармасы да адамға тәсирсиз болып, жүрегіңнен орын алалмайды. Оның хәрбир дәрәтпесин оқығаныңда, мәйли ол көлемли ме, көлемсиз бе, өзін халық пенен бир жан, бир тән болып жасағанын сезесең. Ол халықтың жырын жырлап, муңын бирге шекти хәм өзи жасаған дәуириниң нәпесин – сиясатын, оның келешекке болған бағдарын толық билип, меңгерип жырлады. Демек, «Хәрбир шайыр, жазыушы өзи жасаған дәуирин, келешектеги бағдарын өз оқыушысына көркем сөз бенен жеткерип бере алса, нағыз талант ийеси сол» делинген ғой бизден бурынғы өткен талант ийелериниң шығармаларында. Усы пикирдің пидайысы Ибрайым шайыр болды. Мен шайырдың мына қатарларын оқығанымда, өзиниң өмири көз алдымнан етип атады:

*Ана тилим, сен – басқадан айырмам,
Сен турганда мен де әдеуір шайырман,
Сонша қатал сүргинлерде жоғалмай,
Бұл күнлерге жеткениңе қайылман.*

Ол усылай деп жырлағанда, өзинің де сүргинге ушырап, усындай әжайып дәуирге жетип келип, сол тилдің өзіне, сөзіне курал болғанын хәм шын мәнісінде тәғдирлес болғанын жүйин билдирмей әдиплеп, оқыұшыларына шебер жеткере билгенине қайыл қаласаң! Ибрайым бир сапары: – Сөз маржанларын дизген қатарларыма үйлесимли сөз таппасам, ол шығармам бир жыллап та тура береди, – дегени есимде калды. Ол сөзди айтыуы былай болды...

1953-жыл. Бир сапары Ибрайым хәм оның жан досты – сатирик, талантлы шайыр Бабаш Исмаиловлар менен бирге отырыспадан киятырмыз. Түн иши. Бабаш Исмаилов үйинің тусына келгенде (хәзирги М.Жуманазаров көшеси) машинадан түсті. Бизлер үйлеримизге кетпекши болып машынды ходлай бергенде Сабыр Камалов шоферға:

– Машынды тоқтат, – деди.

Мен «енди булар отырыспаны дауамлайтуғын болды-ау» деп кәуипсингенимди сездирмедим. Бирақ ол:

– Бабаштың жайының пишимин көрейин, мен де жай салып атырман ғой, – деди.

Хәммемиз машыннан түстик те, Бабаш Исмаиловтың үйине кирдик. Бул адамның жай салып атырған данғарасына көп уақытлар болып еди, бирақ көргенимиз жоқ.

Жай шалалау болса да, бир-еки кабатын питкерип кирип отырған екен. Жайдың пишими де, салыныуы да кеуилдегидей, жай дерлик питкен есабы десе де болады. Бирақ, зал деп аталатуғын өжирениң жартысынан көби полланған, ал төр бети полланбай, әжептәуір болып үңрейип тур. Буны көрип жигитлер Исмаиловты дәлкеклеп, бираз күлисин алды. Енди 5–6 ағаш қағылса, жай питип-ақ турған екен, ағашлары да қасында жатыр.

– Бабаш, жай питпей тур дегенине бир-еки жыл болды ғой, ямаса көз тийеди деп гүманланып питкермей қойыпсаң ба? – деп күлисти.

Сонда Бабаш Исмаилов жигитлерге қара...а...ап, мыйыгынан күли...и...п:

– Усы 5–6 ағашты қағыуға болатуғын жарамлы мыйықтың табылмай турғанына он үш ай болды. Енди қалай болмасын мыйық тауып алып питкеремен, – деди ысық жүзи менен жигитлерге қарап.

– Бабаш, тап мендей екенсең. Бир қосығымның питпей турғанына саррас он еки ай болды. Бир қатарына үйлесимли сөз табалмай қойып-пан, – деди Ибрайым.

– Сен таба алмайтуғын ол қандай сөз екен бала? – деп таңланып сорап қалдым.

Ол мениң шырп етип сорап қалғанымға хайран болғандай, бетиме жалт қарап:

– Сен билсең айт, қәне, жолбарыстың баласын не дейди? – деди.

– Болтири дейди, – дедім ойланбастан бірден.

– Ғә...ә...ә... – деди де, қайтыш үндемеді.

Бирақ, бұл сөзді хешбир шығармасында қолланбады. Баспадан шыққан хәмме қосықларын қалдырмай оқып бақлап жүрдим, көрмедім. Өлбетте, ол қосық та, сөз де архивінде бар-ға... Я ұмытты ма әлле... Көп жұмыс, қайсы бири ядыңда турады. Ол Ұақытта Ибрайым пединститутта муғаллим, Сабыр Камалов эпиұайы илимий хызметкер, Бабаш Исмайловтын енди редактор болған күнлери-ау.

Мен еле хайран қаламан. Ибрайым неге жолбарыстың баласының атын сорады, басқа эпиұайы сөзді емес. Соң ойланып қарасам, Ибрайым Москвадан, орайлық телевидениеден берилетуғын «Хайуанатлар дүньясы» көрсетиуин қалдырмай бақлап көрип барады екен. Бир сөйлескенде сол көрсетиуди жүдә қызығып көретуғынын шын ықласы менен айтып берди. Хайуанатлар дүньясынан бир нәрсе дөреткиси келгенди-дә...ә..! Бирақ, жазбады, ол темаға жете алмады ма, кәйдем...

– Ал енди, Бабаш, мына 5–6 тахтайды қағыу ушын табылмайтуғын айрықша қандай мыйық екен ол. Излеп таппайсаң ба? – деди Сабыр Камалов.

– Ә.әй, Сабыр Камалович, оны излеуге Ұақыт жоқ, – деди ол өзинин жипек минези менен хәммени көзден өткерип.

Ырасында да Бабаш Исмайловтын жұмысқа берилип ислеуи бизлерди таң қалдыратуғын еди. Өне, ол уллы адам – нағыз искер хәм үлгили педагог еди. Бизлерди институтта қалай оқытқаны еле есимизде. Жаслар газетасына редактор болғанда да бирге ислестик. Ол бирдейине жұмыс бабында бәнт болатуғын, жасларды бәрхә жақсылыққа, мийнеткешликке бағдарлауға жалықпайтуғын жүдә сыпайы, инсаплы азамат еди. Сонлықтан да оның жайы көп Ұақыт питпей турды... Егер..! Егер инсаптын үстине минип туратуғын адам болғанда, жайының шала жери болмас еди... Бабаш аға Исмайлов тек жұмыс бабында о дүньяға қарай жол алып кете берди... жайы жәннетте болсын. Егер о дүнья бар болатуғын болса, бул инсанға бейиштиң есиги ашық – сораусыз-ақ төринде отыр ғой...

Шайыр Ибрайым оның дослықтағы садықлығы, ҳадалый қатнасы ҳаққында былай тәрийплеген еди «Жигиттин соныңдай бир досты болсын» қосығында:

*Дослық гүлшанына мезгес бул заман,
Кеуил кеуиллерден суу ишер мудам,
Өзиң дузиу болсаң, көпдур дос-яран,
Дослардың ишинде бир достың болсын.
Саган хамдам болсын жасынан,
Студентлик уақты загарасынан,
Жанымды берейин демесин саган,
Берсе айтпай берер бир достың болсын.
Хожалық машқала түскенде басқа,
Харким оратылып бир қолаң шашқа,
«Достым» деген мартлер кетер тум-тусқа,
Сондайда сыр бермес бир достың болсын.
Жүк артылып, кәрүан жүрип кеткенде,
Орныңа жас аўлад келип жеткенде,
Сондай дослар болыпты деп өткенде,
Ийни келген жерде айтысып жүрсин.*

февраль, 1969-жыл. Нөкис.

Кеширерсизлер, уақыядан сәл шегининкиреп кеттим. Менинше, бундай кишигирим көринислер, шайырдың дослары хаққында да айтылыуы керек-ғо! Бабаш Исмаилов пенен Ибрайым Юсупов студент уақтында да бәрха екеуиниң егиз қозыдай дизилисип жүретуғынлары, жолларда жүрип айрылыса алмай, қыздай сырласып туратуғынлары еле көз алдымыздан кетпейди. Бул көринислерди оқырманлардың да билип қойғаны жақсы, жасларға ибрат болады деп ойлайман.

* * *

«Уақыт өткен сайын кешигип баратырсаң...» деген бұйрық кем-кем еркиме үстемлик етип баспалатып тур. Қалай болмасын жазыуыма туура келеди...

Әлбетте, Ибрайымның сол дәуирдеги жағдайларын, ишкі дүньясының арпалысын билмеген, билсе де сезинбеген, сезингиси келмейтуғын адамларға унамай қаларман... Қалай болса да қайылман!!!

Ибрайым Юсупов – уллы талант ийеси, ол мениң мақтауыма мүтәж емес. Мениң бул адам хаққында жазыуымның зәрүрлиги сонда, оның өмириниң, жасау шараятының жақсы-жаман тәрептерин басқалардан көре көбирек билетуғыныма исенемен. Гейде Ибрайым хаққында хешнәрсе билмейтуғын, ара-тура тийип қашып дуз-дәмек болған адамлардың

дөретпелерин оқысам, ренжип каламан. Ақыры, бизлер оның балалығынан баслап өмириниң ақырына шекем араласып өстик, «паллы қасық» болып қатнастық хәм бир мәкемеде (баспасөзде) көп жыл бирге ислестик.

Сонлықтан мен оның өзи жасаған курамалы қым-қыйқаш дәўирдин қыйын басқышларынан мойымай, ат байрактан озып келип, қалайынша халық сүйген тулға болғанын, әсиресе жаслардын билип қойғаны әлбетте унамлы болатуғынына исенимим кәмил болғанлықтан қәлемим ақ қағаз үстинде егитилип баратыр.

Мениң бул дөретпемде қыялай ямаса сулыўлайман деген бийқолайлық жоқ. Оның жеке өмири де, дөретпеси де – хәрқыйсысы өз алдына бир дүнья, дара-дара дөретпе. Сонлықтан шайыр хәкқинда жазатуғын аламлардың хеш нәрсени жетик билмей турып «қас кояман» деп, «көз шығарып» алмаўына сеп болар деген ой менен косымтасыз жазыўды алдыма мақсет етип қойдым...

Бирақ, бул уллы талант ийесиниң тулғасын сыпатлай аламан ба, жоқ па? Кезим жетпейди, қорқа-қорқа тәўекел етип, қолыма қәлем алыўға мәжбүрмен.

Өзим улыўма қыялай шығарма жазыўдан аўлақпан. Себеби, хәзирги өмир хәрқандай қыялдан озып кетти ғой, оны куўып жетиў, әлбетте, кимге болса да қыйын, жеткермейди де...

II

Урыс тамам болғаннан кейин 1945–1946-оқыў жылы август айында Қарақалпақ мәмлекетлик муғаллимлер таярлаў институты Шымбайдан Нөкиске көширилди. Оқытыўшылардың хожалықлары да Нөкиске көшти.

Нөкиске келгеннен кейин бул хожалықлар жүдә қыйналып атыр. Ол ўақытта Пединституттың имараты да шала, жатақханалар жоқтың қасында. Нөкис қаласының өзи де жаңадан бой тиклеп атырған ўақты екен. Турғынлар-әм жүдә сийрек, көшеге шықсаң, түйелер көп, көбирек шарўалар жасайтуғын мөкан екен. Аяғынды бассаң, борпаң топырақ, көше дегендей белгили көшелер де жоқ. Анық бой көтерген үш-төрт имарат бар, биреўи – Энгельс (хәзирги Айымхан Шамуратова) көшесиндеги еки этажды жай, екиншиси – М.Горький (хәзирги Әмир Темур) көшесиндеги (3-дүкан деп аталатуғын) еки этажды жай, үшіншиси – хәзирги Жоқарғы Кеңес имараты орнындағы жай. Хәзир олардың биразы бузылып, орнына көп қабатлы жайлар салынып атыр. Турғынлар жүдә аз. Кирейге де жай табылмайды. Бирақ ағамлар сол ўақтағы Буденный (хәзирги Жумагул Сейтова) көшесинен кирейге жай тапты.

Институттың Нөкиске көшип келген даңғарасы менен Нөкиске билим кууып келип атырған жаслардың есап-саны жок. Булар паналайтуғын я қонақ жай, я отырықшы үйлер де жоқтың қасында. Сондықтан арқа районлардың баллары көбірек бизің үйде болып кетеди. Ишимлик суу да қыямет-қәхәт, кран дегеннің аты-қауазасы жок. Қызкеткеннен ийинағаш пенен суу тасыймыз. Ал енди отын мәселеси оннан да қыйын. Енди оқыуға келип атырған жаслардың ауқалы төмен болса да, үйлерине қайтқысы келмейди. Халықтың илим-билимге талпынып турған дәуири – далада жасаса да, пединститут босағасынан атлауды санасына сиңирип алған, бул әрманды орынламай қоймайтуғын жигерли жаслар-ғо... қыйыншылықты жеңбей тыншымас. Сол жигерли жаслардың бири Юсуп ахун улы Ибрайым да Нөкиске атланғысы келип умтылыұда. Бирақ... бирақ, жағдайы төмен, кәрежет жеткермейди. Ағасы Мәденге әрманын айтып, билим дәрғайына кететуғынын билдирди. Ағасы Мәденнің Ибрайымға айтқан нәсияты:

– Қарағым, Ибрайымжан! Мен сениң билимли, илимли болғаныңды қандай қәлейтуғынымды билсең еди!? Мен хәзир саған жәрдем қолымды созалмайман ғой, оны өзін жақсы билесең. Бул хожалық еле тиклене алмай атыр... Мен фронттан майып болып келдим. Хәшбир ауыр жұмысқа жарамайман. Анамыздың жағдайын көрип отырғаның жоқ па? Қәнекей, халым келип, сени мақсетіңе жеткерсем... – деди.

Мен усы жерде экономика илимлеринің докторы, академик Жарылқаған Медетуллаевтан бул шаңарак хәққында 2015-жыл 14-июльде жазып алған мағлыұматты келтиремен.

– Ибрайым ағаның әкеси Юсуп ахун атамыз бенен менің әкем Медетулла жүдә жақын аталас тууысқан адамлар хәм Юсуп ахун атамыздың мурындық баласы. Мен өзим 1935-жылы тууылғанман. Көзимди ашып дүнья танығалы бизлер Юсуп атамыздың балалары Мәден аға хәм Ибрайым ағалар менен бир үй болып жасайтуғын едик...

Мен Ибрайым аға менен бәрха бирге жүремен. Ойнағанда да, мектепке барғанда да қасында боламан. Ибрайым аға бәрха тарийхымыз хәққында жақсы әңгимелерди айтатуғын еди. Булар хәққында әбден есимде қалғаны – ол өзи жататуғын төсегинің тусына хәрқыйлы тарийхый сәнелерди қағазға жазып, дийуалға жабыстырып қоятуғын еди. Ата-тегимиз ким болған, қалай жасағанбыз – сол қағазға қарап оқытуғын едик. Ибрайым аға, егер шайыр болмағанда, тарийхшы алым болатуғыны сөзсиз еди...

...Юсуп ахун атамыз қолына кисен салынып кетип баратырғанда артына бир айланып, менің әкем Медетуллаға:

– Ал, Медет шырағым, мына үш нәрестени – Мәден, Ибрайым, Ханбийбини саған тапсырдым, ғамкор болагөр, – деген екен.

Әкем бұл сөзді хәмме уақытта есинде сақлап, бизлерге айтатуғын еди, (әлбетте, мен кишкентайман-ғой) бәрін еслей алмайман.

Есимди билгеннен кейинги бирге жасауымыз былай болды. Паналайтуғын жай жоқ. Әкем буларға хәм өзлеримизге арнап, мөлшерлеп ылайдан еплеп узынша етип жай салған. Оның ортасынан бир дийуал жүргизип, бир жағында Ханбийби елти еки баласы менен, бир жағында бизлер отырғанбыз. Жумыс ауыр, оның есесине хәмме уақта тексеріу – әкемизге түрли-түрли сораулар берилип, тынышсызландырып турған...

Қысынып-қымырылып, баллар азмаз ержетип, есимизди билип киятырғанда Екинши дүнья жүзилик урыс басланып кетти. Мәден аға урыска кетти. Ибрайым аға қалаға қатнап оқыйды. Бизің ауыл қалаға әдеуір узақ, оқыуға барып қайтыуға бир күнің кетеди. Ол оқыудан келгеннен кейин хәрқыйлы жумыс табылады, оның үстине, көп оқыйды, кітаптан басын көтермес. Егинлердің қысыр шөплерин отайды, сууғарады, отын тасыйды. Ал, ауылдағы оңысықтың баслы мәселеси – егин-тигин. Егин болмаса күнкөрис қыйын. Сонлықтан әкем узақтағы бозға кетип қауын-кәмек егип алмақшы болып, ауылдан көшип кеттик, Ибрайым ағалар жайда қалды... Соң Ибрайым аға колхозға шибельщик болған. Әри-бери бет ашар айтып, жигитлерге қосық жазып берген. Қосық жазыу десе хасла жалықпас.

Ибрайым ағаның өзи жүдә кеуилли, басқалардың да кеулин алып күлдирип жүретуғын пейли кең адам еди... Кем-кем өмирдің ашшы-душшысына көнлигип, өз қолы аузына жете баслады... Көп нәрсеге шыдамлылық пенен гүресе алатуғын дәрежеге жетти...

...1944-жылдың гүзинде Мәден аға урыстан қайтып келди. Бирақ, ауыр жарадар – майып болып келди. Бизлер еки үй қосылып, қайтадан бир үй болып жасадық.

Мәден ағаның урыстан аман келгени бизлер ушын үлкен кууаныш хәм жаңалық болды. Мәден аға бизлерге тас төбесин көрсетеди – әдеуір ойық бүлкілдеп турады. Ол, «усы ойықтың ишинде бир нәрсе (мәйек) бар, баллар», деп ойнап айтатуғын еди. Қолымызды тийгизиуге жүдә қорқамыз. Бизлерге бұл ойықты көрсеткенин жүдә унатамыз. Ырастан да, тап тас төбесинде-ау, куйқасы әдеуір ойылып төмен түсіп кеткенине хайран қаламыз. Ал, Мәден аға шаш алдырғанда да сол ойықтағы өскен шаштың пәки менен қалай алынатуғынына үңилип «қызығына» қараймыз... Ол демин сыртқа шығармай ишке тартып, соң төбеге тептирип, күш пенен

тас төбесине бағдарлайды, соңсоң төмен түсіп турған куйка тери жокары көтерілип, бастағы басқа шашқа теңлеседи. Жайы жәннетте болсын! Ол шашын сондай қыйыншылық пенен алдыратуғын еди...

Әне, урыстың ақыбети, зардабы... Сонда Мәден аға:

– Бизлерге Алланың көрсеткен ғамкорлығы, өлтирмей елге аман-есен қуысқанымға шүкирлик етемен, – деп сууық демин алар еди... – Енди Ибрайымға жәрдем бералсам қәне!! Мениң ушын ең үлкен бахыт сол болар еди... – деп дым үндемей төмен қарап отырады.

Мәден аға урыстан келгеннен кейин кешикпей Генжегүл деген жақсы қызға үйленди. Бир жылдан кейин жеңгемиз қыз тууды. Қыздың атын Ибрайым ағаның өзи Роза деп қойды.

Сөйтип, Ибрайым аға да мектепти питкеріуден Нөкиске пединститутқа барыуды алдына мақсет етип қойып жүр. Мәден аға қууанышы қойнына сыймай қууатлайды... Бірақ, қәрежет кем, сонлықтан бәхәр басланыудан:

– Қауын-қәмек егип, пискеннен кейин оны қалаға апарып, не өткенине сат та, пулын ал, иркілмей кете бер, мен тек қоллаушың болып, анамызды бағып елде отыраман. Ол жағынан ғам жеме, артыңа айланба, – деди...

Ибрайым бул усынысты мақуллап, 1945-жылдың бәхәрінде алыстағы бозға қауын екти... Қауын писти. Бірақ, қауын дегенимиздин бәри азғын² болып кетипти. Ибрайым аға жүдә албырап иренжиди. Енди не ислеу керек? Не де болса, Ибрайым аға екеуимиз атыздағы қауынның бәрин үзип, қарықларға үйдик, ауыр сәске болды. Қалаға апарып сатыу нийетиндемиз. Оның ушын арба қайда? Оның дереги жоқ. Ибрайым аға көп ойланбастан қолхоздың кеңсесине кетти. Әлленемирде өгиз жегилген шыйқылдауық арба алып келди. Күн түске шамаласып қалды. Екеуимиз барлық қауынды арбаға тийеп болдык та, Шымбай қауын базары қайдасаң деп тартып отырдык... Өгиз тез жүрсе қәне? Өгизди гүшшеклеп, арбаны ийтерип, зорға дегенде тал түсте өлдим азарда Шымбай қаласының қауын базарына кирдик-ау. Базар қауынға тығылып тур, орын жоқ. Орынға төлейтуғын пулымыз да жоқ. Әйтеуір биреулер мийрим-шәпәэтин салып орын тауып берди.

Ал енди тамашасы сонда, дөгерегимиздеги үйилген қауынлар – тор-набат, шийрин пәшек, гүрбек, жийде жапырақ, хәлекке, ғарбыз қауын, секерпара – биринен бири шырайлы. Оларды келген қарыйдарлар көп-көп етип алып атыр. Бизлердин азғынымызға адам баспайды. Және биреулер тынышына кете бермейди, «Бундай азғынның туқымын қайдан тауып алдыңыз?», деп күлип кетеди.

²азғын – қауынның мазасыз, шырайсыз, өтімсіз түрі

Базар тарқады, күн кеш болды, ешейин бердик, бес-алты қауын өткерген болдық. Қалғанын арбаға тийеп, өгиздің ыңғайы менен түнлетип үйге киятырмыз. Бир ұақта Ибрайым аға бирден:

– Ал, Жарылқаған, тыңла! Мен бул азғынға арнап қосық оқыман, – деп, ядтан жағымлы қарлығыңқыраған қирээти менен оқып киятыр. Басқа қауынларды мақтап сулыұ қызға теңейди, бизин азғынымыз шийрин пәшекке жарысып қайтты, деп күлисип киятырмыз-ау... Арбаның шыйқылдысы Ибрайым ағаның дауысын мақуллағандай сезиледи.

Бул Ибрайым ағаның оқыуға барыу ушын нийетлеп ислеген дәслепки жумысы еди, усындай қыйыншылық пенен тапқан қәрежети еди...

Бул қосықта көп тамаша, қызықлы сөзлер бар еди... Мен оны хәзирге шекем есиме түсире алмайман. Бирақ ол архивинде бар болыуы керек, – деп сөзин жуумақлады Жарылқаған Медетуллаев (бул ұақытта ол ауыр кеселленип атыр еди).

III ШАЙЫР-СТУДЕНТ

Солай етип, Ибрайым Юсупов 1945–1946-оқыу жылында Нөкиске келип, студентлик өмирге аяқ басты. Әлбетте, хешкимди сынайтуғын дәуир емес. Жағдайға ийкемлесип жасауға мәжбүрлейтуғын қытшылық, урыстың зардабы халықтың жүрегинен кетпеген ұақыт...

Бизин үй Нөкисте болған соң Ибрайым аға ара-тура жеңгеме сәлем бериуге келип турады. Жеңгем оны көриуден: – Хау, өйб...е...ей, шайыр бала, кел қарағым, келегой, – деп қууанып қабыллаиды. Үйде өзи қатарлы аталарымыз да бар. Олар да Ибрайым ағаны көриуден дайылы-жийенли болып, баскыласып күлисип, апақ-шапақ болып әлпи алысып, кеуилли отырып шай-суу ишип кетеди... Жеңгем Төрткүлдің қызы болғансоң, үйге Төрткүл, Шаббаздан да студентлер келип турады. Жеңгемиздің кеули кен, қабақ шытпайды. Сонлықтан Нөкиске жумысы түскен мүтәж адамлар да келип турады. Тек қыйналатуғынымыз – отын мәселеси, көбирек шөпшек терип келип шай қайнатамыз. Шөпшек те табыла бермейди. Табылса да, отынға мүтәжлердің есап-саны жоқ. Гейде қалаға отын сатыуға келетуғынларды алыстан аңлып турып, отынын таласып алып кетеди.

1946-жыл. Қыстың қыраулы күнлери басланды. Әне усы мәурит студентлердің ең қыйын, ең ауыр күнлери еди. Институттың студентлер ушын арналған жатақжайы жоқ, болған бир-еки өжиресинде де от жанбайды. Әне, енди ағайиннің үйин паналайтуғын дәуир. Олар ушын қандай бийқолайлық еди...

Еле сол кысты хеш умытпайман. Сырттан отын әкелемен дегенше қолларымыз тоңып, қатып қалады, көп уақытқа шекем жылымайды. Усындай кыстың қақаман боранлы күнлеринің биринде Ибрайым ағамыз үйге кирип келди. Оны көриуден Сара жеңгем (жатқан жери жайлы болсын) қууанып күтип алып, жыллы жерге төсек салып отырғызып атыр... Сол күни ағам Ибрайымды жибермеді, үйде қондырды. Ол жыллары кимнің үйи отынға мүтәж емес, сол үй бай болып есапланады. Бизлер гил майда баллар-қызлар болып шөпшек терип келип, от жағып шай қайнатамыз, аұқат та писиремиз. Хәкисине, Ибрайым ағамыз қонған күни азанда шай қайнатыуға да отын жоқ. Мениң терип келген шөпшегим таусылып қалған. Үйде бирдей от жанып турмаса болмайды – ағамның еки-үш жас баллары бар...

Мен азанда ерте турып, ийинағаш пенен Қызкеткеннен суу тасыуға кеттим. Қрант дегеннің аты-хауазасы жоқ. Сол күни студентлер табылған ыссы сууды жутып алды. Мен оқыуға кеттим. Оқыудан түсте келсем, кишем:

– Бүгин шайыр бала үйдеги студентлер менен отын әкелемиз деп кетти. Сонлықтан сен қалай болмасын қоңсы қызлар менен шөпшек терип келмесең болмайды. «Отыншы баллар»дың келиуине бир ыссы аұқат пиcирип қойыуымыз керек, – деди.

Қоңсы қызлар менен шөпшек терип келиуіге кеттим, оның ушын Нөкистен әдеуір алысқа кетесең, себеби, шетиректе тоғайлық, жийде-жигилдиклер өсип, шақалары қуурап жерге де түсип атады, қуураған шақаларын сындырып та аламыз (Хәзир ойласам, сол шет дегенім хәзирги 24, 25-киши районлар аймағы екен – ау деп шамалайман). Әйтеуір, үңилип жүрип бирнәрселер табасаң. Үлкен бир арқа шөпшек терип келдим. Намазлыгер болып тур, «отыншылар» еле жоқ. Кишем оларға аұқат пиcирип қойыу ушын үлкен қазанды асып жиберди, ол дәуирдин үлкен аұқаты – мәшаба. Қазан қайнап, аұқат писиуіге шамаласқанда «отыншылар» да келди. Ағам олардың қарасын көриуден алдына жууырып шығып, ғамқор болып атыр. Анам бийшара Ибрайымның қолларын узын жеңи менен орап үплеп жылытып атыр. Отын жүдә көп. Бир арба жүги болғандай. Ишке киргизип алдық... Отынды аямай жағып, үйди ысытып атырмыз. Олар жайнап-жаснап дем алды, шайларын ишип болды. Кишем қазанды түсирип, үйде неше жан бар – зеренлерге қуйып берип отырды, мен оларды алдыларына қойып турдым. Аұқат баллардың бәрине жетти.

Аұқатлар ишилип болынды. Жигитлер жумбақ айтысты, карта ойнады ма, әйтеуір көп уақытқа шекем әңгимелесип отырды. Олардын биреуи:

– Ибеке, сен бундай майда-шүйде менен шуғылланып исиң ериге ме, оннан да қосық жаз, оқы, – деди.

Сонда Ибрайым «хэ...э...э...» деп, мына қосық қатарларын оқып еді.

*Сен – муқаддес медресем бауырман,
Әрман гүли гүлшанынан тауылған,
Қақтың сууын аңсап келген кийиктей,
Биз келгенбиз билим излеп ауылдан...
Студентке тойып ишер ас қайда,
Кенеп шалбар, бөз көйлегің бас кийим,
Төсеги жоқ сым қровать астында,
Тик тур десе, тик турады носкийиң.*

Ибрайымның көп қосықтарының тийкары сол 1945–46-жыллары салынды. Соң ол қосықтар көп болып дөреп кетті.

IV

1945-жылы хукімет тәрeпинен пединституттың оқытыушыларына жай салып алыу үшін жер план бөліп берілді. 1946-жылдың бәхәринен баслап ағамлар жай салыу машкаласына киристи. Жайдың үш қабатын шала питкеріп, ноябрь айында кирип алдық. Енди үйиміз кең болды. Студент ағайинлер арқайын келетуғын болды. Әсиресе, Ибрайым аға тез-тез келип турады. Қонған күнлери түни менен арқайын, жыллы жай болған соң қосық кырманын жаратады. Азанда уйқылап қалады. Үкелерим азан менен дүрсә-дүрс секирип ойнайды. Сонда Сара кишем:

– Хэй, қыршынлар, дүрсилдей бермен, шайыр бала түни менен айға карап қосық жазды, уйқыласын, – дейди.

Бизлер ол бөзге күлисемиз, қаяққа карап жазғанда не, деп ойлаймыз.

1947-жыл бәхәр күнлери еді. Мен оқыудан келсем, кишем бурынғыдай емес, кесе-шәйнеклерди тазалап, пәзенделеп қысынып жүр.

– Кише, неге бунша қысынып жүрсен? – деп сорасам, ол еки бармағын ернине басып:

– Үндеме, шайыр баланың алатугын қызы қыдырып келипти, – деп сыбырланады.

Жайдың сыбаулары әрре-тәрре, төсеклер де кеуилдегидей емес. Сонда да, «Ибрайым ағамыз жайдың кеңлигинен пайдаланып, қызларға мирәт сткен екен...», деп ойладық. Кишем де сондай түсинген.

Қызларды көргеннен кейин:

– Ибрайымның алатугын қызы қайсысы? – деп сорадым.

Кишем маған кишилеу, ботакөз, бурымы узын, аппак сулыуын көрсетип ымлады.

«Қандай сулыу қыз, ағамызга сай», деп қойдым ишимнен. Сиз бул сулыу қыздың кийген кийиминиң жарасып турғанын және журтта жок хасыл тауарлардан өзине шақлап тигилгенин айтпайсыз ба, ақылына уғрас келмейди. Көйлеги қызғыш крeп-жипек (гүлeиз крeпдешин), көкирeктeн алған бүрмесин шатырашлап, қолдан бүклeп тигиншилер ислеген, қайырма жағасы хәр қыйлы гүллер менен кестеленген, өзине куйып қойғандай жарасықлы сән берип тур. Узын жеңниң ушы да жағасына түсирилген гүллерден кестелеген, сыртынан қынама, қызыл мақпалдан тигилген кашмишка кийген, маржан дизгендей суп-сулыу, теп-тегис өрилген бурымын алдына жиберип қойыпты. Ал, басындағы өзбекше, гүллер менен торланған тақья – бәри-бәри өзине сай көркем. Бул кийимлер де қыздың сулыулығына сәуле түсирип, әбден шырайлы көрсетип тур... Өне байлық, барлық... бәри де келисип тур..

Бундай кийимлер, кийиниулер сол жыллары енди ғана дәстүрге айланып атыр еди.

Кишем еплеп-сеплеп қызларды күтип жиберди. Ал, Ибрайым ағамыз еле жок. Ол қызлар кеткен соң да көп уақта, бир-еки күннен кейин келди. Хеш нәрседен хабарсыз, аманлық-есенлик сорасты да қойды. Ағамыздың бул хәрeкетине хайран болдық. Кишем шыдамай:

– Шайыр бала, анау күнги кинода «жаксы көремен» деп көрсеткен қызың үйге келип кетти-ғо, – деди.

Ибрайым аға бирден шоршып кетти, отырған орнынан ушып турып, хайран болып, аң-таңы шығып сөйлей алмай қалды... Әлле уақтан кейин:

– Я-ғә... Кише, ырас келди ме? – дей берди албырап...

Бул уақьяға жаксы я жаман деп мақуланған сезим болмады, кишемнен-эм, Ибрайым ағадан да қайтып бир ауыз сөз шықпады. Екеуи де тым-тырыс...

* * *

1947–1948-оқыу жылында институтты питкерiuши студентлерди оқытушылық тәжирийбесинен өткерiu ушын мектеплерге алып барады. Ибрайым Юсуповтың шеге Нөкистеги Пушкин атындағы (хәзирги 1-санлы) мектепке түседи. Ол өзи мектепте оқытуу тәжирийбесиниң биринши сабағын 7-классты оқытуудан баслайды. Классқа кириуден 2-партада отырған бир сулыу қызга көзи түседи де, ашықлық отына аяғын тығып алған екен. Мухаббат сезиминиң де тәжирийбесин бастан кеширип жүрген екен. Бирақ, қыз бенен жүзбе-жүз сөйлесип, мухаббат сезиминен

гәп қозғаспаған. Тек көзге көз түскенде ашықлық сезими жүрек тарларын қозғап, бийлеп турады екен.

Бұл ұақыядан кейін қызды да көрмедик, Ибрайым ағамыз да бұл ұақыя туұралы гәп шашпайды. Тек муҳаббат ҳаққындағы қосықлары көбейе берди. Бир қосығын келтиремен.

Магнолия

*Қара теңиз жағасында шайқалып,
Май жапырақлы магнолия өседи,
Көрген сайын жас кеулиме ой салып,
Ышқы сезими менде арта береди.*

*Бири ашып, бири гуншасын салып,
Қысы–жазы шашар атпақ гүллерин,
Пал хәрреси пал ауызға қадалып,
Ийисин алып қашар мәүсим желлери.*

*Сол сыяқлы жүрегимде мениң де,
Қысы–жазы гүллеп жатар муҳаббат,
Бурқыраған магнолия гүлндей,
Сап ышқымды сәуер ярым қабыл ет.*

Хоста, 1955-ж.

Сөйтп, ағамыздан мирәт болмаса да, қыздын қасында жүрген досты жеңгесымақ болып, бул қызды үгитлеп, «жиғиттин үйин көрейик» деп, бизиң үйди Ибрайым ағаның өзиниң үйи деп билип, ертип алып келген екен. Соң билсек, бул қыз сол ұақтағы ҚҚАССР Жоқарғы Кеңесиниң бислығы М.Жуманазаровтың қызы – Бийбизада Жуманазарова деген оқыұшы екен.

V

Институтты питкеретуғын 1949-жыл да келип жетти. Оны институттың өзінде оқытыұшылыққа қалдырды. Сол жылы Ибрайымның анисы хәм ағасы Мәден еплеп кирейге жай тауып, Нөкиске көшип келди. Енди Ибрайым анасының ғамқорлығында, қыйын машқаладан жеңилленди, куда берген талантын алағадасыз поэзия бағын жетилистириуғе арнады. Оқыды, изленди, жазды. Қосықлары да излипинен газета-журналларда жәрияланып турды. Қалың оқырманлар танып бислады. Оның I-томының басында:

*Кеулиңди табыўды ойлап,
Бир сөзди бир сөзге байлап,
Кара түнде қалем шайнап,
Ақ қағазды қаралайман.
Әрманым сол – турсам-жатсам,
Сөз қусын ушардан атсам,
Сизге аз-кем сөз унатсам,
Басқа бахыт сорамайман, –*

деп халқына арқа сүйеп, өзиниң ушқыр талантына исене баслағанын сеземиз.

Оның талантлы жазылған шығармалары жасүлкен шайыр, жазыушы, әдебиятшы илимпазлардың көзлерине түсти. Нәжим Дәуқараев, Исмайыл Сағитов, жазыушы Жолмурза Аймурзаев, шайырлар Абаз Дабылов, Әмет Шамуратовлар Ибраһымның шығармалары хаққында жақсы пикирлер айтып, «бизлер бундай талантлы жасларды қоллап-қууатлауымыз зәрүр», дегенлерин еситкенимизде жүдә қууанатуғын едик. Оның хәрбир қосығын қолдан қолға тийгизбей, ядлап айтып жүремиз. Ибраһым хаққындағы бундай пикирлерди жақтырмаған нәментай «атақлы» шайыр-жазыушылар оны көре алмады... Әне усы дәуирге келгенде күншил кимселер оның қосықлары хаққында келиспейтуғын, инанымсыз сын пикирлер – «буржуазиялық миллетшиллик сезиминде жазылған, терис бурмаланған», деп жала жауып, жоқтан жонып мин излеушилер көбейе берди. Олар кимлер еди? Буларды айтып, сизлерге – Юсуповтың қосықларын сүйип оқытуғын оқыушыларына ишимде сақлап кеткенше, сыртымда қалдырып кеткенди макул көрдим. Бул мақсетиме умтылыуыма және бир үлкен себеп болды. Ол қандай себеп еди?

Бул 1946–1950-жыллары жоқарыдан төменге «халық душпан»ларының баллары еле арамызда жүрипти. Абайлы болың, қадағалауды умытпау керек» деген жасырын «ым» болған. Бундай хабар еситилиуи мәттал, бул жағдайды өзлеринше баслай алмай иши дәртке толып жүрген кимселер, «өзи жүйрик қоян, шыбық тийген соң зытып кетти» дегендей, қууанышы қойнына сыймай, ким бай-қулақтың, ким ийшан-уламаның баллары, излеп тауып алып, көзге көринген талант ийелериниң изине қайқайып түспеси бар ма! Сөйтип, талантлы жас шайыр Ибраһым Юсуповты тауып алып, арадан айдау кереклигин жәриялап, түрли-түрли жарамсыз пикирлерди жыйнап, «қосықларын баспасөзде де жәрияламау керек, себеби, «халық жауы»ның перзенти, хұқиметимиз келешегиниң пәрауан

жасауына унамлы пикир айталмайды. Сонлықтан Юсуповтың хәр бир қәдемин қадағалап, қосықларын да сығалап көрип, мүмкиншилиги болғанынша арамыздан орын бермеу керек», деген арза-өтинишлерди жоқарыға тынымсыз айдап турған. Бул арзагөйлерди тынышландырыу ушын ба, ямаса жоқарыдағы басшы «кәтқуда» жасұлкенлеримизге де булардын пикирлери унамлы болған ба, хукимет басшылары жас шайыр Юсуповтың қосықларын қадағалау менен бирге, жарамсызлыққа уйғарып, жәмленген пикир менен «Шайырдың хәрбир қосығын ҚҚАССР Жазыушылар аўқамының кеңейтилген мәжилисинде додалап, Ибрайым Юсуповтың жарамсыз қосықларына тыйым салынсын» деген жуўмақ-қарар шығарған хәм бул қарар орынланатуғын болып, Жазыушылар аўқамында додаланатуғын болды.

* * *

Кеширерсиз, азмаз шегинемен.

1953-жылы апрель айында мениң қостарым Сабыр Камалов тарийх илимлериниң кандидаты дәрежесин алып, Москвадан келген күнлери еди. Бул уллы талант ийеси, жазыушы хәм әдебият тарийхын изертлеуши Нәжим аға Дәуқараевтың экономика-мәденият институтында директор болып ислеп атырған уақты. Бирақ, Нәжим ағаны «байдың баласы, кеңес хукиметиниң мәкемесине басшы болыуға, хәтте арамызда жүриуге хуқықы жоқ», деген айдар менен келгинди шаласауат илимпазсымақлар – А.П.Савицкий, Штеингард хәм Ефремов Нәжим ағаның мийнетлерин қатаң сынға алып, 1953-жылы 19-февральда Хәкимов басқарған партия шөлкеминиң жыйналысында «Нәжим Дәуқараев буржуазиялық миллетшил, шығармаларының кәтелерин мойынламайды, дүземейди» деген айыплау менен Нәжим ағаны партиядан шығарды. Бул қысымға шыдамаған Нәжим аға қатты ауыр кеселге шатылып, 1953-жылы 20-июльде 48 жасында биймезгил дүньядан өтті³.

Бул – қарақалпақ халқы қәдирлеген талантлы алым, әдебият илиминиң байтерегинен айырылып қалған қайғылы күнлер еди. Бул жоғалтыу әсиресе илимге жаңа қәдем қойған жасларды хәм дәретиуши талант ийелерин ләрзеге салды. Жас алымлар, әдебиятшы-шайырлар бир-бириниң үйине барып, бул қайғыны бөлишип, жеңиллениуден басқа илаж жоқлығы гүрсиндирер еди. Усы қайғылы күнлердиң биринде бизиң үйге

³ Бабашев Ш. Қарақалпақстанлы зиялылар үстинен сиясий процесс. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 203–208-бб.

пединститут муғаллими, жас алым Емберген Дәулетбаев келип, Сабыр Камалов пенен көп уақыт әңгимелесип отырды.

– Әй, ендиги жағында Нәжим ағаның басына тууған күн хешкимнің басына түспегей. Өзимиздің арамыздан жалахорлар шықпағай, – деп, Емберген қайтпақшы болып қозғалысты.

– Олай болмас. Халқымыз илим-билимге, мәдениетке ерисип, сиясатқа да түсинип, өз исине беккем болып, алға илгерилеуіне хәмел қылып атырғандай сезиледи маған, – деди Сабыр Камалов.

– Әй, кәйдем аға, адамларға турақлы исеним де болмай тур, – деп сырнығып, Емберген Дәулетбаев кетіуге қолайласты хәм:

– Олай дегеним, өзимизден-ақ бираз жигитлердің Нәжим ағаны қаралап сөйлегенлерди мақуллап сөз сөйлегени хәм оны партиядан шығару керек, деген кәулини мақуллап, қол көтергенлерин көрип жаным ашып кетти, – деди Емберген есикке қарап жүрип баратырып.

Сөйтип турып, булар екеуи паркке барып дем алыуды шешти. Мен де шықтым, булардан қалғым келмеді. Парктің гүлlep, жайнап-жаснап жасларды өзине тартып турған дәуири.

Булардың әңгимеси жолда да таусылмады. Мен сол күнлердеги интеллигентлердің жағдайын булардан көбирек билемен. Себеби, баспасөзде – «Жас Ленинши» (хәзирги «Қарақалпақстан жаслары») газетасында ислеймен. Дөгеректе болып атырған жаңа хабарлардың бәри алды менен редакцияға келеди. Әсиресе, Нәжим ағаның қараланыуының барлық жағдайын – газеталарда басылып атырған, енди басылатуғын мақалалардың барысын көзден өткерип, саат сайын оқып отырман. Бирақ, тисимнен шығарып я жаман, я жақсы деп айталмайман. Қорқаман. Себеби, бир «қырағы» көзлер мениң де әкемнің «халық душпаны» скенин қазымырлап тауып-билип алып, «сен сондай адамның перзенти екенсең ғой» деп, бетиме әжептәуир шегирейип қарап кемситкени менен турмай, «усы газетадан бир кәте кетсе, сен айыпкер боласаң» деп нықыртып қояды.

Нәжим ағаның үйине тез-тез барып, Улқан шешемди (Нәжим ағаның анасы) көрип хәм Валифа жеңгейдің қолынан алып (Нәжим ағаның костары) әңгимелесип хал-жағдайды тез-тез билип жүрмен ғой. Ал Валифа жеңгей мени көриуден:

– Ал, не болды? Ағаныңды қаралап болдыңыз ба, ашыуыңыз басылды ма?! – деп маған урысып, тоңқылдап дебдиуин шығарады. Мен тым-тырыс тыңлап отыра беремен. Сол күнлери өзимнің де ууайымым аз емес, жақсы я жаман дей алмайман. «Бул адам халық душпанының перзенти, бундайлардың халықтың айнасы болған газетада жумыс ислеуіне

хуқықы жоқ. Хәтте улыўма баспасөзге жолатпай, арадан аласлап, қарасын батырыў керек» деген арзалар үсти-үстине дөнип тур, каралаўдын изи тергеў менен тамам болады. Жеңгей болса барлық ашыўын маған өткереди. Биреўге әңгиме айтыў түүе, қорқып жасап жүрмен. Редакцияга киретуғын басқыштан көтерилгенимде бир күн емес, хәр күни, хәр сапары «усы бүгин мени жұмыстан шығарып жибереди я ертең» деген қәуип пенен кеңсеге киремен. Сонда «балам Юсуп пенен анам аш қала ма?» деген қәуип-қәтерди басыма малақайдай кийип жүрмен. Сыртқа жәриялап айтыў қадаған. Күндеги күним усы. Буны Валифа жеңгей қайдан билсин?! Қалай айтаман, айталмайман, заң айттырмайды, аңлйды. Ишиме саламан да, сөзлерин тыңлап отыраман. Ол жеңгей мениң «халық душпанының қызы» екенимди билмейди. Ондайдан түсиниги жоқ. Ақыры, фамилиям басқа ғой.

Жеңгейдің ашыў менен дәпинип отырғанын көрип төрде отырған Нәжим ағаның анасы, шешем Улқан ана:

– Бәлийфа..а..а..й, қой, қызыма урыспа. Бул еле кишкентай ғой, қолынан не келеди, бул қызымды ким тыңлайды, – деп жеңгейге тәселле береді. – Мен Нәжим шырағымның туўған анасыман ғой! Шыдап отырман ғой. Перзент дағында күйсем қәйтеин, – де..е..п, сынын бузбай отырып еди-аў сонда! Бийпатманың өзи шығар деп ойлады-аў! Ишимнен «Улқан ана қандай мәрт, кәткуда ана дә..ә..! Өлбетте усындай аналардан Нәжим ағадай мәрт, ушқыр талант ийелери туўылады дә», деп шешеме ырза боламан-аў. Хәрбир сөзиниң өзи бир дөстан. Жасларға үлги.

– Қәйтеин, болмас ислер болып тур, буның шарасы да бар шығар, шырағым Бәлийфа–ә...ә...ә! Шыда, сабыр ет, – дейди-аў! Сонда өзиниң иши өрт болып тур ғой. Сездирмейди-аў, садаған кетейин. Мен жеңгейди жақсы түсинемен. Оның ашыўы басылғаннан кейин рухсат сорап үйге қайтаман.

Өзимниң усындай қыйын аўхалымды қостарым Сабырға айтып қойыын, ол да билип қойсын хәм бул аўыр жағдайды ишимнен шығарып измаз болса да жеңилленейин деген нийет пенен айтқым келеди. Бирақ, бир утыры келмеди. Ол мениң ишки дүньяма не болып атырғанын сөзбеде деп:

– Сабыр, мен бүгин кеңсемде ислей алмай... – дегеним сол, ол бирден:

– Өзиннен... – деди де шығып кетти.

Мен хайран болдым. Мен не хәккында айтаман, изин тыңламады... Ишки дүньясы жүдә жеңил адам еди... тыңлағанда да оның қолынана хеш нәрсе келмейди – бул жеңил уақыялар емес! Бул аўхалдан кейин

мен улыўа ҳешкимге жағдай айтқан емеспен, айтып аўзымның дәмин кетиргим-әм келмеди. Өзимди өзим келешек өмирге таппап, алға умтыла бердим. Ҳешкимге жалтақ болмадым. Анам менен балама бекем болып, оларды ашықтырмаў ушын қандай жұмыс болса да, өзимнен кишилер жұмсаса да, жумаланып ислей бердим. Соның себебинен баспаның (редакцияның) барлық жұмысына кәмбил болып жетистим. Баспахананы екинши үйим деп билемен.

Кеширерсиз?! Әлбетте, автордың өмиринен-әм билгениңиз шеп болмас-ә?

Тап усы мәүритлерде сүргинге айдалып кеткен зиялылардың изииде қалған нәрестелерине ғамхорлық жүдә керек болғанын жас талант ийеси Ибрайым Юсупов өзиниң «Бүлбилднң уясы» поэмасында былай сүүретлейди:

*Кетип баратырсам таныс соқпақтан,
Қулаққа бир хәлсиз сес келип жетти,
Палапан екен ол шүйкилдеп атқан,
Аяныштан жаным сескенип кетти.
Уясы бузылған, шөби шашылып,
Шеңгелликке кирдим тырналып әсте,
Сары аўзы топыраққа басылып,
Жерде жатыр қус баласы – нәресте.
Уяны жөнледим шөп терип жерден,
Сағал сүйкенген бе, самал бузған ба?
Еплеп услап епсиз қолларым менен,
Палапанды салдым өз уясына... –*

деп, ким тәрәпинен бузылғанын атап айтпай-ақ, дәүир желисин айыппламай-ақ, неликтен бул уяның бузылғанын даналық пенен, жай сөз бенен-ақ қәлбине қуйып қойыпты. Әне, шеберлик! Сонлықтан да Ибрайым Юсуповты дана талант ийеси, деп исенимли айта аламан. Халық та сол исенимде.

...Шайырдың аса кеткен талантына хәм мийрим-шәпәәтине қайыл қалыў менен бирге басқаларды да мийирман болыўына үндеп турғанына жан сезимнң теңселип кетеди. Қандай шыдам хәм шубхасыз талант. Ол хәр бир сөзин өзиниң өмир желисине ендирип жазады... Демек, Ибрайым өзиниң ишки дүньясын оқыўшысына жеткерип тур. Ақыры, тап усы күнлери Ибрайымға да сондай мийирманлық керек еди. Хәлсиз палапанға тек өзиниң емес, басқа жетимлердиң де үйиниң бузылып, басқа мәканды паналап жүргенин еслеп, жырлап тур. Бул қатарларды оқып отырып, ерксиз көзиңе жас келеди. Өзиңе де қандайда бир илхам

келеди хэм өзиниң де жазғың келеди, «сен де жаз!» деп қандайда бир күш түртип турғандай сезинесең. Ақыры, өзиме де меңир қандай керек еди... Бирақ, басынан өтпегенлер бундай әрманды сезинбейди. Инанбайды да!

Оның қайсы шығармасын оқысаң да, өзиниң қайсы дәуірде жасап, күн кеширгенин билип отырасаң. Хәрбир сөзи алға қарай талпындырады. Қандай тосқынлық болса да жеңгиң келеди. Өзи солай жасады-ғой ақыры. Хәтте оған шәкирт болып алдында бас ийип хызмет етकिन келеди. Шайыр усындай ақыллылық пенен жазған шығармалары арқалы қәдирли болды. Енди кишигирим емес, үлкен шығармаға қол урды. «Жолдас муғаллим» поэмасын 1949-жылы дәретти. Поэма қолдан қолға тиймеди, хәтте көлемине қарамастан ядлап алдық. Бул поэма шайырдың биринши топламына кирди. Әне, шайырға тосқынлық усында болды. Шайырдың бул жетискенлиги бираз нәментай шайырларға жақпады, олардың надурьс пикирлерин басшылар да қоллап-қууатлады, сол себептен баспадан шығарыўға рухсат етилмеди. Себеби, бул шығармада «буржуазиялық миллетшиллик бар, әкесиниң «халық душпаны» екенин жасырмақшы. Оны бизиң хәкимет сезип, билип отыр. Сонлықтан оның ол шығармасы баспадан шығарылмайды» деген шешимлер болып, буны үлкен мәселе етип, ақыры, Жазыўшылар аўқамында қарамақшы болып шешилди...

VI

...Бул 1953-жыл август айының екенинши ярымы еди. Сөйтип, бизлер Емберген Дәулетбаев, С.Камалов үшеўимиз паркке жақынлаған жерде алдымыздан Қарақалпақстан Жазыўшылар аўқамының сол ўақыттағы бислығы шықты. Ол жасүлкен буларды көрип қууанып кетти хэм:

– Хаў, жигитлер, қайда баратырсызлар? Сизлерди көргеним жақсы болды ғой, – деди мийирманлық пенен.

Жасүлкен тәрәптен жыллы айтылған бул сөзге үлкен өмирге жаңа кәдем қойған жаслар қууанып кетти де, скеўи бирден:

– Рахмет аға, жүдә барайық, – деп баслықтың изине дәрриў ерди.

– Жигитлер, паркти қойын, ол болмайды. Бизиң кеңсеге жүриң. Өзим ниво алдырып бермен. Бүгин кеште бир қызық жыйналыс болады, соған китнасың, көп адамлар келеди. Сөз сөйлең, – деди.

– Хаў, ондай болса, қатнасайық, қызық жыйналысты көрейик, қандай болады екен, – деп жигитлер кеңсеге келип, баслықтың кабинетинде жыйғасып отырып алды.

Ол Ұақытта Жазыушылар аўқамының имараты ағаштан фин усылында салынған кишкене жайда, парктің жолында. Пиво келди. Жигитлер мут пивоны ишип, әңгимени қыздырып, көп Ұақытқа шекем жазылысып, хәзлести... Ұақыт та бираз болып қалды. Адамлар да келе баслады.

Баслықтың кабинеті жазыушыларға лыққа толды. Ж.Аймурзаев, Аббаз аға Дабылов, Хожамурат Тәжимуратов («Қарақалпақстан» баспасының директоры болғаны ушын шақырылған), Бабаш Исмаилов, Ибраһым Юсупов, Сражатдин Ахметов хәм т.б. адамлар да болды. Булардан басқа кітап оқыушылар да келип қосылды. Олардың арасына Оразақ Бекбаулов, тарихшы Жуманазар Үббиниязов хәм областьлық партия комитетиниң инструкторы Мәдрейим Жаббарбергенов та келип қосылды. Хәмме тым-тырыс. Жыйналыстың ашылуын асығып күтиуде...

VII

«ҚЫЗЫҚ» ЖЫЙНАЛЫС

...Жазыушылар аўқамының баслығы жыйналысты ашық деп жәриялады:

– Жыйналыстың күн тәртіби – «Шайыр Ибраһым Юсуповты буржуазиялық миллетшил етиу туұралы» болады. Усы күн тәртібин бекитиуимиз керек, – деди.

Жыйналыс қатнасушылары бир-бирине қарап таңланысып, «жыйналыстың бундай да күн тәртіби бола ма екен?», деп ғауырласты.

– Бундай болмайды, бундай күн тәртібин бекитпеймиз, – деп, хәмме бир ауыздан қарсы турып алды. – Хәр адам колынан не келсе, соны ислеп ала бериуге болмайды, жолдас баслық аға!

– Кеше ғана уллы тулғамыз, талантлы илимпаз, туңғыш илимий басшымыз Нәжим аға Дәуқараевты буржуазиялық миллетшил, деп жала жауып, өлтирип те тындыңыз. Енди гезек жас шайыр Ибраһым Юсуповке келген екен-дә...ә..!

– Бундай күн тәртіби бекитилмейди, – деген ашыулы дауыслар көтерілди.

Сонда баслық ашыуға минип орнынан өре турып:

– Бекитесиз! Бул обкомның көрсетпеси, – деди дауысын көтеріп.

– Обком ондай көрсетпе бермейди, жолдас баслық. Ондай өтирик хеш жерге жайғаспайды, – деди бир оқыушы орнынан турып.

– Хешқандай өтирик емес, обкомның идеология бөлиминиң секретары Өтеген Сапаров мениң өзиме хат жазып берди, – деген дәлил айтты баслық.

– Ондай болса, сол хатты усы жерде оқып берин, – деди адамлар.

– Оны бул жерде оқыўға болмайды, – деди баслык.

Мен усы гаўырлы, келиспейтуғын ҳәрекетлерге Ибрайым Юсупов өзин қалай сезип отыр екен деп оған көзимнің қыйығын жиберип карайман. Мусылманның шыдамлысын-ай, селт етпейди! Алдына қарап, жүдә ықлас пенен тыңлап отырғандай. Бундай әжайып пазыйлет ҳәркимге де пите бермейди ғой...

– Ҳәрқандай арза, буйрық, қарар жыйналыс қатнасыўшыларына оқып берилип, таныстырылмаса, ондай қарар, буйрықтың не қажети бар? – деген кеўилсиз, улыўма сөзлер, тартыслар менен жыйналыстың күн тәртиби бекитилмеди. Баслык бекитиўге урынды. Бирақ, болмады. Ақырында адамлар жыйналысқа қатнасып отырған обкомның инструкторы Мәдрейим Жаббарбергеновты иске салды.

– Егер сол хаттың бары ырас болса, оқып берилсин, – деп кескин пикир қойды.

Соннан кейин инструктор Мәдрейим Жаббарбергенов:

– Областлық партия комитетиниң Жазыўшылар аўқамына жиберилген хатты бар, оны оқып еситтириўге жүдә болады, – деди.

Усындай тартыста жас шайыр селт етсе, не дейсең!? Бул шаўқым-сүренлерге қатнасы жоқтай, хешнәрсе болмағандай күлимсиреп отырыўына сәддақ, садағаң кетейиннің туўған перзенти-әй, анасына мың-мың алғыслар болсын..! Өзи де жәп-жас көринеди.

– Онда оқылсын, – деп адамлар бир аўыздан өтинди.

Хат оқылды. Ол хатта мынадай делинген екен: «Қарақалпақстан Жазыўшылар аўқамының баслығына! Шайыр Ибрайым Юсуповтың шығармалары баспадан шықпастан алдын жазыўшылар аўқамының алғалары хәм кеңейтилген оқыўшылар топарының қатнасыўында талқылансын. Ибрайым Юсуповтың хәм басқа жазыўшылардың шығармаларын да баспадан шығарылмастан бурын талқылаў дәстүрге айлансын. Обком секретары Өтеген Сапаров», делинген.

– Ҳаў, баслык аға! Бул хатта «Ибрайым Юсупов буржуазиялық миллетшил болсын деп күн тәртибинде көрилсин» деген сөз жоқ ғой. Бул сөзди сиз қайдан алдыңыз? – деген шаўқым өзи кишкене жайдың ишин көтерип кетти.

Сонда баслык шаўқымды басып:

– Ол көрсетпени Өтеген Сапаров жеке өзиме айтты, – деди.

Бәрибир күн тәртиби баслык айтқандай болып бекимеди. Ақырында, бул жыйналыстың күн тәртиби «Ибрайым Юсуповтың шығармалары баспаға жиберилмей турып, оқыўшылар жәмәетиниң мәжилисинде талқылансын» деп алынды.

– Ондай болса, бул хаққында баянатты өзим ислеймен, – деди баслық.

Баслықтың баянатының мазмуны мынадай болып шықты:

– Ибрайым Юсупов өз шығармаларында буржуазиялық миллетшиллик пикирлерди жиберген. Мәселен, оның «Жолдас мұғаллим» поэмасында моллаға сөз берип, балаларыңызды жаңа мектепке оқытпаңдар, деген совет хұкіметине қарсы пикирди айтқызып қойыпты. Бул нағыз буржуазиялық идея хәм пикир. Мына бир қосығын «Достым И.Б.ға арнайман» деп қойыпты. И.Б. деген – ол Бабаш Исмайлов, «Жас Ленинши» газетасының редакторы. Ибрайым бул қосығын Исмайлов редактор болмастан бурын жазған. Демек, ол Бабаштың редактор ямаса басқа хәмелде болатуғынлығын биліп, алдын-ала жазған. Бул нағыз жарамсақланыушылық. Жарамсақланыушылық та буржуазиялық идеологияның бир элементи. Тағы да мына «Акация гүллеген жерде» поэмасында Ибрайым Юсупов бир рабочийдің бес жыллық планын еки жылда орынлап, қатарынан үш жыл алға өткен, деп көрсетпекши болған. Бундай болыу мүмкин емес.

Залдан «Стаханов 7 жыллық планды бир жылда орынлаған ғой. «Правда» газетасын оқымадыңыз ба? Оны оқың!», деген дауыслар шықты. Баслық ол дауысларға кеуіл де аудармады. Сөзин дауамлап, «И.Юсупов «Актрисаның ығбалы» деген поэмасында бир қарақалпақ қызын мақтап аспанға шығарып қойыпты. Басқа халықлардың қызын да соған қасып мақтау керек еди. Қарақалпақ қызының бир өзін мақтағаны бул шайырдың нағыз буржуазиялық миллетшил екенін дәлиллейди» деп, усыларға уксаған пәтиуасыз, күлкіге қолай сөзлер менен баслық бир саат уақытты алды. Бул баянлама бойынша шығып сөйлеулер де бир сааттай дауам етти. Бирақ, Абат Әлиевтен басқа шығып сөйлеушилердің хәммеси баслықтың буржуазиялық миллетшил дегенинің не екенлигин түсинбейтуғынын дәлиллей келип:

– Ибрайым Юсуповтың жоқарыда айтылған шығармаларында хешқандай буржуазиялық миллетшиллик жоқ, баслықтың айтқанлары оған дәлил бола алмайды. Бул гегирдеклеспелер хақыйқаттан да күлкіли бир сандырақ, – деди шығып сөйлегенлер.

Соның менен түнги саат 12.00 ден өтти. Шығып сөйлеулер де көбейип кетти. Адамлар шаршады.

Жыйналыс дауамламады. Енди жыйналыстың дауамын ертең азанда өткеріу тууралы шешімге келинди. «Хәмме азанда саат 8.00 де келсин» деп дағазалады.

Хәмме үйлерине қайтты. Бизлер Аббаз аға, гил тарийхшылар – Емберген Дәулетбаев, Сабыр Камалов, Жуманазар Үббиниязовлар менен бир тәрәпке қарай қиятырмыз. Хәмме тым-тырыс. Әлбетте, ой үстінде. Бәри де ойшыл адамлар-ғой. Бул Ұақыялар әлбетте қатты ойландыратуғын әжептәуір хәдийселер еди... Заман түсиниксиз. Адамлар оннан бетер түсиниксиз. Усы тымтырыслықта Ибрайымның бир өзи кеткенлиги бирден есима түсип кетти.

– Хәй, Сабыр! Ибрайымның бир өзи кетти ғой! – деп хаулығып айтып салдым.

Бул сөзди еситиуден Үббиниязов Жуманазар менен Емберген кейин қарай жууыра кетти.

Ибрайымның бир өзиниң кеткенине мениң қорққанымның баслы себеби, бул жыйналыс болмастан еки күн бурын бизиң үйге – «Комсомол» көшесине қиятырғанын көрип, бир қуяңқы нәментай шайыр изинен қууып кесеклеп қиятырғанын ағам айнадан көрип қалып, жууырып барып ол шийырды тоқтатып, Ибрайымды үйге киргизип алған еди. Сол Ұақыя есима түсип кетти. (Бундай Ұақыяға не дерсен!?). Соны көрип турып, «Ибрайымның ол адамның алдында не жазығы бар, тек талантлы шайыр болғаны ушын ба?» деп ойлайман да жүремен...

Бизлер Аббаз аға менен қалдық, жолымыз бир тәрәпте болған соң әстен жүрип қиятырмыз. Әдеуір жүргеннен кейин бөлинетуғын болдық.

– Шырақларым, мен былай қарап жүремен, – деп, Аббаз аға Хүкимет жийының тусынан өткеннен кейин қайрылатуғын болды. (Ол Ұақытта бул жий хәзирги Жоқарғы Кеңес имаратының орнында еди). Аббаз аға менен қосласып турып Сабыр Камалов:

– Аббаз аға, еонша ғауырлығы бир ауыз сөз қоспадыңыз? – деп сорады.

Аббаз аға ойланып турып:

– Әй, шырағым, бул дәбдебе шауқымлардың ийиси мениң де мурныма урып тур-ғой, – деп әстен айтты да: – Хош, балларым. Аман-сау таңнан аман шықсақ, азанда көрисермиз, – деди де, өз бағдарына жүрежақ болды.

Сабыр бирден:

– Аббаз аға, мен сизди үйинизге дейин апараман, – деп изине ермекши болып еди:

– Жак, шырағым, қызымның бир өзін жиберме, үй мине, жақын. Миған ким тийер дейсең. Усы ярым ақшамда маған кимнің қаны қатып турғанды дейсең, – деди де жүрип кете берди.

Сол күнлери оның да «Дүньясаң» деген қосығының мына қатарлары:

*Биреулерге бахыт болып қонасаң,
Биреулердің қорасына толасаң,
Биреудің маңдайын қыршып жонасаң,
Ойын ойнамаға әжеп дұньясаң,*

хәм басқа да қосықлары ауызға алынып, «Кремль – Кеңес хукіметі турғанда бундай қосықларды жазыу дұрыс емес, хешким бахытсыз емес, бундай терис пикирдегі қосықларды баспасөзде жәриялауға хешкимниң хақысы жоқ» деген қаңғымай сөзлер хәр жер-хәр жерден еситилип тур еди. Демек, Аббаз ағаның өз шығармаларына да кәуип тууып турғанын билип, «ийиси шығып тур» дегени сол. Бизлер, әлбетте, жақсы түсинип турмыз. Иләж қаңша?!

Бизлер үйге жақынлап келгенимизде Емберген менен Жуманазар Үббиниязов халықлап жетип келди.

– Аманлық па?

– Аманлық, аманлық. Жыйналыстан шыққан жерде Айтжан аға Ибрайымды күтип турған екен. (Есемуратов Айтжан – мениң ағам). Ол Ибрайымды үйине жибермей, өзиниң үйине алып кетти. Ақсақал бул ұақыялардың бәринен хабардар екен, – деди.

Үх...х... деп нәпес алдым.

* * *

Үйге келгеннен кейин, Нәжим ағаға жала жапқан келгинди адамларға өкпелеп жүрсек, өзимизге жақын көріп, ағалап алдында жумаланып жүрген ағаларымыздың мына қылықтары хайран қалдырғанын айтысып бираз отырдық хәм қапашылық еңсемизден баспалатып жиберди. Жүдә қыйналдық. Ақыры ол ұақытта Ибрайым жүдә жас, келешегі алдында ғой. Деген менен, Ибрайым өзиниң ушқыр таланты, шыдамлылығы, адамшылық пазыйлетлериниң күшшилиги менен барлық қарсыласларына жеңислик бермеди...

Бул ұақыяны ол хеш ұақытта тилине басқан емес. Сол үндемеуи менен 80 жасқа шекем жасады. Бул не деген мәртлик. Қарсыласларына Ибрайымның сөйлер сөзин халық айтты, дослары гүпшекледі...

* * *

Бизлер үйге келгеннен кейин Жуманазар, Ембергенлер менен отырып алып, Ибрайымның газета-журналда жарық көрген қосықларының бәрин столға үйип, қайсы қатарларында миллетшиллик кеткен екен деп сызып отырып, қатарма қатар оқый басладық. Азанғы саат 4 ке дейин

баянатшы тәрәпинен сынға алынған шығармаларының хеш биреуинен миллетшилликтиң ийисин де таппадық.

Азанда ерте турып, шала-пала шай жутып, Жазыушылар аўқамына барыўға тайынланып атырсақ, үйге Ибрайым кирип келип тур. Хәммемиз ҳайран болып қалдық. Ол ўақта бизиң үй М.Горький көшесиндеги 3-дүканның үстинде 2-қабатта турамыз. Әйнектен төмен қарасақ, жолдағы хәмме ҳәрекет көринип турады.

– Қаў, Ибрайым, азан менен не қылып жүрсен? Жазыушылар аўқамына бармаймыз ба? – деп жигитлер жабырласып сорап атыр.

– Бараман, сизлер бара берин, изиңизден жетемен, – деди-аў жүдә ирқайынлық пенен.

Әстаўпыралла...а...! Қандай шыдам, қатал минез! Ҳайран болып қалдық.

– Сен ҳәзир қаяққа барасаң? – деп мен сорап атырман шыдамсызланып.

Ол күлимси...ип:

– Ә...ә..й, сизлер-әм, ҳәзир азан болды ма, күн түс болды-ғой, сизин үйде азмаз тынығып дем алажақпан. Түни менен көзим илинбеди, – деп, әйнектен жол бетке ықласы менен үңилип қалды.

Оның ықласланып қарағанына бизлерде қызықсынып сыртқа үңилдик. Қарасақ, Ибрайымның ашығы Бийбизада жақсы кийинген, ғаз-ғаз басып шиз бенен бизиң үйди шөкелеп киятыр екен.

– Алла бәрекелла! Еле бул жигиттиң усындай қыйыншылыққа қоса ашықлық машқаласы да бар екен ғой, – дедик те, бизлер қызға көринбей, тез-тез үйден шығып кетиўге асықтық. Сөйтип хәммемиз тасырласып биқыштан төмен түсип, шарбақ беттеги есиктен шығып кеттик.

Усы жерде шайырдың өзиниң «Мен өз тәғдириме қайыл қаламан» қосығынан мына қатарларын келтиргим келеди:

*Мен өз тәғдириме қайыл қаламан,
Ол соныңдай мийирбан, соныңдай қатал,
Бирде жаз күниндей күлип қараған,
Бирде қар боранлап қапалтып атыр...*

Бизлер топарымыз бенен Жазыушылар аўқамына жетип келдик. Саат сегіз. Көпшилик топланып қалған. Баслықлар еле келмеген. Хәммемиз күтип турмыз.

Саат тоғыз. Баслықлар да келди. Буларға қосылып Ибрайым да келип, бизлердиң топарымызға қосылды.

Хәммени ишке мирәт етти. Бирақ баслық бизлерди топарымызға дыққат пенен қарап турды да:

– Сизлер шығып кете бериң, үйиңизге қайтағойың, бүгін тек ағза жазыушылар менен жыйналыс өткериледи, – деди ол Сабыр Камалов, Жуманазар Үббиниязов хәм Емберген Дәулетбаевларға қарап, туурылап бармак пенен көрсетип.

Бул сөзден кейин олар әстен шығып кетти. Жазыушылар ағзасы болмасам да, мен қалдым. Ақыры, редакцияда ислеймен, бундай жыйналысқа қатнасыуға хуқықым бар.

Жыйналыс басланды. Биринши болып оқытушы Оразақ Бекбаулов трибунаға шықты да:

– Ибрайым Юсуповтың шығармалары тууралы баслықтың кешеги баянатында айтылған сын пикирлерине мен қосылмайман. Себеби... – деп ол сөзин баслай берип еди, баслық ағамыз бирден ашыуға минип, орнынан ушып турып:

– Хәй, тоқтат ғәпиди! Шық, кет! Сени бул жерге ким шықырды? – деп ашшы дауыс пенен бақырып жекиринди.

– Хау, аға, өзиң ғой шақырған. Және «10-класс оқыушыларыңды да алып кел», дедиң-ау. Еле де алып келмегеним жақсы болған екен! Оқыушыларымың алдында мениң абыройымды төгежақ екенсең ғой, – деди.

Хәмме дуу күлисти. Тап усы ўақытта сыртқа шығып кеткен китап оқыушылар да кирип келип:

– Обкомның хатында кең оқыушылар жәмәетиниң қатнасыуында додалансын делинген ғой, – деп, бәри жайғасып отырып алды.

Еки көзим Ибрайымда. «Усындай жағымсыз көриниске ол қандай көзқараста екен» деймен ишимнен. Бир ўақытта ол әстен қойын қалтасына қолын суғып, блокнотын алып, күлимси...и.п, бир нәрселерди жазып қойды.

Ақыры, Бекбаулов Оразақ өзиниң жан досты ғой. Оның қысынғанына жаны ашығанынан жүрегинен шығарып бир ужыбатлы тәселле сөз жазып қойды-ау. Әлбетте, ол ҳеш нәрсени дыққатсыз қалдырмайтуғын сегзир шайыр ғой, садағаң кетейин!

Шығып сөйлеген оқыушы жәмәәти хәм жазыушылардың хәммеси баслықтың кешеги баянатын сынға ала берди. Мақуллайтуғын адам болмады, қайта сын пикир айтыушылар көбейип кетти. Бир ўақытта баслық орнынан ушып турып:

– Сизлер неге мениң баянатымды сынға ала бересиз? Ибрайым Юсуповтың шығармаларын неге қатты сынға алмайсызлар? – деди.

– Хау, неге сизиң баянатыңызды сынға алмайды екенбиз, кешеги баянатыңыз шеннен тыс жарамсыз болды ғой, – деп ғауырласты.

Бул сөзден кейин баслық:

– Ол мениң баянатым емес еди. Мен сизлерге Ибрайым Юсуповтын үстинен Өзбекистан Республикасы Орайлық партия комитетине жазылған «домалақ» арзаны оқып берип едим-ғо, – деп қа..р..а..ап тур.

Мен мына адамның адамға жөнсиз қазар келтиретуғын хәрекетине хайран қалдым... Сол Ұақыя есима түссе, елеге шекем бир түрли болып кетемен. Хеш умытпадым. Сонда Оразақ Бекбаулов:

– Жолдас баслық, домалақ арзаны сауаттылау биреуҗе жаздырсаңыз болады-ғо, – деди.

Соның менен жыйналыс дауамланбады. Ең ақырында усындай ғауға-дәдебели, «қызықлы» жыйналыстың қарарында «Ибрайым Юсуповтын шығармалары баспадан шығар алдында жазыушы хәм оқыушылардың кең көлемде қатнасуында талкылансын» деп жазылды. Ибрайымға сөз берилмеди.

Солай етип, баслықтың хәм тағы басқалардың Ибрайым Юсуповқа буржуазиялық миллетшил деген ат тағыу ушын урынулары иске аспай қалды. Бирақ, жыйналыс болмастан бурын-ақ «Қарақалпақстан» баспасының директоры, баслықтың досты Хожамурат Тәжимуратовтын көрсетпеси менен типографиядан шығыуға тайын, териули турған Ибрайым Юсуповтын 1-том қосықлар топلامын тарқатып жиберген екен. Ол топлам арадан еки-үш жыл өткеннен кейин баспадан шықты. Жақсы доретпелердің тәғдири қандай қыйын болып еди сол жасүлкенлердің басшылығы тусында.

Жыйналыс тарқағаннан кейин:

– Ибрайым! Бағана Оразақ пенен баслықтың айтысы уақтында бир нәрсе жаздың-ау, – дедим билгим келип.

Ол:

– Хә..э..э, – деди де қойды, айтпады.

Соң үйге келгеннен кейин және сорадым. Сонда ол:

– Не болатуғын еди, Оразақтың мурнын мақтадым-дә, – деп күлди. Ол қатарлар мынадай екен:

*Бес төбеден нәзер салсам хәр жайға,
Маған бир әжайып мурын көринди,
Ышқы оты жаман екен, жанларым,
Мурынлар ишинде бурын көринди.*

Оразақ мурынлы, қызыл шырайлы, сулыу жигит еди. Шайыр достының үстинен айтылған сын пикирдің надурислығына жаны

ашып, хәммеден бурын – биринши болып сөзге шыққанына жүдә кеули питкен хәм дослықтың кәдирине жеткен адамға, әлбетте, ақыллы шайыр немкурайды бола ала ма? Қәдирдан дос деп усыларды айталамыз. Ақыры, ол хәммеден бурын сөз алып трибунаға шықты-ғо!

Оразақ Бекбаулов 1949-жылы пединститутты шайырдың өзи менен бирге питкерди. Әдебият майданында да өмириниң ақырына шекем бирге ислести. Бундай адамгершиликти қолдан жиберетуғын нәмәрт жигит емес еди ғой, садағаң кетейин! Ол бул қосығын көбейтип, Бекбаулов Оразақтың 50 жыллық мерекесинде оқыды.

*Студентлик жыллар бирге жас болдық,
Бир күн тойып жесек, бир күн аш болдық,
Төрт жыл институтта парталас болдық,
Устазлар не айтса, билим көринди.
Көрдим илим қууып жууырғанларын,
Берунийдиң бизде тууылғанларын,
Жазды китап етип хәм де Тарастың,
Арал бойларына қууылғанларын.*

(Бул қосық толығы менен автордың «Хәркимниң өз заманы бар» деген китабында шықты. 63–64–бетлер).

* * *

Соның арасында 1954-жыл да келип қалды. Қарақалпақстан Жазыушылар аўқамының ғезектеги пленумы болды. Пленумда жас талант ийелери хәм көп әдебиятшы маманлар, китап оқыушы қәуимлер трибунаға шығып, бул баслықтың жумысындағы кемшилиқ хәм жас талантларға көрсетип атырған жәбирлерин хәк кеуил менен дәлиллеп, усы пленумда бул баслықтың кандидатурасын қайтадан усынбауды ортаға таслады. Бирақ, бул усыныс хәкімет басшылары тәрәпинен мақуланбады. Сын пикирлер хешқандай есапқа алынбады, басшылар өзли-өзи пикирлесип, бул баслықты қайтадан сайлады хәм усы пленумда бекитти.

Бул теңсизликке шыдамай, Әнұар Жақсыбаев (пединституттың оқытыушысы, рус тили факультетиниң деканы) трибунаға жууырып шығып:

– Ең болмаса жас шайыр Юсуповқа сөз беріу керек еди, – деп баслап киятыр еди, президиумда жыйналысты басқарып отырған бир жасүлкен туншыққан дауыс пенен:

– Бәлким, Юсуповқа әкесинің медресесин тиклеп бериўди усынысырсыз!? Ол заман жүдә узаққа кетти... Отыр! – деди.

Хәмме тым-тырыс. Аўыз ашып сөйләўге рухсат жоқ...

Әне, бурынғы дүзим дәўириндеги теңсизлик! Хешким аўыз ашып оларға өз пикирин айталмайды. Бул ўақыя жас талант ийесинин кеўилханасын ўайран етти. Шайыр әри ойланды, бери ойланды, ақырында келешеге айдын, талантлы жасларды алдына өткермеў ушын ойлап тапқан олардың үстемлигин тәриплеп, мына қатарларды дәретти:

*Кисилерди қыйнайсаң,
Ўа, кисилик, кисилик!
Өз ханаңа сыймайсаң,
Сәл нәрсеге исинип,
Үлкенсип журип хәммеден,
Ушалмаған кисилик,
Аттан түссе, зәңгиден,
Түсе алмаған кисилик.
Әп-әнейдей көзлерин,
Алаўратқан кисилик.
Тәкаббырсып тиллерин,
Лалаўлатқан кисилик.
Әззиге үйип қабағын,
Шалқайып кеткен кисилик,
Күшлини көрсе аяғы,
Қыйсайып кеткен кисилик.*

Брасында да, ол ўақыялардың бәри менменликтин хәм кемсаўат-лылықтың аламаты еди. Өзинен басқа болмаса екен деген кисилик ғой... Сол аламматты шайыр дәл берген, аз да болса дебдиўин шығарған-ғо!

Қәдрили оқыўшыларым! Хәқ хәқ жайына шығады-аў. Кеш болса да сын пикирлер өз жолы менен кемиди. Талантлар өзлерин алды. Бирақ, кешлеўине қыйналасаң. Мен Ибрайым Юсуповтың 1992-жылы «Қарақалпақстан» баспасынан шыққан I-томына жазған өзиниң алғы сөзинен бир абзац келтиремен:

«Жаңаша ойлаў хәзирги ўақта көркем әдебиятқа, оны бахалаўға терең тәсир етип атырыпты. Қосықтың сиясий мәнилик өткирлиги қылқаўады. Онда турмыслық шынлық күшейип, қосық ашшы сөзли болып баратыр. Ал, бурынырақта жазылған шығармаларды бахалаў қатаң түрде қаралып, дәўир тәрезисине қайтадан тартылып атыр, күни кешеге дейин «алха бул үлкен

шайыр, даңқлы жазыушы» деп сыншылардың аузынан түспей, кітаптары алтынға қапланып шығып жүргенлердің көбісі қайта қурыу дәуірінің ырасғөйлік бийигінен қарағанда, онша ондай емес, жазғанларының көбісі жаңа аулақтар үшін кем тәсірлі шығармалар екені мәлім болмақта.

... Шайыр қосық жазғанда ең баслы мақсет етіп өз халқына сөзін унатыуды нәзерде тұтпағы лазым. Бірақ, бұл жерде бас айып – әдебиетті, турмыс шынлығын көркем сүүретлеуден көре қосықты көбірек сиясатластырып, сталинизм, Сталин, партия, пахта сөзлер араласпаса, оны қосық деп есапламады. Әдебий шығармаларды хәдден тыс сиясатластырып, оны инсан жүрегине, ақыл-санасына образлы тәсір етіу жағын барынша өззілетіп, мазасын қашырғанбыз. Оның үстіне көп ғана әдебиет изертлеушілериміз, сыншыларымыз усы ыңғайға жығылып, оған көркем әдебиетті да жығып беріп отырды. Адамгершілік, мухабат, тәбиет кубылыстары хаққында шайыр қосық жазса, олардың идеясы нашар шығарма деп назырқанып атты».

...Деген менен, «өз заманластарының кеуліне жағып, жүрегине жол табыу үшін ең азаплы және ең әдиули ис» деп жазғанын дыққат пенен оқып отырып, мынадай ойға келесең.

Демек, шайыр әзелден-ақ көркем сөзді әбден сиясатластырып беріудің әдебиетқа хәм дәретиуши инсанларға жәбир екенлігін шын қәлбинен сезіп жасағанлығы аттан анық билинип-ақ турыпты... Бірақ... бірақ, сыртқа жәриялап, пикир билдире алмаған... Себеби, заман ағымынан жасқанған. Ақыры, «халық душпанының улы» деген таңбасы: – Хәй, Ибрайым! Заман ағымының ыңғайына да, көпшиликтің даурығына да қулақ тұр, – деп тоқтатқан ишкі дауысты туншықтырғанын ашықтан ашық айтып тур-ғой... «Көп қорқытады, терең батырады» деген даналық сөз бар ғой халқымызда...

Ибрайым усындай терең мәнилі нақыл-мақалларды да ықласы менен қолланатуғын еди. Халық ағымы «гөрге де, төрге де жетелейди» деген емес пе... Сонда да шайыр өз сөзін, өткір идеясын батыл, тартынбастан айта алды. Мәселен:

*Халықтың жүрегине барар соқпақты,
Тапқанлар силтеуиш белги қақпапты,
Машақатлар шегіп, сол соқпақты мен,
Тау, дүз қоймай еле излеп жүриппен, – деп,*

кеулиндегі әрманына жетпегенін, еле жете алмайтуғынын шын кеулінен өз оқыушыларына жасырмай өкиниш пенен айтып тұр. Қандай аянышлы!

Адам баласы хеш уақытта әрманына жетеалмай-ақ бул дүнья менен хошласатуғыны, әлбетте, естен кетпейтуғын, жүрегинди бәрхә сызлатып туратуғын өкиниш. Шайырдың хәр бир сөзинен, мениң ойымша, адам баласы өз кәсибин кәдирлеп, сақлап, рауажландырып, артында жақсылық қалдырып үлгерсем, деген әрманлы ой тууады. Әлбетте, өз кәсибинди қәстерлеп, маңлайынан сыйпамасаң, ол сени жоқарыға алып шығалмайды-ғо...

Усы уақыяларды бақлап отырып шайыр мына қатарларды жазса керек:

*Дунья биреулерге – кинотеатр,
Билет алып, көреді де кетеді.
Журт бузық дуньяны дүзетип атыр,
Биреулер бузсам деп қыял етеді.*

*Журт ақыллы, бәрін билип атырған,
Әфендини «сада» десип-ақ атыр,
Сөйте тура өзи минип отырған,
Шақаны биразлар кесип-ақ атыр, – деп,*

жөнсиз, жүенсиз кеткен шеп пикирдеги адамлар хәққында буннан артық теңеулер болмауы хәқыйқый шығар. Көп жыллар жасқанып жасағанына жүдә өкинишли-дә...э.! Әттең, заман ағымы жүеңлеп турды-ау..!

Ибрайым өкинбесе де болар еди. Ақыры, буның Ұәлийлигин, көрегенлигин, пайғамбар тәкилетте жасағанын дүньяға белгили уллы тулғалар – Қайсын Кулиев, балкар шайыры Расул Гамзатов, Шыңғыс Айтматов, қалмақ шайыры Кугултиновлар дәл бахалады. Демек, биз «Ибрайым ең бахытлы шайыр болды» деген пикирдемиз. Деген менен, әрмансыз жасау қанатсыз қуска мегзейди. Не дәретсең де, әрманлар жетегинде дәретесең...

«Қандай дәретпе болса да, көзиң менен көрип, жүрегинди қозғап, басыңнан өпесе, ол шығарма унамсыз болады», деген ғой Ф.Достоевский. Сонлықтан мен бул шығармамда барлық уақыяларды сәнелери менен есимде барларын жазып отырман. Ал, «азғантай күн қасында қолтығынан сүйеп жүрген менен, оның ишки дүньясын толық бере алмайды. Тийип-қашып айтқан менен, инанымсыз болады-ау» деген гүман тууады менде.

Мәселен, шайырдың «Өмир, саған ашықпан» деген кітабында:

– Шайырлықта үш нәрсеге садық болдым. Қосық арқалы халық жүрегине жол изледім. Заманластарымның кеуил-күйин, қайғы-қууанышын, арзыу-әрманларын, умтылыу тилеклерин, бийик адамгершилик пазыйлетлерин жырлауға тырыстым, – деп, пүткіл

ой-өрисиниң халық пенен, дослары менен бирге екенлигин қандай кишипейиллик пенен, хақ кеулинен айтып турғаны кимди болса да ойландырады. Усы сөзлерден кейин-әм, «бул шайыр тек өзи ушын жасады» деўге қалай кеуил барады. Бундай кеңпейиллик хәммеге пите бергенде қәне еди!

Халық та, оқырманлары да Юсуповты қоллады, жанындай жақсы көрди, қандай жағдайда да тирек болды. Ибрайым да халықтың сүйиғине, хұрметине ылайық хызмет етти, өзін хәмме жаман иллетлерден аулақ сақлады, халық мәпин қорғады. Ұтанға, досларына қыянет етпеди. Қыянет деген сөзди ол жүдә жаман көретуғын еди. Ол ойында да жоқ еди... Сонлықтан мен Ибрайым хақкында еле көп ўақыяларды айта бермен (әлбетте тириликте). Әлбетте, зор поэзияны аңлайтуғын халық буны мақуллайды-ау деген үмиттемен...

Бир ўақытлары гейпара күншиллер Ибрайымды халықтың хұрметинен қызғанысып, «эксперимент шайыр» деп те айтып жүрген. Бул атақты айтқанлардың әдебиятты түсинбейтуғын, тек жандалбаса менен, «апам кетти мен қалдым» деген умтылыс пенен әдебиятқа кирип қалып, қәупеки араласып жүргенин сездирип койғанлар да аз болмады. Әлбетте, әдебият майданына тайын емес, кодирең мазмунда кирип кеткеннен кейин тайын келген әдебият тулғасына сай келмей, оның қатарында өзиниң эззилигин сезип утылып жүргеннен кейин, хәр нәрсени бир таталайтуғыны тәбийғый. Бундай оппонентлерге Ибрайым кеуил де аударған жоқ... Соның ушын да утысқа ерисип келди. Қадал халқына бәрхә арқа сүйеди. Оның өсиў-өркенлеў соқпағы қанша қурамалы болған сайын, дәретпелери сонша терең мазмунлы жазыла берди...

VIII

Шайырдың көпшилик қосықлары жокарыда айтылған сол «буржуазиялық миллетшил» деген қара жабыстырылған дәуирде туўылған, көпшилигине сол дәуирде тырнақ салынғанлығы дыққат пенен оқыған хәр бир адамға билинип-ақ тұрыпты.

Мен, әлбетте, шайырға жақын хәм көрген азапларының биразын көзим менен көрип, гүә болғанлықтан исеним менен айтыўға мәжбүрмен...

Заман айланып, шайырдың ислеген ислери ел басшыларының нәзеринде бола басады. Қосықлары дурыслыққа айланды. Бурынғы қәте деген қосықларының дурыслығын мойынлады.

Ибрайым усындай кемсауатлы орталықтан өзиниң ақыл парасатлылығы, шыдамлылығы, басқаларға усамайтуғын ушқыр талан-

ты, ойшыллығы, көрегенлиги хәм ишки дүньясының беккем тураклылығының арқасында озып шықты. Егер сиз жас талант ийесиниң сол ўақтағы жасап турған орталықтың қым-қыйқаш қыйыншылығын жеңип, алға қарай раўажланыўдың ҳақыйқат жолын тапқанын билгиниз келсе, шабандоз жигиттиң қыян-кести топлымнан ылақты қалай алып шығатуғынын көз алдыңызға келтирсеңиз болады. Сондай-ақ, 50-жыллардың басында жас талант ийеси Ибрайымның гүзарға түсип кетиў машақаты ҳеш есимнен кетпейди. Соның ушын да бул ўақыяларды жазып, усы дүньяға қалдырмай, ол дүньяға бир арқа аўыр жүкти арқалап кетким келмеди.

Биреўлер шайырдың гүзарға түсип кетиў жолын кес-кеслеп бөгеп, атының басын қамшылап кейин қайтарса, оның тәрепдарлары, оқырманлары, дослары шүў-шүўлеп, атының артынан алға – гүзарға қарай қамшылады. Тақымға қысқан «ылақ»ты басқа тәрептегилерге берместен, Ибрайым қурды жарып шығып, гүзар жолына түсти. Мине, соннан баслап ол шайырлық жорғасын арқайын сүрип жасады. Ҳәзирги заман поэзиясында оның алдына түсетуғын шайыр жоқ, дегим келеди.

IX

Ибрайым бул күнлери жүдә шаршады. Денсаўлығына бола Сочиге барып дем алып хәм емленип келиўди шешти. Әлбетте, гейпара есин билген басшы жигитлер жәрдем қолын созды. Қанша ўақыт емленсе де, сабақларын дослары оқытатуғын болды. Ол Сочиге, «Кавказский» санаторийине кетти.

Ол Сочиден биринши хатын мениң үлкен улым Юсупке былай деп жазған:

Дорогому Юсупу Камалову Сабировичу!

*Я илимпаз, я министр, я шайыр...
Шығарсаң-аў сенде бир күн жол таңлап,
Ким болсаң да, сәлем саған Юсупжан,
Жүрипсең бе аман-есен томпаңлап.
Саған сулыў откыртка жибердим,
Ким жиберди? Оны соңырақ билерсең...!
Уқпасаң да сыртындағы қосығын,
Сүүретин көрип, «бо...бо...» деп бир күлерсең.*

Ибрагим, твой милый друг.

11.54. Сочи. (имза)

Ибрайымның усы пукталығы жүдә жақсы. Ұақтың, сәнесин жазыўды умытпайды.

Бул хатты (открытканы) оқып көрип, Сабыр екеўмиз күлистик. Юсупти курортта жүрип еслегенине куўандық. Юсупти умытпайтуғынының себеби жүдә бир қызык ұақья. Ибрайым менен Бийбизада бизиң үйде жийи-жийи ушырасады. Юсуп ол ұақта үш жаста. Өзи де жүдә зийрек бала болды. Бийбизада үйге кирип келгеннен оны кушақлап, алдынан түспейди. Ибрайым менен отырғызбайды, оннан қызғанады.

Бизлер:

– Юсуп, ол Ибрайым ағаңның алатуғын қызы. Екеўи отырып сөйлессин, сен далаға барып ойнап кел, – деймиз.

Сонда ол:

– Жа...а...қ, бул апаны мен аламан, – деп жылайды.

– Сен қалай аласаң? Ол сеннен үлкен, апа ғой, сен кишкентайсан. Ибрайым оны саған бермейди. Өзиниң жақсы көретуғын қызы, – деп алдаймыз.

– Жа...а...қ. Мен ертең үлкеймен. Сөйтип бул апаны кәттиң астына жасырып қояман. Ибрайым ағам соннан соң көрмей кетип қалады, – деп келип жылайды.

Басқа да қызык сөзлери көп. Ибрайым оның сөзлерин қызык көрип көп сөйлетеди, күлиседи. Сөйтип олар үшеўи дос болып калып еди...

Усы хат пенен бирге Сабырға да хат жоллаған.

Дорогому Сабиру!

*Шексиз теңиз тур алдымда мунартып,
Мәлдир аспан қабырғасын сүйеген,
Рус жерин сүйсем қандай қумартып,
Теңизин де сондай көрип сүйемен.
Рус даңқын, Наполеонды, Пушкинди,
Лермонтовтың сол «хәўа кемесинде»,
Туўған үлке, сүйген ярды... барлығын,
Ушан теңиз салар мениң есеме.
Қуўанғаннан сонда мен...*

Из Сочи Иб.Юсупов (имза) 11.54-ж.

Нукус, Сабиру!

Моему дорогому Сабиру в знак глубокой признательности, дружбы и уважения!

Привет из Сочи!

Сәлем саған, Сабыр достым,

*Қара теңіз жағасынан,
Жағасында шалқып жатқан,
Сулы Сочи қаласынан.
Әллеқандай ис пикерген,
Киси қусап курорт излеп,
Бунда келип жатырған бир,
Қарақалпақ баласынан...*

Из Сочи. 11.54.

Иб.Юсупов, санаторий «Кавказская Рица»

X

Ибрайым жүдә жақсы дем алып келди. Жумысына да алаңсыз кирисип кетти. Бирақ, жас та келип қалды. Енди Ханбийби анамызға келин жумсатқысы келеди... Бул машқалаға да алаң – ашықлық отына да бардам берип атыр... Бул пикирди сүйгени Бийбизадаға аныклап билдирди. Бийбизада көп ойланды, тез-арада шешиўши жуўап айталмады. Негедур иркиле берди... 1955–жыл да жылдырымдай келип, және оқыў жылы басланып кетти. Оқыў, оқытыў өз жөнелиси менен өтип атыр. Бирақ... бирақ шайырдың үйли болып, сүйгени менен турмыс қурыў, бала-шағалы больў нийети күн сайын әбден тынышын алды... Бул машқаланың тез шешилиўи кереклигин Бийбизадаға тез-тез өтинишли айтып тур... Жуўап күтеди, жуўап иркиле берди, иркиле берди...

...Бир күни Ибрайым бизиң үйге келип:

– Сабыр Камалович, сениң менен бир сөйлесип алсам деп келдим, – деди.

Сабыр әбден қуўанып кетти. Ибрайымның бизиң үйге киятырғанын көрип қалған досларымыз Марат Нурмухаммедов, Досжан Насыровлар да келип, апақ–шапақ болып, күлкили сөзлер айтылып, қадимги қарекеннің күлкиси – изи Ибрайымның үйленбей кешигип жүргенинен гәп кетти... Біраз әңгимелесиўден кейин Ибрайым:

– Жигитлер, Бийбизададан шешимли жуўап болмай тур. Я жақсы, я жаман сөз жоқ. Сонлықтан, енди рус кызына-ақ үйлене қоймасам, жуўап күте-күте шаршадым. Мен де үйли болып, анама келин жумсатыўым керек-ғо, – деди.

Мен бул сөздің ойын-шыны екенин билмей, хайран болдым. Бул сөз рус қызларына үйленген жигитлерге жүдә кууанышлы хабар болды...

– Әне, жаңа есиңе кирипсең! Бул шешим тез үйленіудің ең ансат жолы. Жергиликли қызларға үйленемен десең, бул дүньядан так өтесең, – деп, Ибекеңнің арқасынан қағып, кууанысып қалды.

Жигитлердің бул кууанышы маған жақпады:

– Хи...м... сонда Ханбийби кемпирдің сонша сен деп көрген, еситкен ақырет-азаптарын орыс келинге айтып, муң шертисип хэз етеди екен дә...ә...! – деп, булардың мақуллауын бірден кесип тасладым.

Тым-тырыслық өжирени бийлеп алды...

– Сонда, келисип жүрген орыс қызың бар ма? – деди С.Камалов.

– Бар, болмаса тауып береміз, – деди М.Нурмухаммедов.

– Бар, – деди бірден Ибрайым.

– Ким?

– Хэй, қызықсаң, Сабыр Камалович, өзлериміз келистирип жиберемиз, тежей берип не қыласаң? Әлбетте, жигитсең-ғо. Бул дүньяда Бийбизададан басқа да қызлар көп-ғой. Давай, за это рюмку! – деп қойды Дошан Насыров.

Әне, сөйтип, Ибекеңди орыс қызға үйлендиретуғын болды... Қууанғанынан бирин-бири мақуллап, көп мәнзиллерде тарқасты-ау...

Бирақ, булар мениң сөзимди унатпады, қатты сөз де айталмады.

Булар кеткеннен кейін мен:

– Өзиң орыс қызға үйлене алмаған әрманыңды Ибрайымға орынлатажақсаң-ғо болса! Ол сумлығың иске аспайды! Ол шаңараққа рус қызлары түп-тамырынан жараспайды, жайғаспайды да, – деп, С.Камалов пенен қатты-қатты айтысып-шекинистик...

Ол:

– Сен хеш нәрсени түсинбейсең. Бийбизада совет хукіметинин исенимли бел баласы, ҚҚАССР Жоқарғы Кеңесинин баслығы Мәтеке Жуманазаровтың қызы. Ибрайым болса совет хукіметиниң жауы болған Юсуп ахунның улы-ғо! Қалай сонда ол қызын Ибрайымға береғояды?! Бундай шийеленискен уақыяға ақыл жууыртпайсаң ба? – деп мени қайтармақшы болып хәрекетленди С.Камалов. – Және Бийбизада Москвада МГУда оқып атыр, оқыуын питкермей турып ол турмысқа шықпайды, усыны есиңде тут, – деди.

Бул сөзлерден кейін де Ибрайымның өмиринде айтарлықтай өзгерис болмады... Қәдимгидей, хеш нәрсе болмағандай, уақтыхошлықта жумысына барып жүр...

Бизлердің Сабыр Камалович пенен болған әңгімеміз де сол жерде қалды.

* * *

Ұақытлар зымырап өтіп атыр... Бір күни маған Бийбизададан хат келді. Хатта ол былай деп жазған: «Гүлайша апа, мен Ибрайымды жақсы көремен. Қандай қарсылық болса да, Ибрайым тәрәпиндемен! Усы демалыста Нөкіске барғаннан кейін өз тәғдиримди өзим шешемен, бир-еки ай шыдасын! Ибрайымға зинхәр айтың!» т.б. делти...

Бул хатты Ибрайымға жеткердим. Ұәмме ағайинлер кууанып қалдык. Бирақ Ибрайым я жақсы, я жаман демеди, тап өзине бул хаттын қатнасы жоқтай сезимде болды... «Қатты шаршаған-ау», деп ишимнен қыйналаман... Конверт менин қолымда қалды.

1956-жылдың жазғы демалысына Бийбизада келипти, деген хабарды еситип, Ибрайым ағаның тез үйленип, Ханбийби анамызды кууантады, деп жүрмиз. Бирақ, Ибрайым тәрәптен тез үйленетуғын кейип сезилмеди, бирақ, билдирмейди, айтпайды. Не де болса кешигип атыр. Соң билсек, Бийбизада Ибрайымға:

– Ибрайым, асықпайық, әкемди ийкемге келтирейин, ол ырзашылық бермей турыпты. Қайуақ-бируақ саған қосылыуыма руқсат берер. Сени жақсы көретуғынымды биледи-ғо, – деген.

Бул сөйлесиуден кейин Бийбизадаға бурынғыдай ысық болмағандай сезиледи. Бийбизадада да уақтыхошлық билинбейди, ушырасыулары бир-бирине сууықлау...дай...

Бизлер бул уақыяны Ибрайымның шаршағанынан болыуы керек, деп ойладык. Әлбетте, бир нашардың изинде жети жыл жүрип күтиу, қыздың кескирт шешимге келе алмауы, әлбетте, жиғитке баскаша ой туудырады-дә!

Бийбизада Ибрайымның өзине болған ықласының сууыуынан жүдә сескенди... Сойтип, өз мухаббатының алдында әззилигин сезип пе, сезбей ме, бир күни батыллық пенен анасына:

– Апа, мен Ибрайымды жақсы көремен, буны өзин де, әкем де билесиз-го! Әкеме айт, тәуекел қайығына минип турман – Ибрайымға қосылып кетиуди кескирт шештим, – деп еди, анасы:

– Айнанайын, мен бул пикирге әкеңнің руқсатысыз кескирт хешнәрсе айталмайман, – деди.

– Апа, әкеме айт, ол «душпанның баласы» деп ойламысын, әкеси ушын баласы жууап бермейди, қорқпасын, – деди.

Анасы кызының әкесине болған бундай карсылығына не жууап айтарын билмей, лал бөлып, Бийбизаданың жүзине тигилиу менен қатып қалды...

...Арадан аз уақыт өтпей-ақ Бийбизада жеңгесине (ол заманлары қызлар жеңгесиз болмайды):

– Ал, кише! Ата-анама өзін жайғастырып айтарсаң, – деп, Ибрайымның үйине баратуғын соқпаққа бурылды...

XI

1956-жыл июль айының 26-сәнеси. Ибрайымның жақын дайысының баласы, шайыр Халмурат Сапаров халықлап маған келип:

– Гүлайша апа! Тез жүр! Ибрайым ағамның үйине Бийбизаданын өзи келди. Бирақ, үйге кире алмай атыр. Жүр, қағазларыңды жыйнастыр, қалған жұмысыңды ертең дауамлайсаң, – деп, кууанғаннан дем алалмай, сөзлерин бөлип-бөлип айтып атыр...

...Келсем, Бийбизада үйге кирген. Ибрайым ағамыз жоқ. Ханбийби елти шешем кууанғанынан сөйлей алмай, тек төрғи жайдың қапысын ашып, мени киргизип жиберди... Кууанысып Бийбизада менен көрисип, бираз күлисип алдық...

Әне, усы күннен баслап Ибрайымның үйи уақтыхошлыққа толы болды, әжайып перзентлер дөреді. Әсте-ақырын хожалық гүллене берди...

...Ибрайымның шайырлық жорғасы әбден сууда жүзгендей өрледі...

1965. 5.11.
Башкортостан Республикасы
Казань, 1965. 5.11.

Мишалар жемистен багым жеметилсин,
Жууымыз душарым эрайым жеметилсин,
Баллар шокалдыга тагым жеметилсин,
Кемчирге-кыз кеуле, дарын эрас болсын,
Агуздан кулкимиз жеметилсин,
Булдык мекен етсим тулду, шагасын,
Юсуф табар болсын өз зинайбасын,
Корийле шагуз дини ушени космоца,
Гул райшаме тулсын бахари-басын,
Тузлардым 2033 аль катыра болсын,
(Видимиз бизимиз фатима болсын...)

Ассалаума алейкум

хурметли Сабыг ага !

Уллы Женистин, 50 кылык байрачы
кутлы болсын!

Ел абадан болсын, думья-улысыз,
Мириубет сарайы турсын кулыпсыз.
Ақшам ай кулимлеп, аспан -
булытсыз,
Кун жарқырап туоғай хахан
устинде.

ИР"Руухий мәденият
хәм агартыу" орайыным
баслығы, шайы

И. Юсупов

Нугалыңлау

Минча бул сөзүмди Сабду, Гулайша!
Биз сиздерди нугалыңлапмыз долайша:
Балект сама-созим, озык ой болсом,
Окүлүрдүң тойы мөңүң той болсом.
Өлөң абаң болсом абаң үсөңке,
Жалмаң куубаңланом куубаң үсөңке.
Мениң уятанымдуу гөзүм өрнең

Жүрөң бүткүндөгү хэмге жөдөгү,
Вланешань бапкан төмөң түрөңкө,
Взвешан, Анголадя таштасан үңкө.
Жазахаптың болсом дүмүлдө удай,
Мисли бул кулакка уркан жаадай -
Уңкө ошарт, сонсон. Өлөң шад болсон
Жаңың иштейдөгү шың мурад болсон.
Антоңга дүмүлүңкү муңи көтөсон,
Көздөң муң, дүмүлдөң түзөлдөң
Күлкү көтөсон.

Журмеңи Сабду, Гулайша!

Айтканымызда былайша:
Май, бул-көк шоп, май-бөзөр,
Уңс тогсон деген эйдахар
Жауады оннан жасуанни,
Тун жөлөңүң баалаңни,
Күрөңкөң дүмөң. эйдар,

ПОТОВАЯ КАРТОНКА

Шексиз тегиз торо алдымда. нугалыңлау,
Шеңир аспан күбүртасын сүйөсөң.
Күң жөртүн сүйөсөң кандай бу чартын.
Таштасан де сондай жөртүн сүйөсөң.
Рус дашкан, Наполеон, Кому, Пушкинди,
Мермонтовтон сол жада келесекти...
Жустан үлкө, сүйөсөң дүрөңкө. бар келет
Ушан тенгиз сапар мениң сенге.
Жуантаның сонга мен...
Сабду Сабду. Шабду Сабду. Шабду Сабду.

ҮШ ДӘҮИРДИҢ ГҮҮАСЫ «ТЕНТЕК» ХАЯЛ ХАҚҚЫНДА ӘПСАНА

*Тарих дүзетип жазыўды қалемейди,
дүзетип жазыўға мұтәж емес. Талап та
қылмайды.*

Стефан Цвейг,
немис жазыўшысы

1924–30–33-жыллары бизиң елге, жоқарғы қалалардан – Россия, Татарстан, Башқуртстан, Қазақстаннан илимли, билимдан маманлардың, шебер кәсип ийелериниң жәрдемге келгенин тарихтан биз жақсы билемиз. Кими шыпакер, кими оқытыўшы, инженер (әнжирал), қурылысшы болған. Булардың бәри де өз-өзинен емес, биразы хұкимет басшыларының ғамхорлығы арқасында, ал биреўлери өзлериниң жасаў шараятына бола келиўге мәжбүр болса, тағы биреўлерин сүйиўшилик деген құдиретли сезим жетелеп келген... Мине, усы дәўирде ел менен ел, халық пенен халық бир туўысқандай қатнасықта болып, бири биринен көп нәрсе үйренип, көп нәрсе билгенбиз. Сол себептен де олар менен хәзирги дәўирде де дослық қатнасықты үзген емеспиз. Мине усы кәсип ийелериниң бири – «Қарақалпақстанға мийнети сиңген мугаллим» деген хұрметли атаққа миясар болған ағла оқытыўшы Әйсе апаның өмир жолы менен сизлерди таныстырмақшыман. Әйсе апаның бизиң елге қалай келип қалғанының себеплерин өз аўзынан еситип хәм өтиниши бойынша бүкпей жазып қалдырыўды мақсет еттим.

Екиншиден, бундай тарихый ўақыяларды, әсиресе, хәзирги дәўир жасларының билип отырыўының зәрүр екени хәммемизге аян. Және бир әҳмийетли себеби – хәзир бизиң илимдан-билимдан кәсип ийелериниң өз гезегинде сырт еллерге (Германия, Япония, Америка, Ирландия, Корея, Грузия, Қазақстан т.б.) барып жұмыс ислеп, тәжирийбе арттырып келип атырғаны хәммемизге мәлим. Демек, дослық қатнас хеш ўақытта үшилмейди, бурынғыдан да бетер нығайып атырғанынан дерек береди.

Автор

*Хәй аналар аналар!
Өлмегейсиз аналар,
Сизлер өлип қалсаңыз,
Изде қалған перзентиң,
Жетимликтен хорланып,
Кимлерге барып паналар?!*

Ағам бүгін жұмыстан кеш келди.

– Неге кешиктің? Саған қаратып аұқатты жасамай отырғаным кашшан. Балларда аш болды, – деди кишем ағама иренжип.

– Аға, кешигиуиме туұра келди. Күтилмегенде кишкене мәжилис болып қалды. Әйсе Бөлекбаеваға бүгін «Қарақалпақстанға мийнети сиңген муғаллим» деген ең хұрметли атақ берилди, ғууалығын хұкимет басшылары келип салтанатлы түрде тапсырды.

– Әйбе...ей..ей, бала, жүдә орынлы болған екен. Бул хұрметли атақ Әйсениң халық ушын ислеген ислерине жүдә ылайық, – деп, кишем бул атақты тап өзи алғандай кууанды.

Себеби, Әйсе апа менен бизиң кишем көп жыллар ислескен хәм оның жақсы оқытыушы екенин жийи-жийи айтып отыратуғын еди.

– Өзи де жумсақ сөзли, сабақты түсиндиргенде баллардың жанынын ишине кирип кететуғын еди. Баллар болса басқа муғаллимниң сабағын таярлап келмесе де, Әйсениң сабағын бес бармақтай билип келетуғын еди. Бирақ... бирақ, – деп, кишем иркилип турып ағама карап: – Әйсе азмаз бастан ауырып ананы-мынаны айта беретуғын «тентек» болыпты деген бир әңгиме еситип едим. Сен абайламадың ба? Ондай емес пе екен? – деди.

– Жоғ-ә, ондайдан аман. Оның бул кууанышына айтқан жууабын еситкениңде хайран қаласаң! Хәр бир айтқан сөзи шақмақтың тасындай өткир. Бул халықтың бауыры кең, мийрим шәнәәтли, кумыры кустай бийхазарлығына қайыл қалып, өзиниң бахытлы болғанын, шын кеули менен айтқанда зал дуу қол шаппатлады. Бул ел көксинен жай берип, усындай хұрметли атаққа ылайық көрген ғамхорлығына бас ийди ғой. Бундай ибратлы сөзди, бул елге келген мен-мен деген хәрбир адам да айта алмайды. Тек Әйсе айтыуы мүмкин. Себеби, Әйсениң көргени көп, небир жәбир шуқанағынан өзиниң дурыс, хақыйқатшыл болғанынан аман шығып, усы дәрежеге келген адам-ғой.

Аузы бос, бийталап күншиллер ғана өтирик өсек тоқып жүреду ғой. Сол өсекшилердин қайсысы Әйсениң өмирин билипти. Билмеген жерине «оқ» атыуды унатып жасайтуғынлар аз ба?!

– Хе...е... Солай шығар-ау. Әйсенің ондай болыуы мүмкін емес, өзи шаққан хәм мийнеткеш, ақыллы, саналы хаял ғой. Ондай жигерли адам анау-мынауға жеңдирмейди-дә-ә!

Бизиң кишемлер 1935–40-жыллары Төрткүлде қоңсы отырғандағы Әйсенің ислеген ислериниң әтияжлығын, хәмме нәрсениң есабын тапқыш, барлық жумысқа укыпшылығын, «Әзи де орыс тилин суудай ишип алған. Маған биринши рет керекли хлеб, соль, иголка, кружка, вода деген орысша сөзлерди үйретип еди. Ол заманда орыс тилинде сөйлеген адамлар әллекандай хұрметке сазауар еди», – дегенлерди тынбай айтып мақтау менен болды.

– Оның кийиниулерине, шашын келте кесип, өрлеп тарап, орыс тарак кыстырып үйден шыққанда сын-сымбатына карайсаң да турасаң, жүзи-нәрені ақ қағаздай. Бизлер де усундай дәстүрде кийинип жүриуди хәуес стемиз, бирақ, билмеймен, негедур ондай болалмаймыз, – деп өкинип отырды-ау кишем... – Ал оның оқыушылардың алдына өзін ушлауы, алпайымлығы бәри-бәри бизлерге үлги болды.

Өзлери хұкиметтиң салған жайының қәдимги еки өжиресинде турады. Оның төрги бөлмесинде ақ сақаллы атасы – күйеуиниң әкеси кәттиң үстинде аппақ болып кийинип отырады. Әйсе қәйин атасының қабағын шыттырмайды – қабағына кир жолатпай күтеди-ау, күтеди. Ал, атасына арнап писиретуғын ауқатлары жумсақ ғана котлет, сүтке қайнатқан бөкпен, рагу, тукмаш, гөш бөрек, борщ дегенлерди писирип береді. Бундай ауқатларды бизлер орысша деп түсинемиз. Ал енди күйеуин күткенин айтпайсыз ба? Қай уақ қарасаң ақ жаға, шалбарының қыры бузылмас сирә, үтиги қолында. Ол заманда бизлер үтик дегенди көрмек гүе, еситкен емеспиз. Ырасын айтқанда, Әйсе апа қайсы миллеттен, кимниң қызы, қайдан келген – ол тәрәпи жумбақ. Хәшким билмейди. Мениңше мәденият деген сөзди де бизиң елге Әйсе апа алып келген болыуы итимал деген түсиниктемен. Әйсе апа менен қоңсы отырғанда мениң есимде мөр басылып қалған және бир қызық уақыя – Әйсе апаның күйеуи Бөлекбаев деген жасы үлкенниң бойы кишкене ғана, бир көзиниң гүли бар, сөйлесе тез-тез тутлығып қалады. Егер сөйлеп баратырғанда тутлығып қалса бир аяғы менен жерди қатты теуип жибереді де, гәпиниң изин жалғап кете береді. Бизлер ағайдың бул әдетин қызык көрип, сөйлеткимиз келеди де, ананы-мынаны сорай беремиз.

Ырасын айтқанда, оны хәмме Әйсе апаға онша ылайық көрмейди, себеби, екеуи бирге жүргенде оның ийнине де келмейди... Бирақ, ол үлкен муғаллим, пудды көп алады деп есitemиз. Әйсе апа бул пулларды кәтиниң астына қойып, шетинен алып жумсайды екен, – деп қоңсылар

айтысып отырады. Ол заманда хақықаттан да, тек муғаллимлер көп пул алған ғой...

Кишемнің бул мақтауларын еситип бул апайды бир көриўди әрман етип жүрдим. Бирақ хеш көре алмадым. Оннан бери де көп дәуірлер өтип кетти. Ол заманларда бундай хұрметли атақ шенде-шен еситилетуғын еди. Әлбетте, бундай хұрметли атақтың ийесин көриўдиң өзи әллекандай еди.

* * *

1980-жыл.

Қәпелимде бирден қатты ауырып емлеўханаға түстим. Хәмшира орналастырыўға алып барғанда палатада хеш ким жоқ екен. Мени кәттин үстине отырғызып болып:

– Қасыңыздағы шеригиңиз жүдә тентек апай, елlep оңысасыз да, – деп ескертти.

Маған бул сөз қатты ауыр тийди, онда қалай болды, мазам болмай тыныш жатып емлениўге келгенде «кисиниң еркелиги жаға ма?!» дегенди ойлап кейпим қашып, жаталмай көп отырдым.

Бир ўақытта шашы гүмистей жылтылдап турған, тақ-туйнақтай кийинген, жыйнақлы ғана, аппақ, тап-таза, сүйкимли, ысық жүзли топтомпақ кемпир кирип келди де, мениң сәлемиме де қарамастан бирден:

– Хим...м...қызым, бийтапланып қалдың ба? Нечего, тез күнде жақсы болып кетесең, докторлар жақсы қарайды, – деди де, кәтине отырып, дастығына әстен басын қойып, уйқылап қалды.

...Демек шеригим?!

Сол сөйлеспеўимиз бенен таңды атырдық. Асханадан азанғы ауқатымызды жеп болып палатаға келдик. Апай көз әйнегин кийди де, дастығының астынан китабын алып оқый баслады...

Саат он. Мен дәримди қабыллаў ушын хәмшираханаға баратыр едим:

– Булар қалай-қалай? Саат 10 болды-ғо, – деп тоңқылдап артымнан киятырған апайдың сөзлерин еситкеним сол, меннен озып кетти де, бара хәмширахананың қапысын айқара ашып жиберип:

– Хәмшира қызларым-аў! Шыпакердин буйырыўы бойынша маған азанғы саат сегизде салатуғын дәри еле салынған жоқ. Саат он болды-ғой. Ем деген бийтапқа өз ўақтында берилмесе, оннан ем болды ма? – деп ашыўланып сөйледи. – Жумысты ислеген соң дурыслап ислеў керек, қызларым!

Ойлап қарасам, бул апай шыпакердин буйырыўы менен берилген емди бийтапларға өз ўақтында бериўди талап етеди екен. Ал, гейпара хәмширалар бундай нақма-нақлыққа итибар бермей ме ямаса умыта ма, буйырылған емди өз ўақтында бериўди әйтеўир кешиктиреді. Бундай бийпәрўалыққа бул апай хеш көнбейди екен.

Апаның сөзинен кейін хәмшира:

– Апа, шыдаң, тап хәзир шығып баратырганыңыз жоқ, емлеуҳанадан биротала кетиуиңизге еле ўақыт бар, күн узақ, үлгеремиз, – деп ашыуланып сөйлеп, ишип атырған шай кесасын столға тық еттирип қойды да, керилип, созылып, орнынан зорға турып хәрекетке киристи хәм:

– Палатаңызға бара бериң, уқолыңызды апарып саламан, – деп апаны шығарып жиберип, сыртынан тонқылдады:

– Усы апай келсе дурыслық, хақлық деп, хәмме нәрсени ўақытпа-ўақыт талап етип мазаны алады. Усындай биймаза биймарлардан қашан қутыламыз билмеймен, – дегенин апай еситип қалды.

– Хәй, қызым, адамның адамнан қутылыуы аңсат, бирақ алдамшы өмирден қутылыу жүдә қыйын. Оннан да өзиниң ериншек, парықсызлығыңнан қутылыуға хәрекет ет. Хәселе-пәселе менен жасауды үрдис етпе, өзиңе таяқ тийеди, келешегіңе кес болады, – деди апай. – «Ериншеклик – жарлышылықтың дәрўазасы» деген, байлық арттыр. Жарлы болып жасама? Байлық дегенде өли дүнья жый деген емес, руўхый бай бол! Руўхый дүнья жый. Сонда ғана өмириңше бай хәм бахытлы жасайсаң дегеним. Хеш ўақытта сүринбейсең. Адам ушын ең жаманы – руўхый жарлышылық. Усы сөздин парқына барып жаса, қызым! Наныңды ақлап же, халықтың исенимин ақлауға умтыл! – деди.

Хәмшира бул сөзди жақтырмай, аяғын қатты-қатты басып, артына қарамастан палатадан тез шығып кетти.

Хәмшира кеткеннен кейін апай кәтиниң үстинде көп ойланып отырды... бир ўақытта маған кеуил бөлип:

– Қызым, атың ким? – деди.

– Гүлайша.

– Жүдә пәкизе*исм екен! Ким қойған?

– Анам, бир үлкен мерекеге барғанда, сол тойды басқарып, кәтқудалық етип жүрген сын-сымбаты келген Гүлайша атлы шырайлы, кейуаны хаялды көрип унатып қалған. Усыннан қызлы болсам, атын Гүлайша қоярман деп нийет етипти. Сонда анамның бойында мен бар екенмен. Нийети қабыл болып мен тууылып, соннан атым Гүлайша болған.

– Хим...м...м! Кәсибиң қандай?

– Жазыушы.

– Химм... жүдә жақсы кәсип. Бирақ, жүдә қыйын хәм жууапкершилиги де ауыр ғой. Егер жазғаның халыққа унаса, жазыушы ушын соның өзи үлкен бахыт, – деди.

Сөйтип орнынан турып:

– Астаупыралла бала, мына шаппаттай қыздың көтергидей сөзлерине хайран қаламан-ау. Біраз нәрселерди көріп, басымыздан кеширип, усы жасқа келип хәзирги дәуир жасларының бундай парықсыз, өз исине итибарсыз, өз кәтесин мойынламай өсип атырғанына әжепленемен-ау. Оның үстине, дурыслықты талап еткен бийтапларға ат тағып, тентек деген айдар қойып сөйләйтуғынын қәйтерсең. Мен көрген дәуирдің жаслары илим-билимди ийеләуге умтылып, хадал мийнети менен халық ушын, жәмийет ушын алға деп, хәрәкетшең болып жасайтуғын еди. Бул жаслар сирә алға қарай хәрәкетленбейди ғой, келешекке қарай талпынбайды ғой. Усыларды көріп отырып, пүткіл жәмийет бир орында тоқтап калғандай сезиледи, ямаса хәзир тубалау дәуири деп жар салып атырғанмыз усы ма екен! – деп өзинше үбірленип, палатадан шығып кетти.

Мен де дәримди салдырып болып, емлеұхананың бағына шықсам, Әйсе апа бағқа орнатылған скамейканың биринде темекі шегип, дем алып отырған екен. Мен де оның жанына барып отырдым. Бірақ, апаның мениң менен иси болмады. Қасына адам келди ме, келмеді ме, ой теңизине батып кеткендей тым-тырыс.

Ара-тура папиросын қурышланып сорып қояды. Бир ұақытта мениң қасында екенімди сезді де, сөйлескиси келип, бирден маған кеуіл бөлип сөз баслады:

– Қарағым Гүлайша, мениң бул бәлени шеккеніме әжепленбе?! Усы нәшеден басқа алданарым жоқ. Жаслығымда арзыу-әрманларым жүдә көп еди. Бирде-бир әрманымды иске асыралмадым. Бала күнимнен-ақ әрман теңизине батып-шүмип жасадым. Билмедим, не айыбымның болғанын. Әрманларым байраққа жиберген аттай сүрип келеди де, бахыт финишине енди жеттим дегенде, кәпелимде хеш жерде хеш гәп жоқ, бир илик табады да, сүрнигеди, бирден тоқтап қалады, күшимнің барынша әри-бери жылаулап алға қарай сүйреймен, жоқ, я алға, я артқа кетпей, қасарысқаны қасарысқан, сирә жылжымайды. Сөйтип, бахыт финишине ересе алмай-ақ қәдимги әрманым және өз қәддин ала береді.

Яқшы, бир әрманым усылай иркеле қойсын, екинши әрманымды еплеп-сеплеп жолға салып жүргизген боламан, бул да дәслепки әрманымды қайталайды да пәнт береді, оның үстине айыпсыз айыпланып қаламан-ау.

Ең соңғы әрманым орынланғандай болып, қууанышым қойныма сыймай келешегімнен тәмем жүдә уллы еди. Себеби, бул әрманым бахыт финишине жетип тоқтағандай болды. Жасау шараятым да қамырдан қыл сууырғандай болып әстен-ақырын өтип қиятыр еди, билмедим, көз тийди ме ямаса көп қууанып кеттим бе, бурынғыдан бетер, бахыт

финишинен адасып кетти де, жолын бурыу салды. Және бахытсызлык элеуметине ушырап кала бердим. Ең акырында хеш илажсыз: «Менин бахтыма не болган?! Хэ...эй, Аллатаала! Өзиң жараткан бендең емеспен бе? Қаршадай басыма сонша бахытсызлыкты үйгениң не қылғаның?!» деп Аллатаалаға айып тағаман да, және ырайдан қайтып, кеширим сорап жалбарынаман. Тиришиликке умтыламан. Бирақ, бәрибир қандай мийнет етпейин, қандай тәсил салмайын, бахыт деген финиш жеткермеди-ау, жеткермеди, – деп гүрсинди де, еле оты сөнбеген папиросын қурышланып бир-еки сорыды да, аузы толы түтинин бурқыратып сыртқа үплегенде болар емес түтин буудак-буудак болып толқынланып, диң қауаға көтерилип қайларгадур жөн алып кетип баратыр. Бул түтин хәр түрли формада ойнақшып баратырғаны Әйсе апаның ишинде қатпарланып қалған арзыулары сыртқа шыққандай туйылды.

– Әне, усы буудакланып баратырған әрманымды сен жазсаң еди, бир омир ырза болар едим, – деп Әйсе апа маған өтинишли көзлери менен карап еди сонда.

– Апа, жазыу қашпас-ау. Еле сизиң менен таныспадым-ғо! Исмиңиз ким? Қәсибиңиз қандай? Қаяқтан келдиңиз? – деп сорадым.

– Исмим Әйсе, фамилиям Бөлекбаева. Қәсибим оқытыушы. Неғизим Қазақстанлы. Басыма түскен ауыр жағдайлар мени балалығымда-ақ Өзбекстанға, кейин Қарақалпақстанға жетелеп келген. Ең бахытлы күнлерим, өзимди-өзим бийлеп, өзимниң кимлигимди танып, нан тауып гок жасағаным да усы халықтың мийрим-шәпәттилигинин аркасында. Сонлықтан бул елди өз уатаным деп билемен, шырағым! – деп қойды.

Сонда барып бирден сонша жыл көргим келип жүрген, кишемлерге үлги болған Әйсе апаны таныдым. Акыры, танымаслық дәрежеде өзгерип кеткен. Әлбетте, ауыр турмыс адамды екинши бир түрге өзгертип жиберетуғыны тәбийғый кубылыс ғой!..

«Бул апайдың өтинишин изсиз қалдырмаспан-ау» деп ойлап қойдым ишимнен.

Оннан бери де көп жыллар өтті. Жазыу дегенниң-әм бир сәти түсе қоймаса, қанша умтылған менен, ол иркиле береди ғой...Қанша кешиксем де, Әйсе апаның өтинишин орынлауымның рети енди келип тур.

Ҳақыйқатында да, Әйсе апаның әрманларына қоса өкинишлери де, басына түскен ауыр жағдайлар да жүдә көп болған. Ол қандай жағдай, оны Әйсе апаны көрген, билген жанлар сөйлесин!

...«Көп қыдырған жолығар үзбентайға» дегендей, бийтаплығыма бола көп санаторийлерде емлениуге туұра келди. Усындай күнлеримнің биринде Шымкент санаторийинде емленип атырғанымда Әйсе апаның туұылып өскен ауылынан келген бир жасұлкен менен танысып, дуз-дөмек болып қалдым. Ол жасұлкен мениң қарақалпақ елатынан келгенимди билип, Әйсе апаны сорап қалды. Мен бул сорауға кууанғаным соншелли, жаным менен жууап бердим. Апаның бизиң елге келип кемликтен камал тауып, қарақалпақ халқы ушын хызмет етип бахытлы болғанын усагын түсирмей атып бердим. Сонда ол адам көзине жас алып:

– Айналайын-ай, қандай адамның перзенти еди, адам болып, өз нанын өзи тауып, бахытлы болып жасап кеткенин еситиу мениң ушын қандай бахыт екенин билсениз еди, – деп, Әйсе апаның өмирин бастан-аяк биресе зауықланып, биресе мунайып сөйледі.

...Бул жасұлкеннің әнгимелеринен кейин жойтқанымды тапқандай болдым... Себеби, қахарманымның өмирин толық билмей турып жазыу қақықатлыққа туұра келмейди дә..э..!

* * *

...Илгери заманда Шымкент деген алатта Панаберген деген байдың шаңарағында изли-изинен еки ул перзент туұылады. Биреуине Жаңаберген, екіншисине Расберген деп ат қояды. Булар ата-анасынын мехири менен сулыу-сымбатлы, ақыллы баллар болып өседі. Әлбетте, байлықтың арқасында муңсыз жасап, сер жигитлер атанады. Екеуи бирден үйден атланып шыққанда сын-сымбатына көз тасламайтуғын журттың өзи жоқ. Оған жанаса өнерли, сақый, сыпайы, домбыра шертип, қосық айтып, кеуиллерге йош, кууаныш бағышлайды. Буларды көрген қызлар, меники болса екен, деп ынтығады. Қызлары бар байлар Панаберген менен куда больуды әрман етеди...

Жигитлер өзлериниң ел аузында жақсылар атанғанын сезип, сайлап жүрип ақыллы, өнерли, сулыуларға үйленеди. Уақты-хошлық көкирегин кернеген жигитлер байлықтың рөхәтине мантиғып, бахытлы жасап береді. Екеуинде ул десе ул, қыз десе қыз болды. Келиншеклери де татыу ата-енениң мехир-мухаббатының арқасында үй тыныш. Бул үйде қатын талас дегеннің қандай болатуғынын билмейди. Өмирлери той-мерекелерде уақтыхошлық пенен өте береді. Бул шаңарақтың татыу-тынышлығына ел болып «сондай болсақ екен» деп хәуес етеди...

...Күнлерден бир күни деми-күни питип, жигитлердің ата-анасы дүньядан қайтады...

...Ұақытлар өтиуі менен бул үйде бурынғыдай ұақтыхошлык, татыулык, берекет эстен жылысып кетип баратырғандай – балалар бири менен бири ойыншыққа, орынға таласып, тез-тез шаўкымласып қалады. Келинлер де биринен бири жасырып аўқат жейтуғын болады, күйеулерине өтирик сөйлеп, уў жалап, еле енши алыспаған еки тууысканды бирине бирин қарсы қойып та үлгереди. Жәнжел деген бәле үйдиң еситинен кирип төрине шығады. Арадан аз ұақыт өтпей-ақ аўызбиршилик қаша баслайды. Әсиресе, үлкен келини – Жаңабергенниң ҳаялы Зағыйпа кишкене келинди жәбирлеп мүнжий береді, еки сөздиң бирине бармай: «Сен жетим, не деп шалғаяқлайсаң»ды көп айтады. Ал кишкене келин Айсәўле абысыны қандай айып тақса да, кеширип, артына қарамайды. Жасы кишилигин өз орнына қояды. Кишкене келинниң балаларын Зағыйпаның үлкен балалары жөнсиз урып жылатса да, шыдап, татыу жасаўға хәрекет етип бағады.

Бир күни Айсәўле далада мал жайғастырып болып үйге келсе, улы Мәмбет пенен қызы Әйсени Зағыйпа урып-урып сыртқа шығарып жибергениниң үстинен шығады. Күн болса ызғырық – жүдә қапа болады. Бул жәбирге шыдамаған кишкене келин Айсәўле:

– Шеше, булардың не жазығы болды? Нәрестени жәбирлеу сизге уят емес пе?! – деп айтып салды.

– Маған ақыл үйретпе, ол ақылыңды басыңа жақ, – деп, Зағыйпа кәпелимде бираз сөзди айтып таслады.

– Бул екеўимизге тең үй. Сизиң балалар қалай жасаса, мениң балларым да сондай болып жасайды. Сиз уялың, бул қылығыңыз артық. Мен енди бундай жәбирге көнбеймен, – деп тоңқылдап, Айсәўле балаларын қолтықлап үйге алып кирди.

Айсәўледен бурын бундай қарсылықты көрмеген Зағыйпа:

– Хәй, сен «жетим», маған қарап сөйлеўге қалай хұжданың барды? Бул үйде сениң қандай теңлигиң бар, не өткергениң бар? – деп бәләәтлеп шығарғанын сырттан келген, хешнәрседен хабарсыз Расберген еситип тура берди...

...Бул қағыспа күннен күнге күшейсе күшейди-дә, пәсеймеди. Жигитлер бул үйде бурынғы татыулықты орнатқысы келип, екеуи аўлақта сөйлесип алыуды макул көрип, Жаңаберген иниси Расбергенди жанына шықырып алды:

– Бул қалай болды? Ата-анамыз барда хеш нәрсени ойламапбыз. Үйимизден тынышлык, қут-берекет әбден қашты. Буның бир илажын көрейик, иним. Егер усылай бара берсе, биреўимиздиң майрылатуғынымыз турған гәп. Сениң не ақылың бар, тыңлайын! Деген менен сен жиссаң, ақылың жетик. Тужырымлы бир пикир айт, – деди.

– Әжаға, мен де усы пайытты күтип жүрип едим, ойлап тапқаның жүдә макул болды. Сизге өзим биринши болып айтыуға уялып жүрип едим. Ақыры сиз мениң бирден-бир сүйенген тауым, қорғаным, жасы үлкенімсең... Мен айтсам, жеңгем Зағыйпа мына келинің Айсәулені мүнжип, сирә қояр емес. Еки сөздің бирине бармай «сен жетим»ди көп айтады. Кеше сырттан шаршап келсем, еки ҳаял сен-менге барысып атыр. Мәмбет пенен Әйсени жеңгем урып-урып үйден сыртқа шығарып жиберген. Қыстың қыраулы күни, егер анасы ұақтында келмегенде, нәрестелердің аұхалы қалай болады?! «Булар да сизиң балаңыз емес пе?! Неге шығарып жибересиз! Бул үй екеуимизге де тең үй. Сениң балларың қалай жасаса, мениң балаларым да бул үйде солай жасайды», деп Айсәуле аұзын жумбай атырғанда, жеңгем Зағыйпа қанша бөләэтледі. Шыдадым, жасы үлкен ғой, үндемедім. Сондағы айыбы – баллар ойыншыққа таласқан. Ақыры сизин баллар әдеуір үлкен ғой. Кишкентайлар жыласа жубатыудың орнына, үйден далаға шығарып жибереди деген не сумлық, ныркқа сыяр ұақия емес ғой. Бул ұақияны ел еситпегей! Жеңгемнің бундай қылықтары маған түсиниксиз. Сиз жеңгеме жақсылап түсиндирсеңиз болмай ма? Енши алыспаған тууысқанлармыз, бул үйде ата-анамыз бардағыдай татыу, берекет болыуы, сеники-меники болмауы керек еди. Бул ұақияны ертең ел еситсе, күлки болмаймыз ба?! Ата-анасы барда мини жоқ сер жигитлер атанып, олар көз жумыудан, қара жер жигитлер екен деген ат тағылмай ма?! – деп, Расберген ағасына салмақ салып сөйледи.

– Айтқаның оғада жөн-дә...ә, бирақ.. – деп, Жаңаберген бирден иркилип қалды.

– Не бирақ? Бирақ не? Иркилме, аға, айт, айта бер, қулағым сизде, – деп Расберген шырып ете қалды.

– Бирақ, бұрынғыдай татыулық орнамас деймен. Себеби, жеңген Зағыйпа ҳешнәрсеге түсинбейди, түсингиси де келмейди. Сонлықтан енши алысып, бөлеклесе қойсақ макул болмас па еди? Бул пикирине не дейсең? – деп, Жаңаберген инисиниң жүзине тик қарай алмай, нәзерин төмен салды.

– Қау, бул пикириниз жүдә макул, қос қоллап қууатлайман, не берсен де қайылман, еншимди бөлип бер де, бөлеклесип кете берин, бәрине де ырзаман, ата-мәканда мәс болып қала беремен, – деди Расберген қууанып.

Ал Жаңаберген инисиниң мына сөзлерине қайтарып жууап айталмады, түси бузылып, тилин жутып жибергендей буулығып қалды.

Расберген ағасының қайтып сөз қатпай отырғанында бир парық барын сезип:

– Аға, иркилмей айтабер, тартынба, айтабер, не айтсаң да, жүрегим жарылып кете қоймас, – деди.

Соннан кейин барып Жаңаберген тилге келди:

– Сени басқа шығарып, ата-мәканда өзим қалмақшыман!

– Қау, дәстүр бойынша ата-мәканда киши бала қалмай ма? Сонда мени ата-мәканнан биротала айыражақсаң ба? Мен, ақыры, әкемнің киши перзентимен, бул мәканда мениң қалығым шәрт, – деп, аяғын өгиз басқандай ауырсынып: – Кетсеңиз сизлер кетесиз, – деди пәтленип.

Инисиниң бүйтип күйинип, хазарланып сөйлегенин көрмеген ағасы албырап қалды... Әллен уақта өзине келип:

– Расберген иним, сен маған қарағанда тиришесең хәм балларың да аз, келин жақсы, қай жерде де оңысаң. Еңшиңди молдан беремен, – деди ийбене, ийбене.

Расберген ағасының бос бууын екенин әзелден биледи. Хаялын лық-лыққа турғыза алмайтуғынына анық көзи жетти. «Демек, мен кетемен. Жайы жәннетте болсын, ата-анамыз көзиниң тирисинде еншимизди бөлип, бөлеклеп кеткенде, мал-дүнья, мәкан ушын қорланып, таласпай бир-биримизге мийрим-шәпәәтли болып жасар ма едик әлле» деп ишинен сууық демин алды Расберген. «Бул таластың келешек әуладыма зыян екенин улымның улына айтып кетермен, басқа ата-аналарға да айтарым усы...», деп ишинен өзине өзи гижинди.

Сөйтип, еки жигит я әри, я бери болмай-ақ қайтты. Үйине жақынлай бергенде Зағыйпаның ашшы дауысы жаңғырып еситилди:

– Оннан да күйеуинди алып бул үйден кет. Сен жетимди көргим келмейди, – деп изги сөзин тамамлады.

– Хәшким әке-шешесин арқалап жүрген жоқ. Жетим болсам, саған келин болып түскеннен кейин ата-анам дүньядан қайтқан соң жетим болдым. Бирақ, ата-анам мени ығырлатып-сығырлатып ақ отауым, барлық керек-жарак, мүлклерим менен узатып алып келди. Бул дүньялардың бәрин көзиң менен көрип, қолың менен жыйнап алдың ғой. Я умыттын би? – деди кишкене келини жылап турып. – Кетсем кете беремен, бирақ әкелген дүньямның бәрин ший-ишегин қалдырмай алып кетемен. Қолымда өнерим бар, усы дүньям менен қай жерде де қор болмаспан, – деп сыртқа атыла шықты.

Жаңаберген ишке кирип:

– Сен, Зағыйпа, жөнсиз сөйлеп келинди қапа қылдың ғой, онша не болып қалды? Мениң сынауымша, келин бийхазар бала ғой. Өзиң усы үйдиң жасы үлкенисең, кишкенеге ғамқор болмайсаң ба? – дегени сол, Зағыйпа шалауатлай берип, күйеуиниң жағасынан ала кетти:

– Сен, сүмер, нени билесен, тамағың тойса, қурбан хайт. Буның сөзін еситпедің бе? Дүньямы алып кетемен, деди. Бул жетимнің не дүңьясы бар? Мал да, үйде, дүнья да өзимдики. Әкелсе, берген қалыңым ушын берип отыр, – деп жеделленди.

Жаңабергенде үн жоқ...

Ағасының үнсіз қалғанына иниси Расбергеннің ашыуы келгени сонша:

– Сизиң усындай бос бууынлығыңызға анам да күйиү менен өлип кетти. Тәуирақ жасқа келдіңіз, кескирт пикир айтатуғын уақтыңыз болды ғой, неге бундайсыз, – деди Расберген.

Бәрибир ағасында үн жоқ...

Жигитлер еки хаялды жарастырмақшы болды. Бирақ, хаяллар келисимге келмеді. Киши келин ыңғайға келсе де, Зағыйпа көнбеді.

Бул көринислерди көрип, тыңлап отырған Жаңаберген:

– Иним, сен бул мәканда қалған менен де, мына жалмауыз тынышыңды бермейди, – деди.

Ақырында Расберген ағасының бергенин алып, басқа шығып кетти. Булар басқа шыққанда Мәмбет деген улы, Әйсе деген қызы бар еді.

II

Булар бөлеклениуден-ақ шебер хәм зейинли Айсәуле үйлерин дүньяға толтырып, үй-мүлк, дәскелерин орны орнына қойып безеп таслады. Үйлери кирсең шыққысыз сәнли болды, Расберген келиншегиниң укыплы қостар екенлигине жүдә мәс, малына мал қосылды, сол жылы уллы болды. Атын Арыслан қойды. Екеуи тең турып ғайратланып, үлкен имарат та салып алды. Хешкимнен кем болмай, кулақ-қарны тыныш, елдің алдыңғы хожалығы болып жасай берди. Айдан ай, күннен күн өтип, Мәмбет 8 жаста, Әйсе 5 жаста, Арыслан екиге шығып, булардың қызығы енди басланғанда, күтилмегенде қайғылы қара самал бул үйдің есигинен кирип төринен шықты да, кууанышын пәтпелектей ушырды. Расберген кәпелімде тосыннан қазаланып қалды. Енди Айсәуленің қара кийип, аза тутуудан басқа илажы жоқ. Бул бул ма, Расберген қазаланғанда Айсәуле хәмиледар екен. Қара кийип қайғыда отырған хаялдың тууыуы аңсат бола ма, ол да бала үстинен көз жумып өтә кетти.

«Бир айландырғанды шыр айландырады» деп, Мәмбет 10 жаста, Әйсе 6 жас, Арыслан 3 жаста үйилип-төгилип, журдай жетим болып қала берди. Енди булар кимди паналайды? Зағыйпа менен Жаңабергенди паналайды – баяғы меҳирсиз хаял буларға мәтибий болды, кәлесе урды,

қалемесе үйден шығарып қойды. Гейде булар мал менен мал болып жүріп үшеуі қосылағойса, «ең болмаса анамыз турса болады ғой, қудай-ай, не жазығымыз болды екен?» деп, үн салысып тойып-тойып жылап алады...

Мың жеринен жылай бер, ағасы Зағыйпадан батынып буларды арашалап, ғамқор болалмайды.

Мәмбет болса күн-түн дүзде мал изінде зырлап жүргені жүрген. Жети жастағы Әйсе сыйыр сауады, гүби писеди, Зағыйпа қайда айдаса, сонда зырлап кетеді. Тойып тамақ ишпейді. Кишкене Арыслан аш болған соң жылайды, жақтырмаған Зағыйпа оны үйден сыртқа шығарып жибереді. Әйсе оны көтеріп үйге әкеледі. Оған ашыуы келип, Зағыйпа «сенін шешен жаман еді», деп бәләттейді. Ол не десе о десін, Арысланға қыйланбай нан берсе, жұмысқа қыйланбайды, сөгіуге де, урыуға да шыдайды. Әйсе бала болып ойнау, қыз болып бас жууы, таза кийім кийген емес. Анасының тусында ғұлшедей болып шашы желкілдеп, сүймес кисі сүйгендей суп-сулыу, ақыллы қыз болып өсіп қиятырған Әйсе енді жаман перзент атанып, өзінің үлкен адам шыдамайтуғын жұмыстарды атқарып жүргенін де сезбейді, нәресте. Өмір бойы басы жууылмаған соң қотыр болды, басы таз болды, қалай болса солай басының торағы ағып турады. Әлбетте, Зағыйпа бұған: «Бас жууыуды билмейді бул қаралы, патас жүреді», деп ат тағады.

Мине анасыз баллардың күні. Сөйтіп жүргенде бул күн де көп болды. Ағасы Мәмбет ушты-күйді жоқ болып кетті. Көрдим-билдим деген адам жоқ. Енді Әйсе менен Арыслан әбден ғамқорсыз қалды. Мәмбеттин белгисіз кеткенінің ашыуын Зағыйпа нәрестелерден алып, әбден қорлады. Өлген ылақтың терисинен жарғақ тигіп жауырынына кийгизіп, жети жасар қызды ерлерге қосып, алыс-алыстарға отарға жиберді...

Әйсе қулазыған қуу далада жүріп ата-анасын, ағасы Мәмбетти жоқлап өксіп-өксіп дебдиуін шығарады...

Ауыл адамлары оны аяп, мал изине салмай, шай қайнатып, ауқат писириуге үйде қалдырады.

...Мәмбет дүзде мал бағып жүрип, үлкен адамлардың шоқ-шок болып отырысып әңгимелескенлеринде, таза хұкимет орнапты, патша хұкимеДиректор Мәмбетти оғыры жыллы жүз бенен қабыллап жүдә дыққат қойып тыңлайды. Мәмбет болса бундай үлкен адамлардың алдында мүтәжин айтыу түүе, бир аўыз сөз сөйлеп көрип пе!? Ол өзиниң хәм үкелериниң жағдайын қысынғанынан тутлығып-тутлығып, узак ўақыт түсиндиреди хәм барып әуеле көрип қайтыўға рухсат сорайды.

Директор Мәмбеттиң албырап отырып айтқанларының бәрин асықпай тыңлап болып:

– Олай болса, үкелеринди тек көрип қайтпа, мүмкин болғанынша алып кел, бағамыз, оқытамыз, тәрбиялаймыз, – дегенде Мәмбет өксип-өксип жылады...

Мәмбет директордың алдынан кууанып сыртқа шықты да, көп ойланды – ғамқорлықты кимнен баслау керек, Арысланнан ба ямаса Әйседен бе? Әйсе алыс жайлауда мал бағып отарда жүрсе, өзи қыз бала, қыстың қыраулы күни (март айы), еле күн сууық, күни не кешип жүрген екен? Не де болса Әйсени излейин деген шешимге бекинди... Өз ауылының маллары қай жерде, қайсы отарда бағылатуғынын өзи шама менен биледи. Әйсени излеуге жол алды. Сөйтип, Шымкенттиң узак алабына пайыу-пияда тартып отырады. Алты күн дегенде олар жүрген отарды тауып алады.

Әйсениң үстинде тек жауырынын жауып турған, ҳарам өлген ылақтың терисинен тигилген, жылыуы жоқ жарғақ, аяғында жыртық-жыртық галош, басы кийметаз, басын мушы менен тез-тез урып қояды. Жараның қышығанына шыдамаса керек... Анасы барда шашы желкилдеп, бойшаң болып өсип баратырғанын көз алдына келтирип, Мәмбет үкесиниң мына аўхалына қыйланғанынан қалай болса солай:

– Қарағым, Әйсе-ай, сенбисең?! – деп бақырып жылап жиберди. – Өспей қалыпсаң-ғой...

Анасы есине түсип, жүдә қапаланады. Әлбетте, дәстанларда айтылатуғын «жетимликтен шарға болды бойларым» деген усы дә..э..! деп, Мәмбет үкесин бауырына басып, жыласып еңиресип көриседи...

Отаршылар буларды аяп, шығарыспа қылып азық-түлик береді. Әйсени ағасына қосып Ташкентке интернатқа жибереди...

Сарыағаш даласынан шығыудан ешек арбалы жолаушыға жолығады. Арбаның ийеси меҳирли адам екен Әйсени арбасына мингизип Мәмбет пенен бирге пиядалап бир нешше күн жол жүрип, Ташкентке интернатқа

әкелди. Тәрбияшылар қыздың ауҳалын көріп, көзлерин жаслап қабыллайды. Ата-бабалардың «бир есик жабық болса, мың есик ашық» дегеніндей, «Уллы Ұатан есиги кең ашылып, Әйсени бауырына алды».

Садаған кетейин медицина ийелери – шыпакерлер қызды жалмажан моншаға түсіреді, ауқатландырады, жаңа кийім кийгизіп, интернаттын емлеуханасына жатқарып емлей баслайды...

* * *

– Гүлайша қарағым, медицинаға сәддақ, мени бир қараңғы ханаға киргизди, қорқып қалтырап турман...

– Қорқпа жаным, қорқпа, – деп арқамнан қағады. Бир түйір орысша түсінбеймен. Тек мийрим-шәпәтлерин жүзинен, жумсақ дауысларынан сеземен, – деп, Әйсе орнынан турып кетип сөйледі.

– Мени стулға отырғызып, басыма бир дәри жақты да, бир өзимди таслап кетип қалды, лекин тез қайтып келди де, дуктыр шашларымды әстен биримлеп жулып атырғандай болды кеулиме, ямаса «жараның қотырын түсірип атыр ма, не жағып атырғанын билмеймен, әйтеуір еңбегиме келгенде ауырсындым. Соған дейін сес шығармадым. Мениң ауырсынғаныма меҳири келди ме, олар: – Бүгінше болады, шаршады, – дегендей болды. Тиллерине түсінбесем де, жағымлы сөзлеринен меҳир булағы төгилип тур-ау...

Ұақытлар өтиуі менен жара жазыла баслады. Қыз баланы қоя бер сира, өзиниң ауҳалын ойламай, үкеси Арысланды ууайымлап ағасы Мәмбетке:

– Әжаға, Арысланды да алып келеғойса, – деп жалынатуғынын қайтерсең.

– Айналайын, ол жағынан ғам жеме, өзінди ойла, басың жазылып, денсаулығың жақсы болып кетсе, мениң бир мақсетимнің орынланғаны. Арысланымды да тез күнде алып келемен, – деп үкесин тынышландырды.

– Мен үлкенмен ғой, хешкимнен дәкки жеп атырғаным жоқ, үкем Арыслан жүдә кишкентай-ау, жауыз Зағыйпаның қысымынан өлип қалды ма деп қәуіпсинемен. Ол жауыз өлтирип қойыуы да мүмкин. Арысланымды жүдә сағындым. Ол да бизлерди сағынып жүргендей болады да турады кеулиме, – дегенде, ағасы Мәмбеттің көзиниң жасы өңирине тамып, Әйсениң еси енип, үкесине мийирман болып сөйлегенине кеули әллеқайларға кетип, енди бул екеуиниң «әкеси де, анасы да өзи» экенин жете түсинип тур. Сөйтип Мәмбет интернат директорының мийрим-шәпәттилигиниң арқасында Арысланды әкелиуге – Шымкентке қирай жол алды.

... Арадан бираз жыллар өтсе де, Мәмбет тууылып өскен мөканына жақынлағаннан-ақ сағыныштан жүрегі туулап, хәулирип, ата-анасын, ойнап-өскен досларын, үкеси Арысланды көз алдына келтирип, көргенше тақаты болмай желип киятыр...

Ауылының шетине келиуден-ақ «дос, қатар-қурбыларым бармекен ямаса мендей болып шетлеп кеттимекен» деген ой кеулинен сызлап өтип киятыр. Қәпелимде алдынан ботасын жетелеп әкесиниң досты Есен Мәмбетке қарсы қарап киятырғанын көрип, бара қушақлады... Ауыл-елдин кишисинен үлкенине шекем сорап, билип мауқын басты. Есен Мәмбеттиң есейип, жигит қалғанына қууанып:

– Қарағым Мәмбет, Әйсени интернатқа алып барғаныңды ауыл адамларынан еситкенде қанша қууанғанымды билсең еди! Ел болып саған алғыслар жаудырдық. Жүдә мәртлик ис ислепсең. Арысланың да өсип атыр. Қәдимги өзин көрген Зағыйпа, сол жауызлығынан өзгермеді. Жаңаберген ағаңызды билесиз, ана хаялдан бийжууап адым атлап шығып, балаға ғамқор бола алмайды. Арысланды да алып кет, шырағым, интернат қабылласа, өзлериң оқытып тәрбия бересиз, – деп, Есен дослық кеулин билдирди.

– Ауа, түсинемен, өзим де Арысланды алып кетиуге киятырман. Интернат қабыллайды. Арысланым тири болса болды маған, – деп, тууылған үйге қарай бет алды...

Жақынлағаннан-ақ үп-үлкен малқораны тазалап атырған Арысланға көзи түсти. Жууырыуы менен халықлап барып, үкесиниң қолындағы нәм-нәхән темиржабаны қолынан жулып алып, қораның сыртына ылақтырып урды да, Арысланды бауырына басып, бетлеринен сүйип, басын сыйпап еди, бул да кийметаз болған. Үсти-басы бәд ийис, кийимлериниң жылыуы жоқ қырық жамау-ләтте, патаслықтан силейип қалған. Өмиринде денесине суу тиймеген, қоллары баланың қолына усамайды жабадай қырық жарық. Бармақларының исип дондыйып кеткенин көрип, Мәмбет көргиси келмесе де, ағасы менен жеңгеси өз балалары менен илпилдеп отырған ақ отауға кирип барды да, бирден:

– Хәй, инсапсызлар! Мына бала қаршадай болып ысқырған боранда азнап қалтырап қорада жүр. Ал сизлер, сизлер... – деп, изин айталмай тығылып қалды...

Әлленемирде тилге келип:

– Хәй ант урғанлар! Мына үстиңдеги ақ отау, сүриу-сүриу маллар, үйилген дүньялар усы балаға тийисли екенин умыттыңыз ба?! Бул не

деген жауызлық! Ең болмаса жыллы кийиндирип, тамағын тойдырып жумсасаңыз болмай ма?! Жаңаберген аға, Арыслан бизлердің мехирли атамыз бенен анамыздың ақлығы емес пе?! Оны да ұмыттың ба?! – деп Мәмбет сөйлеп тұр, ал Арысланның еки көзі Зағыйпа хәм баллары жеп отырған таба нан менен хәз етип ишип отырған сыр шайда.

Мәмбетти көриуи мәттал, ағасы Жаңаберген орнынан турып:

– Хау, шырағым, тири екенсең ғой. Сени ізлеп зер-зебил болдым, күн-түн сениң тиришилигиңди тилеп, усы уақытқа шекем кудайға жалбарынып, түн уйқымды төрт бөлип жасадым, – деп қамсықты.

Пайдасы не? Арысланның мына жағдайы – ғамқор болдың ба, болмадың ба, өзинен-өзи айтып тұр. Ағасының сөзлери Мәмбеттиң кулағына кирип те тұрған жоқ... Қалай болмасын ағасына кеулиндегі қатпарланып атырған наразылығын айтып, дебдиуин шығармақшы.

Ал Зағыйпа болса:

– Бул иниңди аман-есен тәрбиялап атырғаныма шүкиршиликке кел, алғысыңды айт, пәтлене берме?! Иниңе жаның ашыса, сонша жылдан бери қайда жүрсең? Буның малы да, дүньясы да, отауы да жоқ. Әке-шешеннен қалған ләттелерди қашшан иниңе жумсадық. Ишсе тамаққа тоймайды. Буның қарнына барлық бәле жайғасады. Енди бизде аласың жоқ, – деп шаулады...

Мәмбет Арысланды жетеледи де, үйден шығып кетти. Ағасы Жаңаберген түргелип турыуы менен күнелек болып қала берди...

Мәмбеттиң келгенин билип, ауыл адамлары Арысланды жыллы кийиндирип, ғамқорлық етип, еки жетимге ақ пәтиясын берип жолға салып жиберди.

Сөйтип, Арысланды да интернатқа алып келди. Енди үш тууысқан жәм болды. Уақтыхошылықта, келешек те буларға күлип қарағандай, бахытлы балалығына қайтқандай болды...

Шыпакерлер хәр күни Әйсе менен Арысланды бир саатлап үзликсиз емлейди. Жара өтлесип кеткеннен кейин жүдә узақ мүдетте емлеуге туура келди.

Интернат оқытушылары Әйсени биринши класстан баслап оқытты, Арысланды болса мектепке таярлады. Мәмбет болса үкелериниң мұнсыз, кууанышлы жасап атырған көрип, оларға ғамқор болыу дәрежесине жеткенине өзине рийза. Хәр күни екеуин жетелеп интернаттың бағына апарып, олар шаршағанша қыдыртады, ойнатады. Өзлериндей балаларға қосып таныстырады хәм күнделикли сабақларының орынланыуын қадағалауды хеш ұмытпайды. Интернат булардың өзи үйи, тәрбияшылары өз анасындай жақсы көриу сезими менен өсе берди...

Ұақыт келип, Мәмбет мектеп-интернатты питкерип, жұмысқа араласты. Жұмыс ислеп жүрип САГУде (хәзирғи Миллий университет) оқыу ушын күн-түн таярланды, оқыуға да кирди хәм өзи менен бирге оқыуға кирген қатарлары, соң пүткил өзбек халқының мақтанышы болған уллы алымлар –Сарымсақов, Камал Жораев, Қарақалпақстаннан барып оқып атырған Оспан Бөлекбаев деген студентлер менен танысты, дос болды. Олар менен пикир алысты, елге илимли, билимли азаматлардын кереклигин терең түсинип, алға қарай талпынды. Алағадасыз илимнің жолына түсип алды.

V

Әйсе I-рус класынан баслап оқып атыр. Басының тазы әбден жазылған соң шашы қап-қара, қалың болып шықты. Еки жылға шекем класқа басын таңып, таз екенин билдиргиси келмей қымсынып, төменшик болып жүрген Әйсе енди жалаңбас, тоқпақтай еки бурымды артына таслап, класына мардыйып киретуғын болды. Жүзи аппақ, узын бойлы, сын-сымбаты келискен қыз болып жетилисти. Сулыу шырайына, дөнгеленген бота көзлерине қараған сайын қарағын келеди...

Әйсе сабақ тамам болыуы мәттал, үкеси Арысланға жууырады, оның класстан шығыуын күтеди. Ол сабақтан шығыудан екеуи бирге аұқатланып болып дем алады. Соң басқа балаларға қосылып ойнайды. Басынан сыйпап меҳирин төгип, үкесиниң анасыз өскенлигин ұмыттырғысы келди...

* * *

Усындай қууанышлы күнлердиң биринде мектеп-интернатқа тарийх пәнинен жаңадан муғаллим келди – ол буларға да тарийхтан сабақ берди. Муғаллим Әйселердиң класына кирген саатта класс тахтасына Жарылқаған Мустафаев деп атын хәм фамилиясын жазып таныстырды.

Жарылқаған Мустафаев бул класқа сабақ бериу дауамында Әйсеге айрықша кеуил аударып, хәр күнги өтилген сабақларды тез-тез оннан сорайтуғын болды. Класындағы басқа балаларға қарағанда зейинли, билим-илимге уқыплы екенине таң қалып, оған арнайы кеуил берип, бундай уқыпты қайдан алғанлығын билгиси келди. Сабақты оған айрықша дыққат пенен үйрететуғыны сезилип турады. Арысланды скверде ойнатыуға шыққанда бул муғаллим де жийи-жийи булардын жанына келип Арысланды ойнатып, түрли қызықларды айтып берип, оны сөйлетип, жанында көп отырады. Әйсе болса бул муғаллимнің айрықша ғамқорлығынан бир жағынан қорқады, бир жағынан қысынады.

Қысынатуғыны – бизлерди танымайды, билмейди, үп–үлкен муғаллим биз жетимлерге қалайынша мийирман болады? Түсинбейди... Ойлайды, ойлайды, бизлерге бундай дәрежеде мийримли болуға хешқандай саңлақ жоқ... дегенди ойласа, қорққаны – үкесин алдап-суулап, меннен айырып бир жақларға әкетип қалғысы келип жүрмесе болар еди, деген жексурын пикир басына келип тынышсызланады... Сөйтіп, бул муғаллимнің хәрекетин ағасы Мәмбетке тез жеткерейин деген нийет пенен Әйсе САГУге жол алады.

Бул зәүлим имараттың айбатынан айбынып Әйсе бирден кирип баралмай, сырта көп турып қалады.

Бир уақытта қоңырау қағылып, естияр жигитлер бирим-бирим топарласып шығып, кимлери темеки тартып, кимлери озара, екеу-үшеу болып әнгимелесип шоқланып тур. Бунның менен хешкимнің иси болмады. Бир уақытта булардың арасынан келте бойлы, бир көзинің гүли бар бир жигит Әйсениң жанына келип:

– М..м.. Мәмбетти излеп к..к.. келдің бе? О..о..ол б..б..бүгін а..а..архивке ж..ж.. жұмыс ислеуге к..к..кетти, е..е..ртең б..б..болады, – деп, хәр сөзин тутлығып қыйланып әлленемірде айтып болды.

Әйсе бул жигиттің тутлығып тұрғанын қызық көрсе, бир жағынан аяды, күлкиси де келеди, бірақ күле алмайды.

Әйсе «архив» деген сөзди өмиринше еситип көрип пе, бул сөзге түсинсе қәне, қайтып сорауға қысынады. Және оны тутлықтырып қыйнағысы келмей, ғырра изине зырлап қайта берди. Тууры Арысланның жанына келсе, оған Жарылқаған Мустафаевич шахмат үйретип отырған екен...

...Мәмбет үкесинің излеп келгенин еситип, хаулығыуы менен интернатқа жетип келди хәм қарындасының Жарылқаған Мустафаевичтен қауипленгенин еситип, қууанып кетти хәм:

– Хау, Әйсе, анық бундай болса, қууана бер. Жарылқаған Мустафаевич Москвада оқып келген билимдан адам. Оның сизлерге мийримин салып ғамқор болғаны бизлер ушын үлкен бахыт ғой... Оның меңирине гүманланбай исене бер, мен оның сизлерге болған мийрим-шәпәәти ушын миннетдаршылық билдиремен, – деп, Әйсениң маңлайынан сыйпап еркелетип қойды.

– Кеше «Мәмбет ағаң архивке жұмыс ислеуге кетти», деди бир тутлыққан адам. Ол қандай жұмыс? – деп сорады Әйсе.

– Архив деген сениң, мениң, басқа да хәмме адамлардың өмирбаяны, ислеген иси, өткен дәуирдің тарийхы сақланатуғын алтын босаға. Себеби, хәмме илимий жұмысларды усы архив материалларынан билип отырамыз.

Дүнья кубылысының хужжетлеринин бәри усы дәргайдан (архивтен) табылады, – деп түсиндирди.

Әйсе бул сөздің мәнисин жете түсинбесе де, түсингендей болып «хе...е.» деп койды.

Усы күннен баслап Мәмбет Жарылқаған Мустафаевич пенен тез-тез ушырасып, үкелериниң келешеги ҳаққында ойласып, пикирлесип туратуғын болды.

* * *

Оқыулар тамам болуға жақынлап қалды. Ол заманда 1-класта тең жастағы балалар оқымайды, биреуи үлкен, биреуи кишкене – 10 жас, 7 жас, хәтте 15 жаста болса да, оқытыла береді. Себеби, 1921-жылы хукиметтиң қәулиси менен Ташкентте биринши рус мектеби ашылды, сол жылы 1-класстан баслап гил ириғаба балалар көбирек тартылған. Булардың арасында 9 жасар Әйсе де бар еди, ол усы питкериушилер менен бирге 4-классты питкергенде 14–15 жасқа келип, бойы әдеуир көринип қалды.

Әлбетте, жетимликтин ҳазары умытылғандай болған соң қыз бала демде бойға тартып, өзин алады-ғо. Ол уақытта интернат балаларына арнаулы формалар кийгизип, айрықша дыққат бөлинип, әсиресе питкериуши балаларды тазадан кийиндирип, орайлық қалаларға қыдыртып, ел аралатып, уақтың хошлап жүретуғын еди. Хәр жылы питкериу кешелери өтип турады. Қыз-жигитлер сулуғ кийинип, қәлегенлери менен қол усласып косықлар айтып, аяқ ойындар ойнап, интернаттың кең шарбағының ишиндеги гүл-гүл жайнаған әжайып көринислерге қарап көзиң тоймайды...

Бул көринислердің арасында Әйсе айрықша көзге түсип, басланғыш мектепти питкерди, есин билип, әдеуир естияр қыз болды. Усы сауаты менен 1–2-рус класына сабақ беретуғын муғаллим дәрежесинде билим алды.

Усындай уақ-шақ кешелердің биринде Жарылқаған Мустафаевич Әйсени аяқ ойынға мирәт етти. Әйсе болса уяла-уяла келисим берди... Жарылқаған Мустафаевичтиң муғаллим деген аты болмаса, жүдә жас жигит гой... Ол Әйсени бир бармағында шыргүбелек айландырып ойнатып турғанына кеулиниң толып тасқаны сонша, күлимлеген жүзинен көринип туратуғын еди.

...Мине усы кешеден кейин Әйсени жатақ жайына дейин узатып киятырып, өзиниң көптен бери ашып айта алмай жүрген кеулиндеги әндишесин билдирди:

– Әйсе, – деди Жарылқаған Мустафаевич тартынықырап иркилип, – енді ержеттің. Мен сени жақсы көріп қалдым, – дерин десе де, изин айталмай тынып қалды.

Әйсе бундай сөзді күтилмегенде қудайдай исенген устазының аұзынан еситкенде хаулығып қорқып кетти. Албырағанынан устазына не деп жууап берерин билмей, оның қолынан жаздырыла қашты...

Жарылқаған Мустафаевич Әйсенің қолайсыз жағдайда қалғанын жантәни менен сезип, изинен жууырып жетип алды...

Ақыры, өзине усы қыздан артық өмирлик жолдас табалмайтуғынын билип, жақсы нийет пенен сөз баслап еди. Ал, Әйсе болса бундай сезимлерден, сөз мәнислеринен мағруп болып өскен ғой. Ақыры, оның кеуил ханасы, жандүньясы майып болып жасаған-дә...! Жетимликтің хазары, әлбетте, кимди болса да майып қылады.

– Әйсе, сен меннен қашпа, сениң өмирлик ғамқоршың боламан, сениң өсиу жолларыңды, хәзирги жағдайыңды, ишки сезимлеріңди – бәрин-бәрин билемен, сеземен. Мине, интернаттың оқыуын питкердің, ержеттің, өзинди-өзин бийлейтуғын кәмалға келдің. Хешнәрседен үркпе, кашанғы интернатта жасайсан. Еле алдында нешше-нешше асыулар бар. Бул асыулардан пәрауан өтиу ушын саған да, Арысланға да тиреу, сүйеу керек. Усы жағдайлардың жән-жағын есапқа алып, сизлерге тирек болғым келеди. Әлбетте, куда қәлесе бул мақсетимди иске асыраман деген үмитим бар, – деп ишки сезимлерин Әйсенің алдына жайып таслады...

Әйседе үн жоқ. Не айтады? Тек қысынады. Муғаллимине бир жууап айтыу ушын, бундай өмир өзгерисинің болатуғынынан хабарлар болып, билип, көріп өсиу керек ғой. Буның көрген өмири аға-жеңгениң қысымы, интернат тәрбияшыларының ғамқорлығы. Ал Жарылқаған Мустафаевичтиң мына айтып турғанлары үшінши бир таныс емес жаңа дүньяға мирәт етип турғандай сезиледи. Ол жаңа дүнья қандай дүнья? Онда қалай жасайды, ол жаңа дүнья қызға не жақсылықлар алып келеди? Жаңа бахыт па? Ямаса әламажууалыққа жетелеп апарып, жетимликтің басқа бир қорқынышлы, машақатлы жолларын кешиуим керек бола ма екен? Әйсе ушын бул усыныс – шешилмейтуғын жумбақ. Устазының бул усынысына қандай жууап айтады, не дейди? Көп үнсізликтен кейин бирден:

– Қорқаман, – деди, албырағанынан дауысы қалтырап.

– Неге, неден қорқасаң?

– Мен Арысланға анаман хәм бирден-бир ғамқоршысыман, бауырымнан бөлеклесіу, оны жекке қалдырыу менің ушын кеширилмейтуғын қылмыс. Оннан айрылып жасау қандай қорқынышлы.

– Оның ушын қорқпа! Арыслан сениң үкең болса, мениң де тууысқаным болады, оны тууысқаным деп тәрбиялайман, оқытаман, ол жағынан қорқпа, – деп исендиріп сөйледі.

Қыз үнсиз...

Бул сөйлесіуден кейін Жарылқаған Мустафаевич қыздың ағасы хәм әкеси Мәмбетке өз ойын хәм мақсетин билдирди.

Мәмбет бул жигиттің Әйсеге ғамқоршы болатуғын билди хәм бул жигитке қосылса бахытлы болатуғынын үкесине түсиндирди...

...Усындай мийрим-шәпәәт, биреу-биреуине ғамқорлық пенен уақытлар өте берди.

Әйсениң саррас он сегиз жасын толтырған 1930-жыл да жетип келди. Бул сәнени интернат басшылары қууаныш пенен қарсы алды. Шән-шәукет пенен белгилеп, еки жастың қосылған бахытлы тойында бирге өткерди хәм интернаттың бир ханасына орналастырды...

Мине, енди Әйсениң жана бахытлы өмири басланды. Булардын ғамқорлығында Арыслан да жақсы жигит болып өсип атыр. Мәмбет те булардың уақтыхошлығын көрип қууанып, тез-тез келип хабар алып турды.

Мәмбет САГУди питкергеннен кейін төменги курсларға сабақ беретуғын үлкен муғаллим болды. Сөйтип булардың турмысы күннен-күнге кеуилдегидей болып өтип атыр... Бирақ, Әйсе гейде «мениң бахыт финишине жеткеним усы ма екен ямаса...» деп қорқып ойланып та қалады. Оған бул бахыт тез келгендей, қорқыныш бийлейди, себеби, «тез келген дәулеттің паяны болмас» деген мақалдың мазмуну мени қағып өтпегейдә...ә...ә...! деген тилекти күни-түни тилейди...

VI

Ол дәуир елге билимдан кадрлардың ушығаның қыйындысындай зәрүр болып турған уақытлар еди... Бир күни күтилмегенде 1931-жана жылдың кирип келиу қарсаңында хукимет басшылары Жарылқаған Мустафаевичти Шымкентке шақырып, областлық партия комитетиниң үгит-нәсият ислери бойынша хаткери лауазымына тайынлады. Булар бул усынысты қабыллап, интернат пенен биротала хошласуға туура келди. Интернат жәмәәти буларды жақсы тилеклер менен шығарып салады.

Әйсе менен Жарылқаған Мустафаевич өз үйи, ғамқоршысы болған тәрбияшыларға, басшыларына шын кеулинен миннетдаршылық билдирип хошласты.

Әйсе булар менен хошласарда:

– Мениң муңлы күнлеримди қууанышқа бөлеп, әкем хәм анам болып тәрбиялап, көрсеткен мийрим-шәпәәтиңизди мәңгиге умытпайман.

Хәр бириниздиң тулғаңызды, мехир булағы төгилип турған жумсак алақанларыңыз бенен шашымды сыйпалағанларыңызды, дәрьядай кең кеўиллериңизге өмиримше бас ийип жасайман, деп Ұәде беремен, – дегенди жылап турып айтты. – Мениң ушын хеш нәрсе менен алмастырып бахалап болмайтуғын бул меканды өмиримниң ақырына шекем көзимнен таса қылмайман, бул мекан мениң тирегим, сүйеуим екенин жүрегимниң төринде сақлайман хәм көз жумып кеткенимше бул Ұатан ушын хызмет етемен, деп сизлерди исендиремен! Тууысқаным Арысланға да бул сөзлерди сиңиремен. Ол хәзирше кишкене, үлкейсе өзи де түсинип, усы сөзлерди сизлердиң алдыңызда қайталайды, оған ийманым кәмил. Арысланым хәзирше сизлердиң канатыңыздың астында болады, тиреуи, сүйеуи сизлерсиз. Бизлер Жарылқаған Мустафаевич пенен тез-тез хабар алып турамыз, – деп Арысланды бауырлап, маңлайынан сыйпап, бетлеринен сүйип:

– Бизлер жаңа меканға анық қоныс болғаннан соң сени өзлеримиз бенен алып кетемиз, бирге жасаймыз, – деп инисин де исендирип хошласты.

Булардың қарасы үзилгенше интернат жәмәәти кол силтеп турды...

Шымкентке де келди. Жумысқа орналасты, хукимет үй берди. Жаңа қоныс, жаңа өмир буларды әдеуір хаулықтырды. Ақыры усы ўақытқа шекем «Өлим кудайдан, тамақ байдан» еди. «Үйлениў аңсат, үй болыў қыйын» дегендей, үлкен үйге не керек болса, киши үйге де сол керек. Мүлк болса әстен-әстен жыйналып атыр. Аўкат писирип, дастурхан жайыўды да үйренип кетти. Әйсе жүдә зейинли хәм шаққан ғой. Бундай жумыслар оған жыр емес. Әттең базар саудасы Әйсеге жүдә иркиниш болды, бул жумысты да Әйсе әстен-әстен меңгерип, күннен-күнге өзин бийлеп қорқынышқа толған жүреги арқайын соғып, орнына түскендей болды. Енди ол жаңа заманның ығбалына бола илим-билимге ықлас қойды. Ол рус тилин бес бармақтай билгенликтен, жергиликли класларға орыс тилинен сабақ бериў менен бирге сол жылы жаңадан ашылған Шымкент медициналық училищесине кирди. Оның үстине, ол енди үлкен лаўазымдағы басшының өмирлик жолдасы болғанлықтан, жуўапкершилик күннен-күнге артса да, оқыўын да, үй гирдикарын да үлгерип атыр. Әлбетте, өткен қысыныспаларының бәри тек ўақтыхошлық пенен алмасып, кеўилханасы куўанышқа толып, шаршаў дегенди ысырып таслап, халқы ушын тынымсыз хәрекетте. Бул куўанышлар Әйсени әбден шырайландырып, ақылына ақыл қосты... Куўаныш үстине куўаныш – Әйсе уллы болды. Дослары жыйналып атын Кеңесбай қойды. Булар ушын перзенттиң қызығы өз алдына болып, яслиден келгенше екеўи бирден сағынып күтеди. Әсиресе Әйсе ушын

бул хешбир нәрсе менен аўмастырып болмайтуғын қууаныш. Себеби, ана болды. Уақтыхошлық дегеннің қарамағын қоя бер сирә... Адам баласын жақсылыққа қарай жетелемей қоймайды-ау.

Әйсенің ендиги бир жағындағы бирден-бир максет-нийети – өмірлік жолдасына садық болыу, перзенти Кенесбайды заманға сай, ақыллы азамат етип тәрбиялау, өсириу.

VII

Ендиги гәпти буларға жетимликтің қыйлы-қыйлы хазарын көрсеткен ағасы Жаңаберген менен жауыз Зағыйпа жеңгесинің жағдайынан есайтеик...

...Дәуірдің өзгеріуи менен адамлардың минез-құлқының да, тәғдіринің де пүткіл астан-кестен болып кететуғынына хайран-хәсиретлер қаласаң. Теренирек ойлап қарасақ, бул дүньяның түбине жеткен бенде бар ма сирә?! Әлбетте, жоқ.

Байлық деген көздің қурты, кеуілдің тоғы, уақытша қызығы болады. Егер байлығың болмаса, азмаз қапашылығы менен қысыныспасы болады. Сол қысыныспаға төтепки бералмаған гейпара парасатсыз адамлар байыудың ең пәс хәм аңсат жолын – урлық, әззини бассынып, дүньясын тартып алып байыуды таңлайды. Бундай пәсликти таңлап алған Жаңаберген менен Зағыйпа расана байыды.

Жанаберген өзинің тууысқан жалғыз иниси Расберген менен келини Айсәуленің артында қалған сүриу-сүриу мал дүньясын бауырына басып, мәсирип, хешкимнен ғәрезсиз, хешнәрседен мүтәж болмай шалқып жасап атырған жақсы күнлердің бирінде, геуғим арада бул үйге үш жигит кирип келди де, Жаңабергенге жаңа орнаған хуқимет ушын хәр бир үйдің мал-мүлкинің есабын жүргизиудің зәрурлігін түсіндірди хәм:

– Қәне, қарамал, қой-ешки, түйе, жылқы қанша, айта берің, – деди.

Зағыйпа бул сөзди еситиуи мәттал, басын «ислетип» жиберди де, буларға тәсил салды:

– Бул маллар бизлерге тийисли емес, жетим баллардың маллары. Бизлер тек бағып отырмыз, болмаса бизлер пақырға бундай көп мал қайда...а..?! Сизлер хатламай-ақ қойың, балларға керек ғой, – деп, кәпелимде жетимлерге ғамқор болып, өтирикти сунқыйтты да қойды...

– Сонда ол жетимлер қайда хәзир? – деп сорады биреуи.

– Интернетта, Ташкентте.

– Фамилиясын, атын айтың.

– Мәмбет, Арыслан, Әйсе – Расбергеннің перзентлери.

Қанша қой, қанша жылқы, қанша түйе – бәрін-бәрін хатлап болып, булардың қолын қойдырды да, жигитлер шығып кетті.

Олар кетиуден Зағыйпа:

– Хәй, көкеси, булардың сылайы жаман, малларды алып кетпесе болар еди, қашыртсақ кәйтеди, – деп мүләйимсип, Жаңабергеннің ишине кирип сөйледі.

Бос бууын Жаңаберген Зағыйпаның сөзін мақул көрді.

– Онда қалай қыламыз?

– Бүгін түни менен айдап қашамыз...

– Қайда?

– Ойға қарай қулаймыз.

– Ойда кимимиз бар?! Кимди паналаймыз, сонша малды кимнің қолтығына жайғастырамыз?

– Ұә..ә..й, шабазым, мен аман болсам, паналайтуғын мекан, ғамқор болатуғын жақсыларға жолықтыраман, – деп, Зағыйпа әңгөдек Жаңабергенди исендирді.

Булар геуғим түспей-ақ малларды жыйнап, үйирді...

Ал баллары не айтады? Бул ұақыяға олар қалай қарайды, ол жағын мұддасыл ұмытты.

...Түн ярымы. Үйдің дөгерегинде «Хәйт, былай қайтар, сен оң жағын жыйна, тезирек жолға сал! Кешигип баратырмыз», деген ғауасат, ысқырыулар көбейип кетті. Ал Жаңабергеннің баллары болса бул дүсирли, тасырлыға түсинбей ар-сар... Ең ақырында:

– Әке, бул ұақыяға түсинбедик, сизлер өзи не ойлап, не ислеп атырсыз? Бизлерге ашығын айтың? – деп балларының үлкени әке-шешесин тыбжылтпай турып алды.

Маллар жолға рауана болып, көш әстен жылысып баратыр. Балларының сауалына жууап айтыуға Жаңабергеннің халы жоқ, еки көзи де, ақыл-хуушы да айдалып баратырған малларда. Буны көрип сезип турған Зағыйпа:

– Балларым, малларды таза хуқиметтин адамлары хатлап кетти, сгер қашпасақ, барлық байлығымыздан айрылып қаламыз, сизлер бай балалары болалмайсыз. Көп сорап иркпең, тезирек көзден таса болып, мал-жанымызды аман сақлайық, малымыздың рәхәтин сизлер менен бирге корейик, тез атланың, изимизге ериң, – деп, мал изинен асығып жууырып кетти анасы. Әкеси болса қашшан көзден таса болып еди...

Алты баланың үлкенлери булардың изине ермеди, атларының басын басқа тәрепке бурып өтә кетті. Кишкенелери нени аңласын, ата-анасының изинен шапкыласып жетип алды... Әлбетте, заман өзгерсе, кимге бахыт болып қонып, кимге бахытсызлық алып келетуғыны тәбийғый.

Жаңаберген менен Зағыйпа малларының түүел алдында баратыр-
ганына мäs. Байлығы көзиниң алдында. Енди мәмлекетке де бермей,
аман-есен қутылып, «хадал» малымыз қолымызға тийди, деп қуанышы
қойнына сыймай, мал жайлауға қолай мөкан излеп, еки көзи еки тәрепте,
суғанақланып қайларғадур өкирең қағып киятыр. Ауа-дә, жетим
ийелерине бермегенде, хукиметке мал бере ме, «ақыллы дә..ә!..». Булар
алдындағы көп малдың қызығы менен шаршап-шалыққанын да сезбеди.

Егер, көздиң майын жеген байлыққа ессиз берилип кетсең, жарымес
болып кетпеуиңе ҳешким кепиллик бере алмайды.

Мине, Жаңаберген менен Зағыйпаның мал-дуньяға деген ессиз ықласы
кетип, дем алыуды да умыты, хәтте булар шыдаған шабысқа маллар
шыдамады, бир жерлерге келгенде жәниұарлар тарпа-тарпа жата қалды,
булар да малларға араласа сулайып өли уйқыға кетти... хәм усы жерде
булар ойламаған қорқынышлы бир уакыя жүз берди.

Булардың киши баласы бирден шоршып оянып: «На...на..ан! Апа..а!
Нан бер! Аш болдым, на..ан!» деп шырлап жылап қойса қәне, басқа
сөз айтпай жылайды. Өзлери де ашырғандай бола ма?! Қалай-қалай?
Бурынлары қандай аш болса да, бундай жағымсыз сезим билинбейтуғын
еди. Ишки сезимлери әжептәуир, ишек, асқазан, мүшелеринин бәри
аламайы менен төмен қарап тартылып түсип баратырғандай жексурын
белги буларды жағдайсыз халға салды. Соң ойлап қараса, бундай
қорқынышлы сезим – ашлық деген әйдарханың бул елге кирип келген
ақшамы екен...

...Бул әйдарха хан ба, қара ма, сортлап отырмайды, хәммениң басына
теңдей дөнетуғын еми жоқ кәсапат. Услап урууға қолы жоқ, аяғы жоқ,
жаны жоқ апатқа пилмамыт болсаң да илаж жоқ. Бул бәледен ҳешким
қашып қутыла алмайды. Қашқанда қайда барады? Халық қайда қашарын
билмей, бети бурылған тәрәпке посты...

Бул ҳәдийсеге Жаңаберген менен Зағыйпа хайран... уйқысын шайдай
ашты.

* * *

...Жән-жағына қараса, өз ели, өз жери, бул нәмәртлер өз елиниң
шеғарасынан шығалмай-ақ жүргенин сизди. Әлбетте, кең пайтахт
Қазақстан емес пе?! Сонша малдан айдауға жарамай қалған онлаған қой-
ешки қалған. Басқасы қайда? Аң-таң... Айдап киятырған жәрдемши
ағайин шопаны қайда?! Әри-бери анда-мында жууырып излескен болады.
Төбелерге минип, узақ-узақларға көз таслайды, малының қарасы да
көринбейди. Шопанының аты-заты жоқ... Әлбетте, ағайин шопанының

басшылығында болған уақыя дә..ә..ә! Елден шығалмай жүргенде-ақ буларды мəkанынан сәл алыслаганнан бир қолайы келгенде айдап кетиўди шөкелеп киятырған урылар бундай пайтты колдан жибере ме? «Алыўшы жеңе ме? Анлыўшы жеңе ме?» дегенде бир дана айтқан екен: – Әлбетте, алыўшы жеңеди. Себеби, ол алыўшы, қашанғы анлайсаң. Сениң қайымыңды таўып, қалай болмасын алмай тынбайды, – деген екен. Мине, қаран: Жаңаберген менен «ақыллы» Зағыйпаны алыўшы жеңди, булар жеңилди. «Байлық деген колдың кири, жуўсаң кетер, оның пәнти жети жүйреңнен өтер» деген усы емес пе?! Булар «Қазба, түсерсең, жақпа, писерсең» деген даналық сөздің мәнисине түсинип хийле қылалмаған. Түсинсе де, дүньяны дос көрип, үлкен қылмысқа қол урған. Өне, пәсликтің ақыбети... Дүнья табыўдың аңсат жолын таңламаў кереклигин еле де түсинип жеткен жоқ булар...

* * *

Посып шубырып киятырған адамлар булардың қалған кой-ешкилерин де бас салып сойып жеп таўысты. Жаңаберген менен «ақыллы» Зағыйпа әлленеткен адамлардың жегенине тамсанып қарап, қуры алақан қала берди. Енди булардың малы да, қалы да қурыды. Жеўге наны, ишерге суўы жоқ... Илаж қанша, жолда өлип атырған маллардың өйер-бүйерин кесип алып жеўге қарады... Киши баласы ушынып қатты ауырып, ел жоқ, күн жоқ, кула дүзде қаза тапты... Қәбир басында әри жылап, бери жылап қайғырған менен тирилетуғын бала жоқ, өлген баладан үлкени Жақсылық ата-анасының қолайсыз хәрәкетлерине түсинип ямаса түсинбей-ақ, бундай мазмунсыз сергизданлықтан шаршады ма, ата-анасын артта қалдырып, жуўырып-жортып зым-зыя болды, ол нан излеп жортып баратыр...

* * *

...Қақаман қара суўық басланды... Белгили-баслы мәскан жоқ. Елсиз далаңлық, хуўлеген суўық самал қолтықтан кирип қонышқа киреди.

...Бала қайда кетти? Я өлисін, я тирисін билмей зары-гирян болған Жаңабергеннің өзи де бир жерлерге келгенде ашлықтан димары қурып есинен танды... Зағыйпа болса баласын излеп хәр путаның түбин бир гинтип, қайда, қай жерге, неге баратырғанын да билмейди, хеш нәрсени еслей алмайды. Мақсет-мазмунсыз әйтеўир жортып киятырған бул да кула дүзде гүрс етип қулады... Сөйтип, Зағыйпа менен Жаңаберген мал-дүнья деп, жанын жаббарға берип, желөкпе болып жортып, лашының дүзде қалғанын да абайламады. Жетимлерди зар қақсатып тартып алған маллар буйырмай, ийт-қусқа жем болды...

...Аспан әлемин қара булт қаплады... Үйин-үйин үргин қарлар, ысқырған қара сууық алға қарай жүргізбейди. Кишкене Жақсылық болса еле нан излеп жортыуда. Ол өзи менен муңлас, тәгдирлес, шубырып киятырған балалар менен нәрестесин көтерип, көрингеннен нан сораған келиншеклерди көрип, жүреги суулайды. Кимде нан бар?! Бул ўақыялар баланың жүрегине түсип, әбдеп динкеси курып талықсыйды. Қәпелимде баланың көз алдына егиншилик, тереклер шайкатылып көрингендей елеследі. Түси ме, оны ма, билмейди. Алдында үлкен отауға усаған бүк пайда болады. Ҳайран... Не де болса басын суғып үңиледи... қулайды... Уйқы ма, ояу ма, я түси ме, билмейди. Уйқыдан оянғандай болып, өңменин көтерейин десе, көтерілмейди. Бүктің астынан шықпақшы болады, тырмаланып умтылады, ҳеш дәрпене алмайды. Ҳайран... Және уйқыға кеткендей болады...

– Аға, апа, тезирек изимнен жетиң!? Бир өзим қалдым, қорқаман... – деп өли-тириси белгисиз әке-шешесин жалбарынып шақырады, сөйленеди. Және уйқыға кеткендей болады...

...Тула бойы азнап-сызлап ауырғандай, ети күйип-жанып баратырғандай... талықсыйды, және сөйленеди... Усындай жағдайда қанша жатқаны белгисиз...

* * *

Дүньяда жақсы адамлар көп ғой. Жақсылық ес-түссиз қулаған жерлерге бир ғарры тусаулап жиберип койған бийесин жойтып излеп жүрип, қалың бүктің арасында адам баласының исип-кеуип жатқанын көреді. Жанына барса, өлпен дем алысы бар. Ҳешнәрсени сезбейди, бул адамның аухалы оғыры төмен, доп-домалақ, исик, аяқлары музкесек... келе бола ма, болмай ма, көп ойланады. Ғарры «тәуекел қайығына» минип, не де болса бул адамды таслап кете бериуди өзине рауа көрмейди. Биресе сүйреп, биресе ийнине салып, үйине алып келеді. Үй ағзалары да анау-мынау деместен, аузына ыссы суу тамызып, жайды мазлатып қыздырып, көрге орайды. Бул бендениң дем алысы әдеуир жийилейди, жан енгендей болады. Ғарры жүзине абайлап қараса, үлкен киси емес, жас бала екенин абайлайды.

Бала есине келди... Тири... «Шүкир, шүкир! Өзим қайда жатырман? Булар кимлер? Ғамқоршым ба? Ата-анам қайда?». Ҳеш нәрсеге ақылы алыспайды, тек жалтаңлап үй ийелерине урланып қарай береді...

Буны сезген үй ийеси жасы үлкен:

– Балам, сени өлимши болып кула дүзде жатқан жериннен үйге алып келдим. Әкең қайдан, шешен қайдан, бизге түсиндир, дүзде қалыуға не мәжбүрледі? – деп сорай баслады. – Бизиң елдин адамына усамайсаң ғой.

Балаға тил питип, көрген-билгенлерин бирим-бирим баянлады.

Ғарры түсинди. Қайтып баланы тынышсызландырмады...

Ұақытлар өтті. Бала аяғын тик басты. Ғамқоршыларға миннетдаршылық билдирип, және жүрип кетиуге ыңғай билдирди.

Ғарры:

– Жүргенде қайда барасан? Бул елде кимің бар? – деп сорады.

Сонда бала:

– Ата, бул ел қандай ел? Кимлер жасайды? – деди.

– Балам, атың ким?

– Жақсылық.

– Бул елде бизлер, бизлердей адамлар жасайды. Қарақалпақ халқының ели, бул елдің шалғайының шетине қонақлап отырсаң балам!

– Хешкимим жоқ, – деп жүзин төмен салып жууап берди бала.

– Ондай болса, маған бала болып қалабер, өзімнің еки балам бар. Сениң менен үшеу болар, – деген сөз ғаррының аузынан шығар шықпастан-ақ бала өксип-өксип жылады.

Бала сауалып кеткенше жәутеңлеп, ауқатты ишкен сайын ишкиси келип, жутынып турады. Ашлықтан жүйкеси қурыған адамды бирден тойдырыуға болмайды, көтере алмай өлип қалыуы сөзсиз. Сонлықтан тәжирийбелі ғарры аз-аздан ауқат берип, баланы көп күнде есине келтирди хәм бала қалайынша бул жерлерге келип бой таслағанын түсигин қалдырмай ғаррыға айтып берди... Сөйтип Жақсылықтың да лашы дүзде қалыуға сәл қалғанда жақсыларға жолығып, өлим дузағынан қутылды.

Бирақ, ғаррының бийесинен дәрек жоқ. Арадан әдеуір уақыт өтсе де, үмидиуар, зер-зебил болып излеуде. – Бийеден бүгин де дәрек жоқ, – деп үхлеп үйке киргенде бала қысынады. Оның үстине кемпир:

– Бийенди ким әкетеди. Күнде турып-ақ еди ғой. Мына шубырып жүргенлер сойып жеп қойған дә.ә..! – деп тоңқылдағанда бала жерге тирилей кирип кеткендей болып жүзин дастыққа басып жасырады-ау, нәресте. Арланса қәйтсин, ашлық айдархасы кимди аясын?

...Кемпи..и..р! Ға, кемпир! Сүйинши, бийең табылды, – деп дауыслады сыртан ғарры бир күни.

– Өй...бе..ей, ғарры! Солай болсын, қәне, каяктан таптың? – деп, кууанышы койнына сыймай, сөйлениуи менен үйден атылып сыртқа шықты да: – Қәне? – деуи менен тым-тырыс болды...

Кууанғанына Жақсылық та сыртқа шыққысы келип оқталып, өңменин көтергени сол, және кемпирдің:

– Жәниуар-ай, жәниуар, обалдағы-әй, кулынын айтса, – деп қалтыраған дауысын еситип, Жақсылық бүккесине түсип, жүзин еки қолы менен басып жата қалды...

Бийениң гелле-бас-сыйрағы терисиниң үстинде канға былғанып жатыр... Кемпирдиң сөйлеуге димары жок... Көп уақтан кейин:

– Ғарры...ы, қаяқтан таптың? Жәниуар-ай!

– Хо...о.. ана алыстағы гөне жылғаның ишинде сойған гөшинен дым қалдырмай алып, ишек-қарнын таслап кеткен.

– Ауа дә..э.. «Сууға кеткен тал қармайды» деген. Ашлық деген әйдарха кимди шыдатады. Әлбетте, бул қылмысты ислейин деп ислемайди ғой, – деп, ғарры бийениң геллесин отқа таплауға ыңғайласты. Тап усы уақта атханада гүйис қайтарып турған бийениң қулынының анасын жоқлап, шыңғырып киснеп, тепсингени еситилди.

– Хай, әттегене-әй, – деп ғарры таңлайын қағыуы менен геллени отқа тутты... – Болажақ ис бола береді, кемпир. Жаратқан бенде көре береді, көне береді... Буны өмир дейди, – деп ғарры шүкиршилик етті.

Бул уақыяларды көзи менен көрип, басынан кеширип отырған Жақсылық келешек өмириниң қалай өтетугынын билмейди. Алды тас қараңғы – шешилмейтуғын жумбақ... Бул көринислерге үстеме тағы да сырттан биреу:

– Бий аға, үйдемисең? – деп дауыслады.

– Ауа, үйдемен, не мүтәж? – деп жууап берди ғарры.

– Ондай болса, маған көмек бер. Жойтып зер-зебил болып жүрсем, кимлердур урлап әкетип Ийшан жаптың ишинде сыйырымды сойып, олай-пылайын терисиниң үстинде қалдырып, гөшинен ең болмаса бир асым да қалдырмай алып кетипти... Мөңиреп қалған баспағын айтсаң-о! Мыналарда инсап қалмады ғой. Үй узақ, сүйреп әкеталмай турман. Екеуимиз усы жерге әкелип тазалап алайық, жүр, – деди.

– Ондай болса, жүр кеттик, – деп, екеуи сыйырдың терисин олай-пылайын көтерип алып келди. Бундай уақыялар көбейип кеткенликтен, адамлар түнлетип үйме-үй әйнек қағып, «Бек бол! Сақ бол!» деп жүретугын болды.

Еки ғарры қара үйдин қапталында сөйлесип отырды.

– Хәй, Тилеген, сениң етикши устаң еле үйиңде ме?

– Талпақты айтасаң ба?

– Ауа-дә..!

– Ой, ол Талпақтың дәртин сен сорама, мен айтпайын, – деп Тилеген мырс етип күлди.

– Хә, не болды?

– Не болғанын сорайсаң-ау, ол нәмәрт болып шықты-ғо! Еки күнликте ол төрде етик жамап, ыңылдап, өзинше қосық айтып мәс болып отыр еди, есиктен үстинде қызыл мақпалдан тигилген шылт жаңа камзолы бар, суп-сулуы, қыпша бел нашар кирип келди де:

– Ҳе, сумырай, серменде, сен мени сонша малға үшінши ҳаяллыққа ата-анамды зорға көндирип алып едиң. Енди басыңа ис түскенде, мени жападан-жалғыз кула дүзде адастырып қашқаның не? – деди.

Бизлер аң таң.

– Талпақ не деди?

– Не дегенин сорама! Ол қорқып кетти билемен, орнынан бирден секирип турып: «Өзим зордан күнелтип отырман, кетә-кетти» салды ма де, нашар қорыққанынан қалтырап кетти. Сондай сулыў нашарда түр жоқ, түс жоқ, аштан болдырған, бет-аўзы исик. Басындағы ақ жаўлығы қара кир.

Мениң анам Талпаққа:

– Не бәлесен өзиң, қандай адамсаң, келсе мениң үйиме келипти, – деп, нашарға «төрге өт» деп еди, нашар Талпақтың бетине түпирди де шығып кетти.

Анам бир сыңар уўыс тақанды алып келиншектің изинен жуўырды. Келиншек тақанды жаўлығының ушына түйиўи менен ғөне салмаға түсти де қулады. Буны көрген анам жуўырып барса, келиншек қулаған жеринде жан тапсырған екен... Анам аўыл ҳаялларын жыйнап, келиншекти ақ жуўып арыў кепенлеп, сол жығылған жерине жерледи. (Сол жуўғыш еле бизиң үйдиң алдында, шоқ жыңғыл болып турыпты).

– Ал, Талпақ қайда?

– Талпақтың қайтып қарасын көрмедик. Келиншек шығыўдан қашып ҳайт қойған. Қайда кетти, билмеймиз, – деди.

Бул әңгимени үйде жатып еситип отырған Жақсылық еңиреп отырды.

– Адамлардың басынан не күнлер өтти ғой, бий аға, – деп қойды Тилеген гәпиниң изинде.

Деген менен, бала жүреги кең, кеўли таза, пейли ҳақ халқы бар етекли ел шалғайының шетине қонақлаған екен, изин көре берер... Ол ата-анасының қулаған жеринен туралмай қалғанынан муддасыл бийхабар келеди, көрисемиз деген нийетте...

* * *

...Ұақытлар өтип атыр. Ҳәр күни, ҳәр саат балада қысыныспа! Ата-анасы есине түскенде сағынғанынан Жақсылық дүзлерге ылағып кеткиси келеди. Ҳәр күни жол қарайды, олардан дәрек жоқ. Тек үмит бар, көриў – әрман...

Бала тикленип аяғына турған соң бул үйдиң бир ағзасы болып, қол-көмек беретұғын дәрежеге келди. Ал, ғарры болса Жақсылықты жатсынбай, өз улындай көрип, мектепке берди. Мектепти питкерип,

қарақалпақ қызына үйленіп, бала-шағалы, ағыр-шағыр хожалық болды. Бул ел Жақсылықтың өз уатаны болып қалды...

Мине, заман өзгерісі Жаңаберген менен Зағыйпаның ойлаған мақсетіне қайшы келді, мал-мүлк буларға бахыт келтірмеді.

«Ким байығысы келмейді, оны құлай қылмайды» дегендей, адам баласының ойлағаны бола бермейді-ау қапылғыр...

Сонлықтан менің пикирім – қақ жүріп, зорлық-зомбылықты достутпау адам баласының қағыйдасына айланыуы керек! Шәрт!!!

Дурыслық адамды батыр етеді, өтирик адамды натық етеді!

Халыққа не жетсін!? Егер исиң келіспеген жағайда да, ең болмаса қақ едим ғой, деген исеним менен арқайын жасайсаң, кеулің ток болады.

VIII

...Әйсе муңшылығын умытып, бахытлы өмірге жаңа аяқ басқанда 1933–37-жыллардың исірапыл сүргини урған қаралы күнлердің кирип келіуі Жарылқаған Мустафаев пенен Әйсениң жанып турған ошағының күлин көкке суұырды...

...Ханнан хабарсыз Әйсе баласын бақшадан алып ойнатып киятырғанда қонсысы алдынан жууырып шығып:

– Әйсен, сен хәзир үйіңе барма. Түси сууық биреулер келип, күйеуіңнің қолын артына байлап, қара машинға салып алып кетти, сен де тасалан, – деп ескертті.

Бул сум хабарды еситкен Әйсе:

– Уа..й..й..й! Еле де көрмеғеним бармеді..и..?, – деп бақырып жылап жиберді.

Бала қорқып кетіп шырлады. Қәпелімде бахтықаралыққа дуушар болғанына хайран... Өзіне келді, үйіне кирді.

Үйі ұайран. Баласының ойыншықлары ортасынан қақ бөлиніп жайрап атыр. Шәйнек-кеселердің лүтини жоқ... Жоқтан бар қылып, мүтәжимізге қолланып атырған мүликлерімнің бул адамларға қандай зияны болды екен? Жыйнаған кітапларымды айт, ортасынан қақ айырып ылақтыра берген, аяқ басар жер жоқ. Бундай ұас-ұайранлыққа түсिम бе, оңым ба деп хайран боламан. Оларға адамның зияны бола ғойсын, ал, мына тили жоқ мүлклердің қандай зияны болған, заяланып атырғаны Әйсеге жумбақ. «Бул хуқимет қол астындағы адамларға ғамқор болыу үшін қурылған емес пе екен? Бизлердің тирегиміз, сүйеуіміз, қоллап-қууатлаушымыз емес пе?». Әйсе бул ұақыяның аржағында қандай да бир сыр жатырғанын билғиси келип қанша бас қатырған менен, биле алмады, бул жумбақты

шеше алмады. Бул сырды хешким билмейди, аныклап айта алмайды... Ақыры усы хукимет ғой Әйсениң муңшылығын умыттырып, усы дәрежеге әжелген, келешегине ҳақ жол силтеген!

Бул қандай ҳәдийсе! Қәпелимде не болып калды?!

Әйсе бул ўақыяның артында не барып түсинбесе де, бир нәрсени анык билди. Ол да болса, бахыт финишиниң Әйседен жүдә узақлап кеткенин анык сизди...

Үйинде қоналмады, қорқты. Қоңсысының үйинде қонды.

Азан менен үйине барғысы келип, баласын көтерип кире берғени сол, еки милиция келип, қалған-қутқан мүлклердиң бәрин бир жерге үйди. Соның арасында узынша арба келип, арбакеш затларды арбаға атып ура берди... Гезек баласының ойыншықлары салыўлы турған қутыға келди. Қутыны теўип жиберип ойыншықларды бирим-бирим қақ айырып ылақтыра баслады. Бала буны көрип, бирден ышқырып жылап, бара милицияның қолын тислеп алды. Милиция баланы бар күши менен қағып жиберди. Бала кулашын жая жығылғанда үндемей-әм қалпады, «қасқырдың баласы – қасқыр», деди. Бул сөздиң ҳазарына шыдалмаған Әйсе:

– Хә..ә..й!!! Сволочи! Балаға қол тийгизбән? Тарт қолыңды! Азанда үйден адам болып кеткен әкеси демде қасқыр болып па? – деп баласын арашалады.

– Не дедиң, байдың қызы болғаныңа тапсыма, тилинди суўырып аламан, – деп Әйсениң көкирегинен ийтерип жиберди.

Әйсе дүрс етип қатты жығылды. Орнынан тура алмай атырып қармаланып, баласын баўырына басып үлгерди. Олар Әйсени сүйреп турғызып, қолынан қатты қысып услап:

– Бар, кет. Бул жерге жолама, – деп хәўледі. – Бул хукимет енди бизлердиң хукиметимиз! Жоқ болсын байлар! – деп бақырып, Әйсени ийтергишлеп үйинен шығарып жибермекши болып жулқылады.

Әйсе буларға итибар бермей:

– Бул өзимниң үйим, өзим сөғып алдым. Өз үйимнен шығарып жиберийүге ҳаққыңыз жоқ, бул үйде өзим жасайман, – деп әри-бери қарсылық көрсеткен болды. – Мени бул үйден кетсин деген кәўлиңди көрсет! Қәне? – деп даўласпақшы болды.

Бирак, милиционер:

– Енди бул сениң үйиң емес, – деп арпылдап, Әйсени сөзге келтирместен ийтергишлеп шығарып жибермекши.

Әйсе:

– Қәне, кәўлиңди көрсет, бомаса шықпайман, – деп жақлаўға беккем асылып алды...

Гырыстай жас жигит Әйсениң қолын жақлаудан жулып алып, сыртқа ийтерип жиберип, есикти жаўды. Әйсе үстиндеги жаз кийими менен баласын қушақлап далада қала берди... «Мен қаяқтағы байман, зыр жетиммен ғой, байдың қызысаң деп қустаны қылады. Бундай қорланыўдың изи болар ма екен!.. Мен жетимди усы хўкимет емес пе баўырына тартып, оқытып, тәрбиялап усы дәрежеге әкелген. Енди мен байдың қызы болып қалыппан ба? Бўйтип қорлаганы неси екен!?» деп кўйинеди, «жетим балалар ўйиниң баласыман ғой» деп өксип жылайды...

Милициялар қапыны кулпплап, сыртынан ағаш қағып шегеледи. Әйсе баласын баўырына басып, тамға сўйениўи менен еле тур. Жанына бирли-ярым қоңсылары келсе, милициялар:

– Кетиң, бул халық душпанының хаялы, өзи де хўкиметке қарсы адам, қарасы жуғады, – деп оларды куўып салады.

Күн баты. Қас қарайды. Әйсе қаяққа барарын билмей ақылы зайылдай хеш нәрсени сезбейди. Баласы ара-тура аш болып па, қорқып па, «апа»лап ыңырсыды, уйқысы келеди. Бир ўақытта Әйсе бар даўысы менен:

– Жарылқаған Мустафаев! Сен хўкиметке қарсы не жаманлық ислеп койдың? Милициялар, сизлер «халық душпанысыз» деп ўйден шығарып жиберди...! Улың Кенесбай менен далада қалды...қ! Қайдасаң? – деп бақырды да, тым-тырыс бет алды қараған тәрепке жылыслай берди. Буны көрип турған қудайын күткен бирли-ярым мәрт қоңсылары қараңғы түсиўден Әйсениң жанына келип жубатып, ўйине алып кетти...

... Әйседе уйқы жоқ. Бул жумбақты шеше алмай басы қатып қалды. Жарылқаған Мустафаевич қаяқта, неге бундай болды? «Алды жар да, арты тар» туйыққа тақалып тур. Шешилмейтуғын, шийеленискен тас мийтин тўйин, улыўма енди Әйседе мәкан да, ўйде жоқ, кәўендерсиз хаял, тек перзенти қолында. Өзи бала оқытып жүрген мектеп жәмәәти де Әйсени бурынғыдай көз-қарас пенен қабылламады. Оның үстине, мектеп директорын да еки адам туўры кабинетине кирип келди де, қолын артына байлап қара машинға тығып алып кетти. Бул ўақыя Әйсеге әбден баты, тап өзи себепши болғандай қысынды. Әбден албырады. Жарылқаған Мустафаевич пенен тиллескиси келеди, оны қайда әкеткенин билмейди, билетуғын бенде жоқ. Шай алғандай. Егер билсе, барар еди...

Ең ақырында бундай сандалыўдан шаршаған Әйсе өзи тәрбияланып өскен балалар ўйине кетиўди ойлап тапты хәм ол жерде Мәмбет ағасы, иниси Арыслан да бар ғой. Баласын көтерип Ташкентке тартты...

Жол бойына не бир қыйыншылық, әш-әптадалық пенен «өз ўйи, өлең төсеги», өскен уясы – Ташкент интернатына жетти, тәрбияшы аналарын көрди. Көрген жол азабын, қорлықларын бирме-бир баян етти. Дебдиўин

шығарып дем алды... Өз ғезегінде Әйсе де бул балалар үйинде де болған уайраншылықты еситти. Биреулері қамалған, тәрбияшылардың бирен-сараны қалған. Шымкенттеги көрген азабын, жөнсиз жаманат тағылып, мекансыз қалғанларын, байдың қызы деп жөнсиз жала жабылғанын Әйсе жығырданы қайнап отырып түсиндирген болды.

– Мени жақсы өмирге баслаған усы хукимет емес пе?! Сонда мен қалай усы хукиметтиң душпаны боламан? Маған усы жөнсизликтің өзегин түсиндириң, – деп тежеп, жасы үлкен тәрбияшыларынан сорай береді, сорай береді.

Тәрбияшылар болса бул идеяларды басына сыйдыралмай делбе болып турғанына Әйсени аяп, әри-бери түсиндирген болады. Бирақ Әйсе:

– Сонда мен тәрбиясын көрмеген әкемнің байлығына қалай жууап беремен? Мени тәрбиялаған сизлер ғой, – деп шыжа-пыжа болады.

Тәрбияшылары Әйсени аяп, кеулин алып, баууырына басып, аналық мехири менен заманның түсиниксиз алғау-далғау болып турғанын өзлеринше түсиндирген болады:

– Қарағым Әйсе, бизлер усындай түсиниксиз заманның кенарында жасап атырмыз. Бул дәуир – «шығысы жаман», «шығысы жақсы» деген таңба басып қоятуғын дәуир болса итимал. Сонлықтан сен де, бизлер де жасап турған заманымыздың ығбалына қарай ис тутыуымыз жөн болады, әкең бай баласы болған ба, демек, сен де байдың қызысаң. Ол мениң әкем емес деп, әкеңнен бет буралмайсаң. Әкем интернат тәрбияшылары деген менен, хукимет сенин унқыл-шунқылынды қазып тексерип билип отыр ғой. Демек, «шығысың жаман» деген таңба басылған. Хәзирги бағдар – бул хукиметти гил «шығысы жақсы»лар басқарыуы керек, деген уғым. Егер олай болмаса, «шығысы жақсы»лар басқарған мәмлекеттиң кеуилдегидей болып рауажланыуына кедерги боласаң. Дәуир нәпеси солай, қарағым Әйсе, – деп уғындырды...

Әйсе енди-енди түсингендей ырай билдирди...

Ағасы Мәмбетти изледі. Үкеси Арысланды Мәмбет заманда алғау-далғаулықтың ийиси шыққаннан-ақ бир күннің ишинде қандай да бир училищеге оқыу ушын Москва қаласына атландырғанын еситкенде Әйсениң төбеси көкке жетти, қууанышында шек жоқ. Демек, Арыслан булар көрген ақыретлерден аулақ жасайды... Әйсе ушын мақтаныш...

Әйсе бундай зор хабарларды еситип, жүрегін қолына алып, қууана-қууана САГУдеги ағасына шауып киятыр. Бул жерде Мәмбет жоқ, қамалған – төбесинен куйған муздай суу аяқ ушына шықты, САГУдин қапысынан шыға бергенде естен танып қулады. Бала шырлап тур. Қудайын күткен биреулер «тез жәрдем» шақырып, Әйсени баласы менен емлеуханаға алып кетти...

...Әйсе есин жыйды. Шыпакердин сорауларына бастан-аяқ болған уақыяны айтып отырып, тез-тез есинен айрылып кетеди. Енди Әйсе усындай ауыр жағдайына бола емлеуханада узак уақыт иркилип қалды...

IX

Ендиги сөзди Мәмбеттиң жан досты Оспан деген тутлыкпа жигиттен еситиң. Оспан Мәмбеттиң ең жақын досты. Себеби, екеуи тәғдирлес – Оспанның да анасы өлип, Айтқасым деген иниси менен жетим қалған. Жарлы-жақыбай әкеси Бөлекбайдың ғамқорлығында ырыл-тырыл күн көрип ержеткен. Әкеси буларды өгей шешеге гириптар қылмайын деп, үйленбеген. Хаял жоқ үйде не берекет болсын – күнде тарығыў. Оның үстине, ашлық деген әйдарха алды менен буларды жаўлап алды – үкеси Айтқасым мойнына дорба илип, тиленши болып кетти. Оспан еси енип, бул күн-көристи тәрк етип, еситиўи бойынша Ташкенттеги интернатқа пиядалап жол тартты. Жолшыбай тамағын тауып, көп күнлерде интернатқа жетти. Сол күннен баслап Мәмбетти жақын көрип, тууыскандай дос болды. Екеуи бирге оқыды, САГУди де бирге питкерди. Ол Мәмбеттиң «бай» баласы екенин билген емес, қыялына да келтирмеген. Ол зыр жетим – я ана жоқ, я әке жоқ. Қәпелимде «Мәмбет байдың баласы екен» деген сылсыңды еситкенде хайран қалды Оспан.

– Достым Оспан, ырасында да мен бай баласы болғанман. Сен мени оның ушын жек көрме. Ата-анам ерте өлип кеткен, тәрбиясын көрмегенмен. Кисиниң есигинде қорланып өстим, қашып шығып усы интернатта тәрбияландым. Енди мине заман айланып әке-шешемиздин ким екенин қазбалап тауып, хешнәрсени билмейтуғын мени олардың байлығы ушын гүнәлап атыр. Әлбетте, қандай жағдайда да ата-ананды жаман көрип, бет буралмайсаң... Бүгин-ертең мени жумыстан шығарып, биротала айыплауы сөзсиз. Сонлықтан, достым, мениң жалғыз қыз үкем Әйсеге ғамқор болғайсаң, – деп, досты менен пикир алысып атырғанының үстине еки милиция келди де, Мәмбетти хешқандай қәули-қарарсыз алдына айдап алып өтә кетти. Ол артына айланып:

– Достым Оспан, Әйсеге ғамқор болагөр, – деп үлгерди.

– Мәмбет достым! Ол жағынан ғам жеме?! Сөзсиз ғамқор боламан. Сен хәқсаң, хәқлық жеңеди. Тез қайтып келесең, саўлығыңа қарап, хеш қапаланба, – деп Оспан тутлыға-тутлыға көп уақытта айтып үлгерди... Мәмбет демнің арасында козден гайып болды...

...Енди Оспан Әйсе туұралы хабар билгиси келип, Шымкент пенен байланысуға почтаға кеткенде Әйсениң өзи келип, ағасының аухалын еситип, есинен танғанын билип, жууырып-жортып емлеуханаға жетип барды, Әйсениң өзін көрип тынышланды.

«Келиспеген исиңди, быламық сындырар тисиңди» дегендей, биринен соң бири тайын турған қапашылық әбден Әйсени есинен айырды. Шыпакердің сорауына жууап берип отырып, еки сөздің басына бармай талып қала берди.

– Қыздың жағдайы қалай? – деп сорады Оспан шыпакерден.

– Жағдайы айтарлықтай жақсы емес, мийине зақым келген (сотрясение мозга), узақ емлениўди талап етеди.

– Емлense жазылып кетиў итималы бола ма?

– Әлбетте, емленсе, сөзсиз жазылады.

Үйин конфискалагаңда милиция ийтерип жибергенде Әйсе қатты жығылып, усы кеселге шатылғаны айқынласты. Шаппаттай нашарға не деген жәбир, не деген дөхмет. Әлбетте, бундай теңсизликке иши күйип, ким болса да кеселге шатылыуы сөзсиз ғой. Әйсениң киттай басы шыдай бере ме? Теңликти, хақыйқатлықты күсейди, дурыслықты талап етип айтысуға мәжбүр болады. Әне, тентекликтің тийкары усындайдан пайда болады-дә! Бундай өмирди басынан кеширмегенлерге ерси, әлбетте!

Әйсе есине келгенше Оспан жанында болды. Балаға да өз әкесиндей ғамқорлық етти...

...Әйсе емлеуханадан шығыудан Мәмбетти көриў ушын туұры иркиўханаға тартты. Оның менен Мәмбетти көрсетпеди, қолында арзасы менен көп мәкемеге өтиниш етип барып, әдеуир күн өткеннен кейин көрсетиўге рухсат алды... Ағасы Мәмбетти көрди, жылады. Көз жаслары менен ағасына дәртін төгип жеңилленгендей болды. Ағасы:

– Ҳешнәрсе орнына келмейди. Алланың буйрығына қайыл болдым, – деп айтқанда, үкесиниң де заманның дегишине дус болып, баспанасыз қалғанына дағланды. Басқа не айталады, тек:

– Әйсе қарағым, бизлерге тәғдир терис қараған перзентлер болғанбыз. Ендиги жағында белиңди бекем буу, улына жақсылап кара, оған бекем бол, – деген сөзден асып өте алмады.

– Достым Оспан, Әйсениң ғамқоршысы тек өзиң боласаң, – деди Мәмбет.

– Ҳе..хе.. ғ.ғ.ғам ж..ж..жеме, – деп исендирди достын.

– Әйсе бауырым, егер Оспанды өз ағандай көрип, кеңеслерин еки етпей тыңласаң, қор болмайсаң. Ол жақсы адам. Егер олай болмаған

жағдайда, бұл хұкимет сени де «байдың қызы» деген таңба менен хәлеклейди, – деди.

Әйсе ағасының тилинің астында не турғанын сезді. Бірақ, жақсы-жаман деп тил қатпады. Ақыры бұл жерде гүнасыз гүналаудың дузағынан аман жүриў керек болып турыпты.

– Балаңды да жақсы тәрбиялап, аман-есен өсирип, қатарға қосыўын керек. Өне усы созимди есиңнен шығарма, – дегенди де қосып қойды.

Соның арасында милициялар «Бол, болды» салып, Мәмбетти алып кетти. Иши толы әрман менен Әйсе ағасының изинен ынтығып қарап қала берди... Сол сол екен, ағасы Мәмбетти қайтып көре алмады, ең кейинги көриўи екен!..

Әйсениң алға басқан адымы артқа кетип, интернатқа зорға жетти. Бұл жерде хәр бос ханада бир күн қонып, хәптеге жақын күнелтті. Бундай әбигерлік пенен қашанғы оңысады... Интернат басшысы Әйсеге қарауыллық жұмыс пенен соңғы келген балаларды оқытыў ушын қосымша сабақ та берди. Сөйтип, еки жұмыс ислегеннен кейин өзинин хәм баласының үстине кийим алып, тоңбастай болды. Баланы интернат бағып атыр...

Интернат басшысының бундай ғамқорлығын Әйсе өмир-өмиринше ұмытпады, өзи де тарыққан адамларға ғамқор болыўы әрман етип жасады...

Әйсе енди баласын аш етпейтуғындай, жайлы уя тапқандай арқайынласайын деди. Жарылқаған Мустафаевтан хабар-атар жоқ. Излеў мүмкиншилигине ийе емес, адреси жоқ. Бундай кең пайтахт елдин қайсы мушында жатыр, билмейди...

Оспан Әйседен тез-тез хабар алып турады, кеўлин алып Кеңсбайға ойыншық әкеледи. Жақсы сөз сөйлеп, өмирге ұмылдырады. Бала да Оспанға жүдә үйренип, бауыр басты. Буны көрип отырған Әйсениң кеўли толып қуўанады. Демек, баланың ғамқоры бар, өзи қайда барады...

1935-жыл.

Оспан жана жылда кос кууаныш пенен толып-тасып келди де:

– Ә.й.. Әйсе, с..с.сен б..б.билесең бе? Б..б.бизиң..ң..н Қарақалпақстанда муғаллимлер таярлайтуғын институт ашылған. Соған мени оқытушылыққа шақырып атыр, – деди хаулығын, жүрегі дүрсилдеп, кууанышы қойнына сыймай толқып.

Әйсе Оспанның бетине әжепленіп үниліу менен тым-тырыс болып қалды.

– Әйсе, с..с.. саған не болды? Сени өзим менен бирге алып кетемен.

– Ол жерде не ислеймен? Ол ел қаяқта болады?

– Ол мениң елим, қарақалпақ халқының Ұтаны. Өзимнің тууылып өскен құдиретли мәканым, жайлы уям. Онда әкем хәм үкем Айтқасым бар. Бизлер ол жерде бахытлы жасаймыз, – деди.

Әйсе және үндемей қалды... «Бахыт деген не өзи?» деп ишинен хайран қалады... Және бахытсыз болыу ушын ба? Хеш жерде хеш гәп жоқ, бахыт финиши жолыма таяр турмекен? Дыбыс жоқ. Өли тынышлық. Екеуи де бир-бирине қарап ойланып қалды. Бири-бирине түсинисе алмай хайран... Әйсениң ойында хәм ағасы хәм әкеси болған Мәмбеттиң: «Егер Оспан саған ғамқор болғандай болса, заманның сылайы жаман. Сени байдың қызы деп хәлеклеуи турған гәп. Тыныш жасатпайды, қор болмасыңды ойла» деген нәсияты басында мөр болып басылып тур. Изи қалай болады?

Оспан Әйсениң шешиуши хеш нәрсе айталмай турғанын сезип:

– Әйсе қарағым, хеш нәрсе айтпа! Тек мениң менен бирге жүрсен болды. Ақыры сениң бул жерде қалғаның менен, қоллап-қууатлайтуғын ғамқорың жоқ, буны жақсы билесең. Қашанғы интернатта жасайсаң? Сонлықтан менің қалуудың инканияты жоқ, – деп өтинди Оспан шын кеулинен жалбарынып. – Мен сени хеш Ұақытта жылатпайман, улыңа әкелик меҳир беремен, – деди.

Әйсе ойланады, ойланады, ой түбине жете алмайды...

Ырастан да, Оспанның қалсам, бахыт финиши көрине ме? Жоқ, көринип турған жоқ. Оспанды мақуллаудан басқа жол жоқ. Бахыт финишине жетиудің бирден-бир жолы – Оспанды тыңлау, Ұәдесин мақуллау.

Сөйтип Оспанның изине ерип, дәрья бойлап суу жолы менен бир айда зорға қарақалпақтың бас қаласы Төрткүлге келдик. Хүкімет үй берди.

– Сөйтип, қарағым Гүлайша, Оспан институтқа оқытушы, мен Қарақалпақстанда биринши ашылған рус мектеби – Луначарский

атындағы орта мектепте рус тилинен муғаллим болып орналастым. Кеңесбайды бақшаға бердим, – деп, Әйсе апа көкирегін керіп бір демін алды да, әнгимесінің изін жалғастырды.

– Арадан бір ай өтті. Екеуіміз бірден айлық алдық. Оспан енді әкесі менен иниси Айтқасым хаққында ойлады – өзі өскен Хожели қаласына барып оларды көріп қайтыўды шешті.

Соның арасында иним Арыслан да училищесін питкеріп, күтилмегенде үйге кирип келип тур. Қууанышымда шек жоқ. Оспан болса оны өз инисінен бетер жақсы көріп, қушақлап сүйіп қарсы алды. Әне, қарағым, «бахыт финиші усы болса керек» деген басыма тық ете қалды. Хәммемиз Хожеліге – Оспан өскен үйге жетіп келдік. Қарағым Гүлайша, көзің жақсылық көрсін, үй адам жасап атырған үйге усамайды. Ызғар, қара жер, шобытланған шыптаның үстінде ғил саўдырмақ шобытты жамылып ақ сақаллы ата жатыр...

– Көке...е! – деди Оспан ғаррыға бойын таслап.

Ғарры сергекленіп:

– Балам келдің бе? Аманбысан? – деди зорға сөйлеп.

– Ауа, келинің менен келдим, – деп мени көрсетті.

– Жүдә бәрекелла. Қутлы болсын, жылауыңда ағарсын, балам, – деп, орнынан қозғалып турыўға мейиллесті...

Дизе бүгіп отырыў мүмкін емес. Я төсек, я дастық болса қәне! Шылқылдаған ызғардың ийиси мурныңды жарады. Соның арасында қоңсы-қобалары келип, бизлерди үйіне алып кетіп күтті. Ертеңіне Төрткүлге қайтып кететуғын болып, хошласып үйден шыға бергенімізде мойнына үлкен дорба илдирген, бойы шарғалау арық қара бала кирип келди де, атамызға қарап:

– Көке, бул сапары олжа аз болды, мынаның бәрі қатты нан, – деп, мойнынан дорбаны алып, атамыздың алдына қойды.

Бул Оспанның жалғыз иниси Айтқасым екен. Айтқасымның жоқарыға барып хақлап нан тауып кайтқан күні екен.

Булар екеуі бирін-бири танып, қушақласып көрисиіп, хал-аухал сорасты. Бир-бирине мийри канбай атыр...

Мен бул өмірге хайран қаламан, еле хайранман. Хәр заманға бир заман. Бул заман адамлар менен қандай ойнайды-ойнатады. Бул көринис есеме түссе, Аббаз ағаның:

Биреулерге бахыт болып конасаң,

Биреулердің қорасына толасаң,

Биреудің маңлайын қыршып жонасаң,

Ойын ойнамаға әжеп дүньясаң, –

деген қатарлары кимнің болса да жүрегін қозғап өтеді-ау...

Мине сөйтіп, Оспанның әкесі – атамыз Бөлекбайды Төрткүлге әкететуғын болдық. Кийиндирдик, жақсы ауқаттар писиріп бердим.

Дарьяның ишінде параходта киятырып-ақ ғаррыға жан енип, адам сұлдерине кирди.

Айтқасым изимизден баратуғын болды...

Үйге келгеннен кейін атамды жақсылап жууындырдым, тазадан кийиндирдим, тарадым, күттім. Мениң күтимиме Оспан жүдә мәс:

– Әйсе, сениң бул жақсылығыңды ҳеш уақта умытпайман, – деп, рийзашылығы менен ҳәр күни арқамнан қағып, еркелетип қояды.

Атам болса күн-түн еки қолын жайып, пәтиясын берип, мениң бахытлы ана болыуымды қудадан тилегени-тилеген. Арадан аз уақыт өтпей-ақ Айтқасым да үйге келди. Оны Оспан жақсылап кийиндирди. Азғантай күн болып, өзлеримизге үйретип алдық. Бир күни Айтқасым оқығысы келди. Бул ықласы хәммемизге мақул түсти. Қайда оқыуы керек? Сол үлкен мәселе болды. Ең ақырында Оспан оны Ташкентке САГУге жиберетуғын болды. Ол жүдә зейинли, 8-класты айрықша питкерген бала ғой. Сөйтіп, ол Ташкентке оқыуға кетти.

Уақытлар бийхазар өтип атыр. «Бахыт финиши усы шығар-ау. Иләйим, изи болғай», деп тилеймен Алладан. Бул бахыт маған тез келгендей туйылады. «Ата-бабалар: «Тез келген бахыттың паяны болмас» дейтуғын еди. Қудайым-ай, ондай болмағайдә...» деп, бул бахытты өзиме көпсинип, қорқаман да жүремен.

Айтқаным келсин, бир күни балам Кеңесбай Жарылқағанович Мустафаев бақшадан қатты ауырып келди. Ҳеш ем түспеди. Және талайыма тыртық түсип, еки күннің ишінде улым өлди де қалды. Басымды тасқа урдым, тауға урдым, өл жыла, гөр жыла, тирилетуғын бала жоқ. Шаршап, қойдым. Бул өлимнің жанымды жегидей жеп, өзегимди өртегени сонша, бурынғы бахытсызлығым бул қайғының қасында тек елес болып қалды. Әси болған екенмен, Жарылқаған Мустафаевичтен қалған сүйеуім, тиреуім, кеулимнің тоғы, сүйгенимнің бир тырнағы, екеуимиздің де қууанышымыз болған естелигимиз – перзентимизден биротала жуда болдым да қалдым. Енди Мустафаевтан нышан жоқ...

Ҳәр күни күн демеймен, түн демеймен, Төрткүл қәбиристанына қатнайман да тураман. Тирилип, ана деп хабарласатуғын бала жоқ, тым-тырыс. Бир күни баламның басында еңиреп турсам, қулағыма тосаттан «сен неге келип жылай берсең?! Баланы тынышына қой!» деген қәхәрли сес гүңгирлеп кетти. Бирден сескенип кетип, жән-жағыма қарасам, тири

жан көринбейди... Өзиме хай бердим. Мен сорлы нелерге көнбедим, буған да көндим. Өзимди беккем услап, шүкіршиликке келип, үйге зырлап қайта бердим. Жолда қиятырып, «Көрген қорлық, қайғыларымның бул изи болғай! Хә..ә..й, Аллатаала! Ендиги жағында жылатпағайсаң» деп, Аллаға жалбарынып қиятырман-ау. Үйге келип, Оспанды көріп, сезімлерім пүткіл өзгеріп кетти.

«Хәси болмайын, бул қайғыдан өзимди сақылдайын» деген шешімге келдим. Оспанға да, үйге де бурынғыдай селқос болмадым. Дурыслап бас костым. Әлбетте, бауыр етиң, перзентің умытыла ма сирә? Сөйтсе де, кеулимди сууытқым келди, гүдер үздім. Оспан бәрха кеулимди бағады. Өткен, келешек өмір хаққында кеуилли әңгемелесеміз. Мектепке барсам пүткіл қайғымды умытқандай боламан. Балалардың гиниратсыз күлки, шауқымы менен келешек өмірдің тоқтап қалмауығына исенимим артып, бахыт финишине әбден жеткендей болып сезінемен. Бул кууанышымның бәнтбасары – уллы болдым. Атын Баян қойдым. «Шүкір етсең маған, тағы берермен саған» деген усы екен. Шүкірлигин жеткеріп атырман-ау Аллаға. Бул бала пүткіл көрген өміримнің баяны болды. Баянның изинеге қатара еки қыз туудым – биреуи Шолпан, биреуи Жулдыз болды. Ендиги үмит максетим – усы перзентлериме жақсы тәрбия беріп, үлкен хожалық болып, татыу, бахытлы турмыста жасауды ойлап алға умтылдым. Оспан не барымыма барып, бетиме жел болып тиймейди. Мухаббат сезімлери тек менде, оған болған менің де исенимим шексиз.

Мине усындай жайдары күнлердің басланыуы менен ойда жоқта ел басына еми жоқ қараңғы түнек – Екинши Дүнья жүзілик урыс басланды. Бул 1941-жыл 22-июнь еди. Усы аласапыранда «жығылғанға жудырық» болып, Әмиудәрьяның сууы кенарына сыймай, ғұмбир-самбыр дегиш унырап түсіп, Төрткүл қаласын суу басып қиятыр. Хүкімет басшылары жан ийинине от түсіп, қала халқын жән-жаққа көширіп атыр... Институт Шымбай қаласына көширилди, бизлер де хәмме менен бирге Шымбайға көшип келдик.

«Ел менен көрген уллы той», көптин қайғысында да, кууанышында да биргеміз. Иним Арыслан бириншилерден болып урысқа кетти. Жумыстың сондай ауырлығы – қыйын-қыстау өмір, дүнья тарылғандай қорқыныш бийлейди...

Оспан армияға жарамсыз. Пединституттың жарамлы оқытушыларының бәри, хәтте директорымыз да урысқа кетти. Сонлықтан институт жумыслары Оспанға жүкленди. Оқытушылық жууапкершилиги де басынан асты. Сонлықтан маған да рус тилинен сабақ беріп,

оқытушылыққа қабыллады. Ауыллардан келген, рус тилинен хабары жоқ балаларды жан-тәним менен тил билиуге үйреттім. Ұақыт пенен санаспайман. Егер сәл-пәл «но» болып қалған жағдайда Ұатанға қыянет еткендей сезинемен. Алға, және алға умтыламан. Әлбетте, биреудің жалғызы, биреудің сәуер яры Ұатан ушын қан кешип жүрген қайғылы дәуірде жүрегінде оты бар тири жан үйінде қарап жата ала ма? Ондай жағдайда жүзи қаралық болмай ма?!.. Мине, Ұатаным-анам деген хәрбир адам Ұатан-анасы ушын жан бережақ... Мен де солардың бири емеспен бе?

Усындай қыян-кесті күнлердің биринде оқытушылар ханасында бир өзим ис пенен шұғылланып отырсам, қолында жас баласы бар, әбигер кийинген бир нашар кирип келди де:

– Әйсе апа сиз бе? – деп сорады.

– Ауа, мен.

– Сизден кенес сорауға келдим, – деди.

– Хош, қандай сорау-кенес?

– Мен усы пединститутқа кирип оқығым келеди.

– Мағлыұматың қандай?

– 7-классты питкердим.

– Атың ким?

– Рахима.

– Ондай болса, институттың тийкарғы курсына түсип оқыу ушын әуеле бир жыллық таярлығында оқып алыуың керек. Соны питкергеннен кейин 1-курстан баслайсаң, – деп түсиндирдим.

– Егер қабылласа, оқыйман, – деди.

Оның үй жағдайын, биротала оқый ала ма, жоқ па, бәрин сорап, жәрдемлеским келип, үйге алып келдим. Екеуғанамыз отырып арқайын әнгимелесип алдық. Сонда ол бир синлиси, иниси, анасы барын, буларды асырап отырған үлкен ағасының фронтқа кетип, әбигерленип қалғанын айтып көзине жас алды.

– Қолындағы нәресте кимиң?

– Өзимнің қызым.

– Әкеси қайда, урысқа кетти ме?

– Жок, алданып қалдым, – деп аянышлы өксиди.

– Егер оқыуға кирсең, бул нәрестени қайда таслайсаң?

– Анам бағыуға келисим берип отыр.

– Үйиң қайда?

– Үйим жүдә жақын. Усы имараттың алдындағы майданшадағы гөне тамда жасаймыз, институт имаратының әйнеклеринен көринип тур, – деди.

«Қызық... Ырастан да бул далаңлыққа тасландыларды таслайтуғын едик, сол ғөне тамда усундай ақыл-еси пүтин адамлар жасайды деп хеш ойламағанман. Демек, булардың хешким менен қатнасы жок, бир жақлардан аұып келгенлердің бири болған дә..э..», деп ишимнен ойлап қойдым...

– Егер жәрдем берсеніз хызметинизде болайын. Айтқаныңызды еки етпей, барлық хызметинизди ислеймен, апа. Бир синлиц болайын, анам деп бас ийейин, – деп жалынды.

Мен бирден уәде бермедим. Әуеле Оспанға ойласқым келди.

– Онда ертең кел. Күйеуім менен ойласып, өтиниш етип, бир шешимге келейин, – дедим.

Ол кууанғанынан көзине жас алып, аяғы сайға тиймей үйден тез шығып кетти.

Әйсе апа әңгимениң усы жерине келгенде бирден иркилди. Хеш сөйлемегендей, өзиниң барын да умытқандай, тым-тырыс болды қалды. Бетине жалт қарадым. Түри эжептәуир болып өзгерип кетипти, қорқып кеттім. Жүдә тынышсызланып орнынан бирден турып кетти. Алдына қарай еки адым атты да, дәрриу папиросын тутандырды, қайтып отырды... Әллен уақта ашыуы басылып, өзине келди. Коркасын ылақтырып жиберди. Әңгиме дауамланды.

– Қарағым Гүлайша-ау, баяғыда мендей күйикли биреу:

Күлейин деп күлмеймен,

Жини құрғыр қоймайды,

Айтайын деп айтпайман,

Дәртим түртип қоймайды, –

деген екен. Сондай, усы әңгимени айтайын деп айтып отырғаным жок. Дәртим ишиме сыймайды. Себеби, бағанағы мениң шаулығымдай қыздың «тентек апай» деп, укол салыуға қыйланып, еринип, мени жәбирлеп сөйлеп кеткенин еситтиң ғой. «Бир бәлеси болмаса, сүдигарда балық не жесин». Себепсиз ат тағып, айдар қойыушыларға не айтаман? Адамға жууғарада жақсы, жаман ат тағылмайды. Мийирманлық пенен ҳадаллықтың жемтиги болғанман. Егер бул уақыяны саған айтып сыртқа шығармасам, бул дәрт ишиме сыймай исирип жибереди. Бул уақыяны ишимде алып кеткенше, бул дүньяға қалдырып кетиуди мақул көрип отырман. Себеби, егер сен жазсаң, баспадан шықса, мен қусаған мийрим-шәпәтгли бир ғәрип оқыса, тәсир етип жаманлардан сақланыуды ойлап үлги қылар... Бундай пәнтке гириптар болмауға хәрекет етер... Егер усы Рахиманың бизге қыз болған қызығын айтпасам, «тентеклик»тиң тийкары жок, шонтық болады...

Қыз шығып кетиуден Оспан кирип келди де:

– Жаңағы нашар ким өзи? Хәрким, хәркимди үйир қыла берме, оның қолындағы не? Хәзир Ұақыт жүдә сынағалы. Әсиресе, бизлер ушын. Сен байдың қызы – халықтың көз-қарасы басқаша. Мениң жұмысым жүдә қадағаланып, дәуиримиз жүдә тар қыснаққа тирелип тур. Институт деген уллы дәрғай, фашизмнің бизге умтылып турғанын көрип-билип отырман, көшеден келетуғын хәркимди үйге жақынлата берме! – деди Оспан катал түрде.

Оспанның бул сөзлерине онша мән бермедим. Себеби, өзи бахытсызлықтан жылап, жәрдем сорап жүрген нашардан не жаманлық шығар дейсең, дегенди ойлап, Оспанға қыздың бир уәләди-зинадан алданып, балалы болып қалғанын айтып:

– Оспан! Мүмкиншилигимиз болғанша жетим-жесир, жылап жүргенлерди жубатып, жәрдем бермесек, бизиң ким болғанымыз? Давай, гәуекел, жәрдем берейик, хеш гәп болмас, бундай Ұақыя өз басымызда да болды ғой, – деп өтиндим.

– Өзиң бил, ертеңги күни пәнт жеп жүрме, – деп Оспан келисим берди.

Ертеңине Рахима азан менен жетип келди.

– Қарағым, сиңлим, ағаңыз келисим берди. Арзанды жазып келе ғой, – дедим.

– Арзаны қалай хәм не деп жазаман? – деди Рахима.

Мен дәрриу қағаз қәлем алып, өзим жаздым да:

– Мә, көширип ал, – деп қолына қағаз, қәлем бердим.

Рахима әлленемирде терлеп-тепшип арзасын зорға жазып болды.

Мен Рахиманы оқыуға киргиздим. Ол оқыуға анық кирген соң бул үйден бир ели шықпайтуғын болды. Бир күнлери өзи қыз бала, басын ғырт-ғырт қасыйды да жүреді. Мен ашыуым келип, тас қылып басын байлап жүрген шүберегин жулып алсам, көзиң жақсылық көрсин, болар емес, жуп-жууан еки бурым өкшесине түседі, ал бийти бурымының арасында бири кирип, бири шығады. Дәрриу бир шелек сууды ысытып:

– Басынды жуу, – десем, ол не дейди десе:

– Жууалмайман, шашым көп хәм узын, оңлы тарағым да жоқ. Апамның тарағы менен тарап-тарап қоя беремен, – деди.

– Ой бийшара! Бизиң жергиликли қызлардың сонша уқыпсыз әбигер болғаны неси екен?! – деп ашыуландым.

Соның арасында Оспан да келди. Мен оған:

– Давай, мына қыздың басына суу қуй, мен жууаман, – деп қаттырақ пйттым.

Ол мениң сөзимди қайырмады, суў куйды, мен жуўдым. Әйтеўир, сол күним Рахиманың шашын тазалау менен кетти. Бул жумыс тез-тез қайталанып турды. Арадан еки ай өткенде қыз тап-таза бир қыз болды. Енди бурымын жасырмай артына таслап жүриўди буйырдым... Мен не айтсам, еки етпейди, бәрін орынлайды. Өзимнің гөнетоз кийимлеримди кийгиздим. Сын-сымбагы көринип, жигит-желең айланып жүргенин сеземен... Сөйтип жүрип ол үйине тез-тез кетип, келмей қалыўды үрдис етти. Неге олай десем, қызым ауырыпты, апамның мазасы болмай атыр дегенди шығарды. Соның арасында бийнеке қызы қазаланып, Оспан екеўимиз оны жерлеўге жәрдем еттик, қәрежетин көтердик, үйине бардық, кеўил айттық. Ол көп жылады. Мен де өз басымда болған ўақия болған соң, оны жүдә аяйман. Оспан да Рахимаға жәрдем керек десем, аянбайды, қыйланбай пул да береді. Анасы бир шерлеў кемпир екен. Мени менсиниңкиремей қарап қояды. Буның себебин Рахимадан сорасам, «апамның минезиниң болғаны», дейди.

Шымбайға көшип келгеннен кейин бир ул, бир қыз туўдым. Енди бала бесеў болды. Бес бала, жумыс, Оспанды күтип, үстине кир жолатпай ақ жаға қылып қойыў жүдә ауыр болып атыр. Оспан бурынғыдай емес, ерте кетеди, кеш келеди. Айтсам:

– Жумыс көп, кешлетип ислемесем, үлгере алмайман ғой, Әйсе, – деп жалынышлы сөйлейди.

Мен инанаман. Бир күни өрески ўақия болды:

– Хәй!! С..с.. сен мына үйди тазалап, балларыңды ш..ш..шуўлата бермей т..т..тынышландырсең! – деп дәпинди.

Бул ўақияға мен талып қала жазладым. Бурын маған аларып қараўға батына алмайтуғын тутлықпаның бул қылығы жумбақ болды...

Мен дәрриў Рахиманы шақырып алып:

– Қарағым Рахима, мына ағаң өзгерип кетти. Буның себебин мен түсине алмадым, сен бир нәрсе абайлайсаң ба? Көп қыз-келиншеклер менен бирге жүресең ғой, хеш нәрсе сезбең бе? – деп сорасам, ол:

– Қәйдем апа, мен ондайды тың-тыңлап жүриўге уяламан, – деп әстен мыйық тартып қойды да: – Өзим қудай-қудай менен зорға жүргенимде ондай бийнәсиянлыққа араласыўға қорқаман, – деп қапа болғандай сезим менен жүзин төмен салды.

«Рахиманы қысындырып қойдым-ау» деп, өзим де бийқолай жағдайда қалдым. Мениң қысынғанымды ол сезгендей болып:

– Әйсе апа, Оспан аға жақсы адам ғой. Сизди жақсы көреді, Сиз турғанда қалай бузылады? Тек шаршап жүрген шығар... – деп қойды төмен қараўы менен әсте ғана.

– Сонда да сен хабардар болып жүр, ең жақын сиңлимең ғой. Егер бир нәрсе сезгендей болсаң, дәрриу маған айт, – деп тапсырып қойдым.

Ол үндеместен, сынын бузбай әстен үйден шығып кетті.

Ол кеткеннен кейін, «Рахиманың кеулине тийдим-ау, айтпауым керек екен! Өзімнің усындай бир жеңиллигим бар-ау» деген гулгулаға түстим.

Оспан қәдимги кеш келип, ерте кетиуін гүжитсе гүжитти-де, азайтпады. Ал үйдің жағдайына басы айланғанды улуыма қойды. Жүзин берман бурмады – жүдә селқос, баллардың шауқымын да, өзлерин де жақтырмайтуғынды шығарды. Руузыгершиликти умытты. Анық бузылғанын билдим. Бирақ, аңлып тутып алайын, деген ойыма да келмеді. Бир жағынан, жумысты меңгере алмай шаршап жүрген шығар, деп те өзиме хай беремен... Және, усы тутлықпаға кимнің қаны қатып турғанды, тутлығып жүрип кимнің кеулин алар дейсең, деген ойға бараман.

Усындай кеулимнің муз емес, суу емес, абыржы күнлеримнің биринде Оспан жыллы жүз бенен:

– Ә.ә.әйсе, б.б.бүгин с.с.с.сениң с.с.с.сабағың жүдә к.к.көп. Көп с.с.с. сабақ қойып едим. Б.б.бәрин т.т.т.түуел о.о.о.оқытып қайт. Мен шаршап тұрман, үйде балларға өзим қарап қалайын хәм дем алайын, – дегенди бираз уақытта айтып болды.

– Яқшы, – дедим де, кууанып, сабағыма кеттим.

Кеулимде бир гүптикей болсеш. Оспан не айтса да, инанаман, исенемен... Сабағымды оқытып турман, биринши парды оқытып болып, екінши парды жаңа баслағанымды билемен, жүрегим бирден соғып кетти де, жүзимди балларға қарап емес, әйнекке қарай бурдым. Сыртқа қарасам, мениң Оспаным көринип кетті. Алжасып турман ба, көзиме Оспан болып көрінген басқа ма деп, көзимди ууқалап және қарадым. Ырастан да Оспанның өзи. «Хау бала, ол үйде қалып еди. Балларды қараусыз қалдырып қаяққа асығып баратыр екен? Аманлық болғай-дә...ә...» деп ойланаман. Еси-дәртим – балларым. Ойыма басқа хеш нәрсе кирмейди. Бир минсиз кийинген, ақ көйлек, қара костюм, қызыл галстук, таза туфли – сол мен оқытып тұрған аудиторияның әйнегинен көринип туратуғын далаңлықтағы Рахималар жасайтуғын гөне тамға қарап зыңғып баратыр. Изин күтип қара..ап турдым. Ол былай-былай қарамастан, сол гөне тамға зып етип кирди де кетти.

Мен жүрегимди ашытқан сезимимди тоқтата алмадым:

– Баллар, сизлер отыра турың, мәнисим болмай тур, – дедим де, аудиториядан шықтым. Қолыма кеспелтек алдым да гөне жайға тууры кирип бардым. Кемпир ошақтың қозын алдына тартып, ақ қуманды отқа

койып, терлеп-тепшип нәшесин келтирип сыр шайды сораплап тартып отыр. Жайдың иши шылкылдаған ызғар-бәд ийис мүңкип, мурнынды жарады.

– Оспан қайда? – деп сорадым, кемпирге пәтленип.

– Немене! Оспаның ким? Билмеймин, – деп терис қарады сынын бузбай.

– Неге билмейсең? Ол хәзир кирди ғой... Оспан! Оны қайда тықтың?

Жән-жаққа тың-тыңлап қарайман. Тым-тырыс. Тәрдеги жайдың қапысында үлкен қара кулып урыулы тур. Пәт пенен бардым да қапыны теуіп жибердим. Зорға илинип турған гөне қапы шыңға-пынғасы менен гүрс етип ишке қарай қулады. Буны көріп отырған кемпир:

– Немене?! Мынаның өзи жынданған ба? – деп ашшы дауыс пенен шалауытлап атыр.

– Аға, Әйсе жынданған, сизлер сау!

Мениң Оспаным, шылкылдаған ызғар шыптаның үстинде Рахиманы бауырлап жатыр. Өмир бойы барлық зәхәрге көнсем де, мына бәлеге, көнбедим...

Мине, Гүлайшажан! «Тойдырғанның қарнына» деген усындай болады екен. Менсінбеген Оспаным менен жақын көріп тәрбиялаған сиңлим Рахиманың маған көрсеткен ғамқорлығы...

Бул ұақыяны институт курамы да, жәмийетшиликте билди... Мениң ашыуым тарқамады... Ақыры, не бир өлим жайларынан өзимнің парасатлығым, ғайратым менен аман-сау шығыстым, балларымды жетимликке рауа көрмедим. Ана болған адам шыдауы керек! Бир жаманға өкпелеп тонды отқа салыу нәмәрттиң иси ғой. Өлгенде кимнің жаны ашыйды? Тек перзентлер қор болады. Шыдау керек! Және шыдау керек!

* * *

Ғажжа-ғаж урыс. Елге, хәрбир шаңараққа кәуип-қәтер, қапашылық дөнип турған қараңғы күнлерде коммунист Оспанның хәм қапашылықтан көзин ашалмай паналап, мениң меҳримнен нәр алып, өзинің адам екенин билген Рахиманың ұақтыхошлық пенен шуғылланыуы кимди болса да ойландырып, қәхәрлендирмей ме?! Бундай нәкаслықтың жазасын бүгин болмаса ертең әлбетте тартады.

Әне, мен бундай картинаны көріп отырып, өмир бойыма кешире алмадым. Кеширмедим... Оспанды үйге жолатпадым.

Әйсеге енди анықлап, «тентек» деген ат тағылып, айдар қойылды. Әне, сиңлим! Усындай себеп болмаса, «сүдигарда сазан балық не жесин». Көп басқышлардан өтип тентек болдым! Бул атақ та маған аңсатлық пенен тағылмады.

...Оспан үйден биротала шығып кетти. Мен бес бала менен үйилиптөгилип қалдым... Ырыл-тырыл күн көрис. Муғаллимшилик кәсібимди көзимнің қарашығындай қорғап, халықтың балларына бойымда бар күшимди арнадым. Билимимди аямадым, күн-түни жұмыс иследим. Бір жағынан урыстың қыйыншылығы, бір жағынан бес жетимди қатарынан кем қылмай тәрбиялау, әлбетте, бір өзиме аңсат болмады. Күннің күни келгенде тарықтым, зарықтым, сырнықтым, лекин бесеуин де аяғына тик турғыздым...

Күннің күни келип, қапашылық баспалатқанда усы папиросқа алданатуғын болдым, кем-кем үйренип те кеттім...

Ер деп етегине, нар деп жетегине ерип келген Оспанымның маған ислеген қыянетине шыдамай, шыдасам да көне алмай, албырап жүргенімде, ойымда жоқ, хәтте қыялыма да келмейтуғын қууаныш өмиримди пүткіл өзгертип жиберди.

Бұл қууаныш – «Қарақалпақстанға мийнети сиңген муғаллим» деген хұрметли атаққа миясар болдым. Бұл хұрмет-сый, көрген хәсиретлеримнің бәрин жууып кетти. Енди маған жүкленген жууапкершилик әбден артып, шаршау, ууайым дегенди умытым. Бұл дүнья тек мениң ушын жаратылғандай сезинемен, толып-тасаман. Бұл ел мени бауырына алды, хұрметледи, бахтымды ашты. Бундай мийирманлықты хеш уақытта умытпайман, өмиримнің ақырына шекем бас ийемен, уығылап өтемен!

Сөйтип, бұл елдің мерекеде орны бар азаматы болдым...

Урысқа кеткенлер келди, ел толысты. Жасау шараятым да жақсыланып кетти... Баяным ержетти, қызлар турмысқа шықты. Ақлық сүйдим, шаулық көрдим. Бирақ, «тентек апа» деген атағым бираз адамлардың есинде мәңги сақланып қалса керек. Илаж қанша, көнемиз дә..ә..!» деп, Әйсе апа орнынан турды.

– Жок, Әйсе апа, Сиз тентек емессиз. Хәқыйқат дыққатлы, дурсы сөзли, надурсылықты қәлемейтуғын қайсар, хәдалый азамат анасыз! Хәр бир ана сиздей болып хәқыйқатлық ушын гүрессе қәне еди?!

Ол әстен басын ийзеп қойды.

Екеуимиз тең басып палатамызға келип бираз дем алдық.

Әйсе апа бир-еки күн өткен соң бийтаплығынан айығып үйине кетти...

Мен көп ойланып отырдым... Бир адамның басынан қанша қууанышлы хәм қайғылы уақыялар өтеди. Буған тек адам баласы ғана шыдам береди-ау. Онда да турмыстың ойлы-қырын саналы түрде басынан өткерсе,

шыдамы күшли, нийети дүзиу Әйсе ападай ҳаяллар ғана шыдайды. Бундай аналар, қәне елде көп болса!!!

Мине, қәдирили оқыушыларым! Әйсе ападай мухаббат жетегинде ямаса ҳүкимет басшыларының буйрығы менен келген, қаншадан-қанша билимдан кәсип ийелери, он қолы ойылған шебер қыз-жигитлер бул елдин сый-хүрметине бөленип, халқымыздың балаларына өнер-билим үйретип, алғысқа миясар болды, дослар арттырды, қыз алысып, қыз берисип, тууысқан болып жасағанбыз. Қәзир бул дослық бурынғыдан да бетер нығайып, уласып кетти, буны ҳешким, ҳешқашан бийкарлай алмайды.

Бул ўақыяларды оқып, билип отырып, халық азаматларының өмир жолына дыққат пенен нәзер салсақ, еле де айтылатуғын тарийхый ўақыяларды көз алдымызға келтиремиз. Еле айтылатуғын, жазылатуғын тарийхый ўақыяларды жазыушы, алымларымыз ойына түйип жүргенине ийманым кәмил.

2011–2012-ж. Ташкент–Дүрмен.

КЕСТЕЛЕНГЕН РОМАН (Сауалдан тууылған дөретпе)

*Туяғы пүтин тулпар жоқ,
Қанаты пүтин суңқар жоқ.*

Халық нақылы

Буннан онлаған жыл бұрын бир мектепке ушырасыуға барғанымда естиярлы бир оқыушы мынадай сауал берди:

– Гүлайша апа, бизлер көп ғана жазыушы, шайырлардың ырас өмирин билемеймиз. Сиз өмирбаяныңызда дийханның қызыман деп жазғансыз, ал ырасында байдың қызы екенсиз. Буның себебин түсиндирип берсеңиз.

Ал, екінши бир мектепте бир оқыушы орнынан турып:

– Сизге бир сауал берсем бола ма? – деди.

– Әлбетте, сора, – дедим.

– Бизлер жазыушы, шайыр, илимпаз хәм басқа да мәмлекет искерлериниң өмири менен қызыққанымызда олардың көпшилиги жетим, әменгерсиз, балалар үйинде тәрбияланып өскен, ямаса шопан, яки байлардың есигинде жалланып күн көрген, ямаса жарлы дийқаннын перзенти. Биң елде сондай-ақ жетим көп болған ба? Бардамлы шаңарақта тууылып, ата-анасының меҳринде дурыс тәрбияланғанларды жүдә сийрек ушыратамыз. Не себеп булай болған? Мен хеш түсинбеймен. Буның себебин түсиндирип берсеңиз, – деди.

Бундай сауаллар болады деген мениң ойыма да келмегенликтен көп ойланып қалдым. Бирақ, бул мениң ушын жүдә қызық болды. Ойланып-ойланып, еплеп билгенімше жууап бердим:

– Бул сауал – жүдә орынлы сауал. Усы сауаллар өзиме де жумбақ болатуғын еди. Ырасында да, бизлердиң қатарларымыздың өмирбаянында сизлер айтқан кемшилик орын алған. Бул ўақыяның тийкарғы себеби – биң елде 1917-жылы капитализм дүзимин қулатып, бай, ийшанлардың үстемлигинен азат етип, «жаңа – социализм, яғный бай, жарлы деген болмайтуғын, хәмме тең хуқыққа ийе мәмлекет болуў керек»⁴

⁴ Жаңадан дүзиліп атырған «тең хуқықлы социализм»нің алға илгерилеуіне ийшан, улама-байлар кесент келтиреді, деген түсиник пенен оларды «халық душпаны» ретинде көрген.

деген сүрен астында үлкен аударыспақ болған. Сойтип, коммунистлер партиясы деген партия дүзіледі. Мине сол дәуірде бай, ийшан, уламаларды елден аласлап, бала-шағасынан айырып узақ-узақларға сүргинлетип, бул елге табаны тиймейтуғын шет-шебирге айдаған. Мине, соның себебинен жетим-жесирлер елде көп болған. Бул жетим-жесирлерди меңирли ағайин-тууғанлары қатал заманның нәпесинен өзлериниң меңирлерин жоқары қойып тәрбиялаған. Солардың фамилиялары менен мектепке барған. (Өз әкесиниң атын жасыруға мәжбүр болған).

Бизлер ержетип, мектепке кирерде ийшан-уламаның балларымыз деген графа толтырсақ, демек, сизлер халық душпанының балларысыз, таза мектепте оқыуға хуқықыңыз жок, деп оқыуға алмаған хәм жұмыс та бермеген. Усындай себеп пенен мениң әкем дийқан деп, асырап-сақлап адам қылған дайы атам Есемураттың атын қондырғанман. Хәзир де бул тәрбияны бийкарламайман – әкем Есемурат деп исенимли айта аламан. Себеби, мен әкемди билмеймен, көргеним жок, тәрбиясында болмағанман.

* * *

Бул сорау күнлер, ай, жыллар өткен сайын тынышымды алып жүрди. Ең ақырында өз өмирбаянымды, анамның кестеси арқалы сәулелендирип, оқыушыларыма усыным келди. Бул дәуірдиң ақыретин көрген мениң бир өзим емес – қатарларымның көпшилик бөлеги басынан кеширген. Сонлықтан бул кесте сол қатарларымның аналарының да басынан өткенликтен, хәммеге тең айтып, өмирлеримизди сәулелендириуге талапландым...

Сөйтип, «Сауалдан тууылған дәретпе» болғаны ушын солай атадым.

Автор

АНА САҒЫНЫШЫ

Мен бүгін анамды жүдә сағы...н..ы..п отырман. Әсиресе, оның кесте шегип отырғанындағы ыңылдап қосық айтқанларын сағынаман – жипектей жағымлы бул хауаз мени хәйиулеп атырғандай жан дүньямы тербетип, бесикте шайқатылып атырғандай рәхәтленип тыңлайтуғын едим. Хәзир де сол жипектей дауысы қулағымда – анам жанымда отырғандай сезимдемен. Бурыннан да анамды хәр күни еслеп сағынаман. Бирақ, бүгінги сағынышым өз алдына айрықша бир сезим бағышлағандай. Ол маған пәрмана болып көз алдымда жүргендей, жумсақ дауысы менен пинхәмы нәсиятлаулары қулағымда. Мүмкин, мениң бүгінги кууанышымды ол да сезип кууанып атыр ма әлле! Ақыры, мениң қайғыма да, кууанышыма да ортақ болатуғын ең жақын тилеклесим еди го!..

Бул кууанышым қандай кууаныш? Бул узақ еллерде бахытлы жасап атырған ақлықларым өзлериниң туңғыш перзентлерин – мениң шаулықларымды қыдыртып әкелип, бүгін үйим «базар» болып, уақытхошлыққа толып, кеулимниң қәтержамлығына, әлбетте, анам да рийза шығар.

...Анамның дүньядан қайтқанына көп жыллар болса да, сын-сымбатлы, ысық жүзи менен күлимлеп сөйлегенлери көз алдымда. Анажаным-ау! Нелерди көрмедің, нелерге көнбедің! Хәммесине бардам берип жасаған шыдамыңызды сағынаман! Ол мениң хәрбир жетискенлигиме кууанып, мақтанышлы сезимин билдирип, мени алға умтылдырып отыратуғын еди. Мәселен, мен жумыстан келип, айлығымды қолына усыңғанымда орнынан ушып турып: – Айанайын, аларың көп болсын, – деп маңлайына тийгизип кууанып–кууанып қалтасына салып қояды хәм: – Өне, қызым, мийнетидниң рәхәти усындай болады. Хәш уақытта жумысыңа немкурайды болма. Не ислеитүғыныңды билип исле, өзиңе дыққатлы бол. Хәр бир исинди өзиң қадағалап жүриуге үйрен, – деп көп айтатуғын еди.

Мениң де хәр күни жумыстан келгендеги әдетим – баламды бауырлап анамның жанына отыраман. Екеуимиз әжик-гүжик сөйлесип жумысымда болған жаңалықларды айтып кеулин аламан. Ол да ақлықларының қызық–қызық сөзлерин толып-тасып айтып күлисип шаршағанымызды шығарамыз. Ал бүгін анамда күндегидей жайдары сезим болмады. Баламды қолыма услатты да, қапталындағы түйиншигин шешип, қолы босаса хәр күни тигип отыратуғын жумысын қолына алды да, алдына жайып жиберип үңилди.

Мен баламды аймалап, бауырлап уйқылаттым да орнына жатқардым. Өзим де баламның жанына қыйсайдым. Бірақ еки көзим анамда болды. Ақыры, кейпи күндегидей көтеріңки емес. Кеўлин бийлеп алған қандай да бир тәшўиш бары сезиледи. Билгенше тынышсызланаман... Хәрекетин бақладым...

Ол алдына жайған жумысын аппақ, жуп-жумсақ алақанлары менен ықласланып келип сыйпалады. Анажаным-аў...! Және кестеге үңилиўи менен отырып-отырып, бирден еки бетиниң алмасы үстинен жол салып қалай болса солай сорғалап баратырған жасын жаўлығының ушы менен сыпырып, оң қапталындағы көпшигине үх...х...деп бойын таслады...

Тым-тырыс. Кози жумыўлы. Арадан бираз ўақыт өткеннен кейин көзин ашып әстен тикейди. Және кестеге үңилди. Анамның бул көз жасы мени қатты тәшўишке салды. Неге бирден еңиреп жылады?! Сондай билгим келди. Бірақ, бирден сораўға батылым бармады, ойларына кесент етким келмеді, изин күттім...

Мен жақсы билемен, анам ҳеш ўақытта еки қолын алдына салып бийталап отырмайды. Өзи әзелий шебер, ийне-тиғиске бенде емес, тағы да өзине талапшаң. Мени де талапшаңлыққа бағдарлап тәрбиялаған. Ақлықларынан да соны талап ететуғын еди.

Мен ойламағанда сорғалап аққан көз жаслардың лейкинин билгим келип:

– Апа! Қолыңа алған жумысыңды болдың ба? Қандай сўўрет түсирдин? – деп кестеге үңилмекши болып қозғалғанымды билемен, анам жаўлығып бирден шоршып кетти хәм:

– Жаў, еле сен жанымдамедиң? – деп албырақлап, – Әй, мына кестемди питкерген қуўанышым менен сениң барыңды да умытыппан-аў шырағым, – деп қысынғаны сонша, еки бетиниң алмасы қызылға дөнип кетти.

– Апа...а...! Меннен неге сонша қысыңдың? Демек, жаныңда адам барын умытқаныңа қарағанда, бул кестениң өз алдына бир сыры бар, әпсанәўий кесте болды-ғой шамасы...

– Әй, өзим, – дегеннен басқа сөз аўзына келмеді. Тым-тырыс. Ол да, мен де имлаға келмедик... Бир ўақытта анам отырып-отырып бирден жипек даўысын көтеріңкиреп:

– Қызым, мына әкеңниң жаслығын бейнелеп болып, сыйпалағанымды сениң көрип қойғаныңа уялған күним-ғой, – деп өзиниң қысыныспасын дәлилледі.

«Қызық, сыйпаласа өзиниң жиғити – қостары. Оның неси уят, ямаса ол тири емес, сўўрет ғой» деймен ишимнен.

– Апа, қызыксан! Қостарыңның бийнесин не әрманлық пенен кестеге түсирген екенсең, оны сыйпалағаныңның неси уят?!

– Қәйдем. Жанымда адам жоқ деп ойлағанманды да!

Хақыйқатында да анамның қартайғанда да ийбелилигине таңланатуғын едим. «Жаслығың есиңе түсип кеткен ғой, апа!» дегенди қосып айтып күлимсиреп жүзине қарасам, анамның бота көзлеріндеги толып төгилейин деп турған жасын көріп айтқаныма пәнт жедім. Ишим ашыды. «Неге олай айттым» деп еле өкинемен! Нәрестедей анажаным-ау...

Әлбетте, анамның ишки дүньясы әрманға, бота көзлеринің жасқа толғаны тап хәзир емес ғой. Ақыры, әкем айдалып кеткенде ынтығыуы басылмаған, еркелиги қанбай, 26 жасында изинде телмирип қалып, 70 жасын усындай көзи толы жас, кеуілханасы толы шер менен жасаған ғой! Мен анамның бул дәртін сезбегениме өкинемен. Еле өкинемен... Сағыныш сезимлери қартаймағанды дә...! – деп аядым-ау, аядым. Ойланбай айтқан бир ауыз сөзим менен қабартқан анамның кеулин алыудың дәриуі есабын таппай албырағанымнан:

– Қәне, апа! Мен әкемди көргеним жоқ ғой. Ең болмаса кестеленген тулғасын көрейин, – деп кестеге умтылдым.

Хағына келгенде, өзимнің де изи үзилмейтуғын машқалам менен бәнт болып, анамның нени кестелеп жүргенине де кеуіл бөлмеппен. Ол да мениң қысынғанымды сезсе де сезбегендей болып:

– Мине, көр, көреғой қызым, – деп, кестени алдыма ысырды.

Анам қандай кеширимли, қандай қыямет сыр болса да төкпей, шашпай мәңгиге ишинде сақлай алатуғын сабыр-тақатлы, пейли кең, мәрт ана еди.

Мен басқа тәшүишке алаң болмай, ықласым менен кестеге үңилдим. Қызық... Хайран қаларлық уақыя... Көз алдымда әйтеуір нағыс емес. Анамның өмирине қоса пүтин бир дәуирди баянлайтуғын үлкен бир роман-полотноға көзим түсти, оқый басладым. Қызық роман оқығандай сезиндим. Ойға талдым... Анамның жүзине жалтақлап қарай бердим хәм:

– Хау, апа! Бул кишигирим кесте емес, үлкен бир ибратлы жұмыс питкерипсең ғой.

– Қәйдем, шырағым, – деди анам әстен ғана.

Анам бул кестесин шеғип болғанда 70 жаста еди. Сонда да кестелеген нағыслары маржан дизгендей ап-анық, көздің жауын алады, сабақлардың түрлеринің үйлесиминен хеш алжаспас... Қостарына болған садықлық-ай! Исенимшил жаслық-ай?!

Мен анамның көзи жумылғанша жанында, ол мениң жанымда болды. Сонша дәуір бирге жасасақ та, оның биреуге қыя сөйлегенин, жәнсиз минеп-сынағанын, ақлықларына ашыуланып дауысын көтерип қатты

сөйлегенін көріп, еситкен емеспен. Жақсылыққа жаны қумар адам еді. Шеккен кестеси де өзіннің минезіндей жайдары жазық көриніп тур...

Мен анамды қәдимғи аналардай алдымда шырлап пәрмана болып жүрген әпиуайы ана ғой, деп түсиніп жүрген екенмен.

Олай емес, кеуілханасы меҳирге толы болыу менен бирге, үлкен талант ийеси екен...! Бизлер перзентлер, жаслықтың әламаты менен олар дүньядан қайтқаннан кейін қәдирине жетеди екенбиз. Орны толмайтуғын өкиниш!! «Алдыңнан аққан суудың қәдири жоқ» деген усы дә..ә..!

II

АНАМНЫҢ КЕСТЕСИ

Көк-көмбек дөңгеленген аспан гүмбезинің астында кеулине нешше түрлі ой салып, көсип жатқан гүрең ауыл көринеди. Ауылға киребергенде көп жыллардың гууасы – ғарры гүжим бир танап жерге саясын төгіп 12 қанат отауды еслетеди. Оның қалың жапырақлары бәхәр самалының епкини менен сылдырлап желбиреп қыз сыбырлысындай кеулине йошлы туйғы салады. Гүжимнен узағырақта – жолдан әдеуір шетте басында пөпекли мақпал тақья, үстинде мауытыдан (мауыты-аспан көк) түр сабақ пенен нағыс ойылған камзолы, қуйып қойғандай қыпша белине жарасып сымбатына сымбат қосып турған сулыу қыз көринеди.

Оннан узағырақта мөрленген жипек шапаны желбиреп, торы атын жетелеген сымбатлы жигит қызға жетиу ушын ынтығып, ентелеп адымлайды. Қыз да ийбенип, уялып жигитти нәзерлеп әстен адымлайды.. Қыздың тулымшағы жипек самал менен желбиреп үлбиреген пәрени жүзине биресе тийип, биресе тиймей ойнап, жарасықлы сән берип тур. Қараған сайын қарағың келеди. Әлбетте, бундай сулыу қызға тез жетиу ушын қайсы жигит асықпайды.

...Ал жигиттің қызға қолын созып ынтығып қарағанына шекем булжымай кестеге түскен. Буны көріп отырған ышқы мухаббат ийелерин хәзир тиридей көріп отырғандайман оның жансыз кесте екенине исенгим келмейди... Садағаң болайын анам-ау, сүйиу, күйиу сезимлерине жүрегін қосып тиккен екен ғой... «Анажаным-ау!! Мен билмеппен». Өкиниште ишки сезимлерім ала қуйын болып:

– Апа, сонда мына қыз өзин, жигит әкем бе?

– Ауа, қызым. Танысқан күнлеримиз еді ғой, – дегенде анамның жипек дауысы қалтыраңқырап шықты – көп уақыялар ядына түсип, мениң бул сорауым анамның алыста бүкленип қалған сырлы уақыяларын, ишки сезимлерин қозғап жибергенін сездим... Қайтып үндемедім. Кестеге үңилдим.

...Гүлмыйыклы дәрүазасы аспанды гөзлеген, әйнеклери күнге шағылысып жалтырап көринген, әндазалы бийик имаратқа көзим түсти. Оның шығыс-арқа тәрәплеринде үш-төрт отау дизилисип көзди тартады.

Биринши отаудың 8 қанат болып, үлкен екени аттан анык билинип тур. Себеби, сулыу кийинген бир-еки келиншек табақ толы ауқаттың пууын бурқыратып үлкен үйге – үлкен отауға алып киятыр.

Киши үйлер болса 6 қанаттан ибарат. Бул отаулардың бәриниң де үзиклери ақ кийиз бенен жабылып аппақ шағаладай көринип, ал ишки безеулериниң сулыулығы сыртынан-ақ көз алдымда. Керегелериниң сыртынан нағысланған жез ший менен оралып, белдеулері ақ, қызыл, жасыл, сары, лаплама х.т.б. реңлердеги сабақлар менен гилемше нағыс усылында тоқылғаны алыстан-ақ жарқырап көзди тартады, қандай сулыулық! Ал бул отаулардың алдына қойыу саясын төсеп, қолдан қондырғандай, теп-тең болып өскен жас гүжимлер, бул үйдиң өмирин бақлап турғандай сезиледи. Әне бурынғы замандағы бай қарақалпақлардың жасаған әндазалы үйлериниң көриниси...

Бул отаулардан узағырақта үлкен алап бийдай атыз. Көк-көмбек болып өсип турған бийдай самал менен желбиреп, толқынланып, көк теңиздиң жуқа толқынын еслетеди. Сол бийдай атыздың шелинде ийнине белин салып суу жағалап бақлап жүрген атайы дийқанлар да көринеди... Қандай шеберлик!

Булар ушырасыуы мәттал, қол уласыуы менен үлкен бағқа жөн алды. Бағ оғыры көлемли болып, хәртүрли мийуе тереклерге сығасып тур.

Бағдың арасын аралап кетти. Абайлап кестеге үңилсем, булардан алысырақта тереклердиң қойыу саясына тасаланып турған нашарға көзим түсти.

– Хау, апа, ана теректиң саясында бой тасалап турған ким?

– Бул Бийбайша кишем. Ол заманда жигитимиз бенен ушырасқанда жеңгемизди қасымызга алып, гүуаландырып ғана көрисемиз, ынтығып, сағынып ушырасамыз. Ол бизлерди бақлап бой көрсетпей турыпты. Ушырасатуғын күни егер жеңгемиз тайын болмаса, жигитимиз қайтып та кете береді.

«Бул дәстүр қызық екен...» деймен ишимнен.

– Өйбе...ей, апа...ә.әй! Бул көринислердиң бәрин, кийимлериниң сызықларын, майда-шүйделерине шекем ядында сақлап қалай кестеледин? шыдамыңа сәддақ!

Анам бул сорауыма да әжеплен..и...и..п қарады да:

– Ол мәуритлер умытыларма сирә! Мийимде мөр болып жазылып қалды ғой, қызым.

«Қандай сабырлылық» деймен ишимнен. Демек, ол мәуритлер, тап хәзир ушырасқандай сезимде болып, меннен қысынған қусайды-ау! Анажаным-ау! Қандай аянышлы әрман!

– Сөйтип, жигитимизди сыннан өткерип, әбден исенимли болғаннан кейин қосылуға рухсат бериледи. Онда да атастырып, мал өткерип қойған «күйеуиң» болмаса...

Әкеңди сонша жақсы көрип исенгенликтен еле жолына айдай қарап күтип отырғаным-ғой шырағым, – дегендеги жумсақ дауыстарын сағынаман!

Бағдың шығыс тәрәпинде үлкен майданға әткөншек қурылған. Жаңа бой көтерген нәуше қыз-жигитлер әткөншекте ушып, кими қашарман ойнап, кими топ теуип, бирин-бирн қууып, шауқымласып жүр. Қандай бай, көркем ауыл. Имараттың батыс тәрәпинде әреби атлар байлаулы – олардың күтимин берип дөгереклеп жүрген атбағарлар да көринеди. Көсалип жатқан гүрең ауылдың тиришилиги айнымай кестеге түскен. Буларды көрип отырып, қулағыма қозы маңырап, қой жамырап еситилгендей болады, алыста қалған балалығым, ойнап өскен ауылым көз алдыма келеди де кеулиме әллекәндай туйғы салады. Хәр жайдың басына тақ-туйнақтай жыйналып турған мал отыларды қушақлап төменге таслап атырған ағалар хәзиргидей көз алдымда елеслейди...

Бағдың батысында ушы-кыйыры жоқ тутзарлық. Бул үлкен алаптың бармақ басар бос жери жоқ. Кегей тал, ақ сөкит, ауылдың ортасынан бурқасынлап ағып турған арнаның еки бойы қатара ийилип турған мәжнүн тал (шығыр тал), алма ағашларының жапырақлары күнге шағылысып гүмис теңгедей жылтырап желбирейди.

Бағ пенен имараттың кубларақ ортасында үлкен хәуиз – сууы тып-тынық, тап-таза. Бағ тәрәптен келип турған самалдан таза суу сылдырап ағып келеди де күншығысқа салы атырларға ағып кетеди. Хәуиздің батысында бағ тәрәпте хөнерлеп исленген үлкен ағаш кәт қурыулы. Хәуиздің дөгерегинде иретлестирилип өсирилген шығыр, мәжнүн таллардың жапырақларына түскен азанғы шық, күннің қызыуы менен хәуиз толы тып-тыныш суудың үстине хәрқыйлы нағыслар салып тамып турады. Әкем анам менен усы сулуулыққа қарап нәшелеп қәттиң үстінде мамық көпшигине шығанақлап, жамбаслап дем алып, шай-суу ишип отырады екен... Анам бул көринислерди еслеп ықласы менен айтып отырды хәм күлимсип, маған арнап мына бир қызық уақыяны да қосып айтып қойды.

– Бир күни азанда күндегидей аркайын шайды қондырып отыр едик. Тислери гүректей сойлақ, өзи де парықсыз пилтабан дийханамыз бар еди. Өмирінде аузын жумбас, тислери қалай болса солай сыртта турады. Әкең буны үйлендиремен дегеннен:

– Ұай-ұай, аға, үйленбеймен. Усы жүргеним патшалық. Бул рәхәт өмирден мени жуда қылмаң, – деп алыстан айланып қашады.

Сол дийханамыздың тула бойы батпақ, хәр аяғында батпан ылай, атыз беттен келди де, жалаңашланып хәуизге бойын таслады-ғо. Өзи ири денели адам, хәуиздің тып-тынық сууын астан-кестен қара батпақ қылды. Әкеңнің нәшеси ушып кетти:

– Хә, бәлбақ, аржағындағы бурқасынлап ағып турған арнаға түссен болмай ма, – деп еди, ол не дейди десе:

– Әй, аға, жаптың сууы ылай екен. Бул тып-тынық ғой, – деп самбырлап бизлерге қарап жүзе баслады.

– Сондағы әкеңнің орнынан ушып турып, кетип баратырып: – Усындай адамлар менен қалай еркли жаңа мәмлекет құрамыз?! – деп өкинғенин хеш ұмытпайман.

Бул сөзди анам ишинен өкинишли сезим менен айтты.

– Әкең сол түргелип кеткеннен қайтып кәтке келмеді. Атсейiske атын ертлетти де, атланып жумысына кетти. Ол қалада – Шымбайда ислеиди, бизлер билмеймиз, қандай жумыс. Болса, үлкен жумыс қусайды, сорауға батына алмаймыз. Себеби, «ериң атланып үйден шыққанда «қайда барасаң?» деп сорауға болмайды. Жолға шыққан адамның алдын кескен боласаң», деген қағыйданы кишкентайымыздан санамызға сиңирген-ғо!

– Бизлер ауылда турамыз. Тек еситетуғынымыз – жаңа мәмлекет дүзилип атыр, хәмме тең жасайды, бай, жарлы деген болмайды. Хәмме бир қазаннан тамақ жейди, хәрким қәлегени менен жасайды, хаяллар орталық болады, деген қаңғымай гәплерди көп есitemиз. Қудайым-ай, бул уақыялар бизиң ауылға келмегей дә...ә...деп күн-түн тилеп отырамыз... – деп апам жағасын услап әстен айтып қойды. – Әкеннің айтқан әңгимеси усы қаңғымай сөзлердің ушлығы емеспе екен... деп ойлады-ау сонда, қызым...

– Бул әңгимеден мениң түсинигим – еле орнамайтұғын социализмнің «даңқлы» жалауының астында дауыллатып, сүренлеп киятырғанын, әлбетте, анамлардың мың уйқылағанда түсине кирмейтуғын өзгеше дәуирдің басланғанын сезип отырдым... Тек тыңлайман...

Анамның бул әңгимеси мениң ушын жүдә қызық хәм жаңалық әңгиме болды... Изи не болды... Билгим келген менен, анам да билмеді.

Әкем болса хәрәуақта бир келеди екен.. Онда да бул темада сөйлесип-түсинисиүге болмаса керек.

Және кестеге үңилдим... Көринислер, биринен бири шырайлы қызық...

– Апа, кестелериңнің сулыұлығы сонша, адамды ериксиз өзіне тартады. Қараған сайын қарағың келеди ямаса бул имаратларды көріп өспегенликтен бе мениң ушын бәри жаңалық, – дегенімде анам мениң ықласыма бола былай деди:

– Қызым, «еринбеген етикши болады» дегендей, бул мәканымды кестеге түсириүди әрманлап ықласымды қойып шеккенмен. Хәр уақытта қайсы исти де ықласланып қолыңа алсаң, ол жұмыс әлбетте кеулине қонымлы болатуғыны тәбийғый! Мине, мынаған қара, қызым, өзлеримиз жасаған имараттың артынан көринип турған, атамыздың медиресесиниң шәрдарасын сүйеген сүтинниң шети көринип қалған. Әкеңнің әкеси Исметулла ахун еки медресе құрған, жетик талиб-билимдан уламалардың бири болған. Бул медреседе алыс ауыллардан, хәтте Хийуадан да оқыушылар келип оқыған хәм жасаған...

– Сонда бул имаратлар өзиниң әкем менен бирге жасаған үйиң бе?

– Әлбетте! Өзим жасамасам, усындай етип, анық кестеге түсире аламан ба?

– Апа, булар хәзир жоқ ғой. Сонда да кестеледиң бе?

– Ойбо...о...ой, қызым-ай, бул имаратлар мениң ушын жоқ емес, кеулимде өз қәдинде мәңгиге сақланып турғой. Бул имаратлар көз қыйып, бузар мүлклер емес еди. Бирақ, тазадан орнаған хукимет ескиликтің қалдығы, байдың мүлки, жаңа қурылып атырған хукиметтин рауажланыуына кесент келтиреді деп қыйратып, жердің жүзинен жоқ етип жиберди, қызым. Бирақ, жатсам-турсам бәрхә көз алдымнан кетпеди. Сонлықтан, ең болмаса, сүлдерин көріп турғанымның өзи кеулимниң тоғы болар деп, кестеге түсирдим, қызым. Ақыры мен де усындай бийик әндазалы жайда жасадым-ғо, деген қууаныш бийлейди. Киси қууысында жасамаған уақтым да болды-ғо, қызым, – дегенде анамның дауысы қырылданқырап, кеули босаса берди хәм: – Булардың бәрин жипек сабақ пенен «илмесултан» нағыс усылында шеккенмен. Ал кесте жипек сабақ пенен торланса, нағыс түскен тауар қандай мықлы болса да тозады екен-дә, ал нағыстың өзи тозбайды екен, – дегенди қосып қойды анам.

Мениң хәр сорауыма анамның көзине жас келе берген соң теманы өзгертким келип:

– Апа, оннанда маған әкем менен қалай танысқаныңды айтып берсе?! Мениң ушын ең қызығы сол, – дедім.

Анам бул сауалыма күлимсиреп:

– Ойбо...о...ой, кызым, ол өз алдына бир дэстан, айтып отырыўға узак ўақыт керек, және бирде айтарман, шаршадым, – деп дастығына басын қойды.

...Анам менен бул сөйлесиўден кейин көп ўақыт әкем менен танысыў хаққындағы әңгимеге айланыўдың бир қолайы келмеди...

Бир күни, ойламағанда бул әңгимени айтып бериўдин утыры келе қалды.

..Үлкен ағамның қызы Тазахан Аршан аўылының бир жигити менен қашып кетипти. Питим болды. Енди усы пийшембиде тойы болады, деген хабар келди. Бул хабарға анам бирден сергекленип:

– Онда мени де сол тойға алып кетин, – деди.

– Хаў, апа! Бурын канша жалынсақ та ҳеш жерге бармайтуғын едиң. Бул тойға ықласлана қойдың ғой, жүдә алып кетейик! – дедим.

Сонда анам иркилип турды да:

– Әй, сол Аршан аўылдағы үлкен бир тойда әкеңди дәслеп көргеним есиме түсип, қослас болыўымның себепшиси болған соң қулағым ербеңлеп атыр-аў. Барағойсам, сол тойдағы даланлықта әкеңнің ылақ ойнағандағы саулаты көз алдыма келип, әллекандай болып отыраман-аў, – деп мыйық тартты да, анам ақлығына айланды, жүзин маған көрсеткиси келмеди... Ақыры, кеўил деген қапылғыр жүйрик-ғо... Сол мәўрит көз алдына келе қалып, толқып кетти-аў. Анажаным-аў...!

III

ТАНЫСЫҰ ДЭСТҮРИ

– Сөйттип, апа, әкем менен қалай таныстың?

– Ол замандағы қыз-жигитлердин бир-бири менен танысыўы сизлердин заманыңызға ҳеш сай келмейди. Жалығып кетпейсең бе? Заман өзгерсе сүйиўшилиқ сезимлер де өзгеретуғын қусайды ғо!

– Яқ, яқ, апа, жалықпайман.

– Онда тыңла, айтайын.

...Анамның уўыздай үлбиреп жетилген шағы.

Әлбетте қорқыў қандай сезимди де өзгерте алады. Әлбетте, заманың қатал болса, нәзик сезимлерди ўайранлайды-ғо! Мени КГБ тергегенде:

– Ийшанның баласын неге сүйдиң? – деп қатты сөзлер айтты-ғо!

– Хаў, сүйиўшилиқ сезим нени тыңлайды? Мен оны шын жүрегимнен сүйдим, – дегенимде тергеўши рус жигит маған жекиринип:

– Олай емес, екеўиңиз биригип, Совет хұкиметинен әкелериңиздиң өшин алмақшы болғансыз. Сизлердин бул пикириңиз иске аспайды –

бизлер қырағы солдатлармыз, тыйым саламыз, – дегенлери есима түсіп отырды-ау сонда, әттең, әттең!

«Аршан» да ат шаптырып, ғүрес туттырып өткерилетуғын үлкен той болатуғын болып, тойға бул ауылға да арнайы хабар келеди. Анамның әкеси усы тойға барып қайтсын деп кеуилленип, қызын, досларын жеңгеси менен атарба жегип, биринши рет үлкен тойға жиберген екен. Анамның бундай жыйынға шыққаны усы екен... Анамның гармон тартатуғын өнери болған соң, тойдың тамашасына кириуден, гармонын алып шерте баслайды. Бул хөнерди ол заманлары билетуғын қызлар сийрек болғанлықтан, тойшылар булардың арбасының дөгерегине топланып қалады. Жыйналғанлардың арасында әкем де бар екен.

Анамның сулыу сымбатына сай жипек минези де пәреңи жүзинен көринип турған ғой. Әкем көриуден-ақ ашық болып қалады... Байдың баласы, тууыслы жигит қызды өзине қостарлыққа минәсип көрип, қосылуыдың жолын излейди...

Тойдың ылақ ойыны басланады. Әкем усы пайыттан пайдаланып, ылақты бирнеше рет ортадан тартып алып шығып анамның арбасына әкелип таслайды. Оның үстине атқосшысы арқалы қыз жеңгесиниң өзине арнап «орамал-шаршы» (яғный сый) жиберип те үлгереди. Орамал-шаршы дегенниң мағанасы – унаған қыздың арбасына түрли-түрли жемис, басқа да қымбат бақалы базарлықларды толтырып орамалға түйип жибереди екен. Бул дәстүрдің мәнисин қыз билмейди – жеңгеси биледи. (Бул – бийкешинен тәмедар жигиттиң тәсили. Ол заманларда жигитлер унаған қыздың жеңгесин аулайды. Жеңге не айтса, сол болады).

Усы тойдан кейин кешикпей-ақ әкем анамның ауылына қатнауды баслайды. Ол заманда ауыл кәтқудасының рухсаты менен, онда да қыздың жеңгеси арқалы ушырасатуғын болған. Сөйтип, әкем қатнап-қатнап, зорға дегенде көп күнлерде ауылдың кәтқудасын ийкемге келтиреді – қыз бенен тиллесиуге рухсат алыу бахтына ериседи. Онда да жеңгесин ийкемге келтирип, жеңгеси қызын көндириу шәртлеринен өтип ушырасады екен. Бул жумысқа кәмбил жеңге бийкешин хешбир жанға билдирмей үйинен алып шығуға себеп те ойлап табады. Бирақ, қызды үйинен бирден алып шыға алмайды. Сөйтип, қыздың үйине бирден кириуге әкесинен батыналмай, сырттан: – Айқы.ы.ыз, – деп шақырады.

Қыз жеңгесиниң дауысын еситип жууырып шығады да:

– Ғау кише, жаңа тарқасып едик ғо, аманлық па?

– Аманлық, Айқыз аманлық! Саған бир жумыс пенен келип едим, – дерин десе де, бирден айталмай иркилип қалады.

– Ғау, кише, неге гибиртиклейсең, аманлық па? Айтса, – деп қыз хаулығып қалады.

– Бирден айтыуға, сени тыңлай ма, тыңлайма ма деп тартынып турман-ау, Айқыз.

– Айтабер, жүрегим жарылып кетпес. Сен де өлип қалмасаң, – деп кишесине ашыуланып бопсалайды. Тыңлайын, айт! Өлимнен тысқары хабар ма?

– Әй, әжағаң қудай жарылқап көйлеклик жақсы пиштигүл⁵ шыт әкелген екен, соны үйге барып пишип берсең деп, қууанышым қойныма сыймай келип турғаным ғой.

Буну еситкен анам жеңгесинің жүзине әжептәуір сезим менен кара...а..ап:

– Тек сол ма? Басқа бир бәле болып қалдымекен деп жүрегимди жардың ғой. Сол көйлекти бүгін, тап хәзир кийиуиң керек пе? Өзиннің де пишиу, тигиу қолыңнан келеди ғой! – деп, қыз ашыу менен үйине қайтып кирип кетеди. Жеңгеси изинен киреди.

– Айналайын, Айқыз! Сениң шеберлигиндей қайда..а! Егер ол шыт усы бүгін пишилмей қалса, онда быйыл-жарын маған таза көйлек жоқ. Қудай жарылқап ағаң мен пақырға әкелеқойған екен, пишип берип, сен де мени қууантағойса, Айқыз, – деп өзеленип, есик бете отырып алады.

– Пай, кише деймен-ау, сени менсинип ағамның көйлеклик шыт әкелгенине мәс болып үйінде тыныш отыра бермейсең бе? Басымды ауыртпа! Және бирде пишип берермен. Бар, үйіңе бар, шаршап отырман, – деп, барғысы келмейди анамның.

– Айналайын, Айқыз, егер шыттың сулыулығын көрсең еди, өзиң де қызығасаң. Билмеймен, усы шытқа сондай ықласым кетип тур, – деп, кишеси қыйылып жалынып қоймаған соң, әкеси:

– Қызым, барағой, хеш гәп болмас. Келиннің ықласын қайтарма. Мынау турған жер ғой, тауарын қыйып бер де қайта бер, – деп, қызын жеңгесинің изине ертип жибереди.

Қыз үйден анық шыққан соң жеңгесин тоқтатып, еки ийнинен қатты қысып турып:

– Пай, кише деймен-ау! Сениң таяу болмайтуғын сумлығыңды билип турман. Ол шытты әжағам әкелмеген. Мениң қәлемейтуғын, атастырып қойған «күйеу балаң» алып келген. Дәртиң көйлек емес. Соған мени ушырастырыу. Үйіңе бармайман, тауарыңды устамайман да. Анар достымның үйіне бараман. Мен ол күйеу баланды қәлемеймен, қостар болмайман, болалмайман да, деп сениң мийіңе қанша қуйыуым

---

⁵ пиштигүл шыт – ақ тауарға қызғыш гүл түскен қатырма тауар

керек, – деп, анам жолын достының үйіне қарай бурады. Ал жеңгеси жалынып, Айқызын үйіне қарай тартады...

Дөгерек тас қараңғы. Хәшким, хәшнәрсе көрінбейді. Тек жаңа бой көтерген жас таллардың тұрқы адам тәкілетте көзге тасланады. Булар тиртеклесіуі менен я бери, я әри емес болып тұрғанда жақын жерден қандайда бір ер адамның жөткірген сести еситиледи. Енди тиртеклесип туыұды өзлерине мүнәсип көрмей, кишесиниң үйіне зып берип киреди де, есикти иледи. Үйде хәшким жоқ. Дәстурхан кең жайылған, үстине қойылған хәртүрли жемистин, тағамның көплигинен дәстурханда бармақ басар бос орын жоқ. Тандырдан жаңа шыққан, порсылдаған ыссы шөрек, атлаудан хәзир алынған сарымай – мазалы ийиси мурныңды жарады. Майсөк, қауын қаққа қосып түйілген сөк, қауын курт, қауын қақ, қақ ерик, ширеси қолына жабысып тұрған жийде т.б. аұқаттың түрлеринин өзи көзинди тойдырады. Ал дәстурханның дөгереги ийнеден жаңа шыққан, хөнерлеп исленген шылт жаңа көрпешелер менен төселген. Демек, үйде қонақ бар. Буларды көрген зейинли қыз «хә .е.е, кишем сумқыялға кеткен екен. Мен кишемди бир баплайын» деп, кишеси отқа куман қойып гүйбеңлеп атырғанда, әстен шығып кетпекши болып қапыға жақынлай бергенде, өзинен де сергек кишеси:

– Өйбей, Айқыз, тоқта, қолына гүкирт алагөр. Үйжайға баспақлар байлаулы турып еди, сүрнигип қаларсаң, – деп, шаққанлық пенен бийкешиниң қолына гүкирт услатады.

Соның арасында бийкеші – Айқызы үйжайдың сыртқы қапысының шынғасын енди услағанда, күтилмегенде бир күшли қол қыздың билегинен шарппа услайды. Қыз бул ұақыяға сескенбейди, атастырып қойған қәлемеген «күйеуім» ғой деген сезимде өзін арқайын тудып, қолындағы гүкиртти шағып үлгереди. Шырпының жарқ еткен жақтысында қуданың әмирисен тоба, қәлемейтуғын күйеу емес, басқа бир шырайлы сулыу гигит көринеди. Шырпы және, және шағылады. Бәрибир, сол сыйнысалы келискен жигит көрине берди... Жигит көринген сайын, қыздың кеулине қоным берип, өзине сай көрине берди. Соның арасында өзиниң режелестиргенинен де артық болып қыз бенен жигиттиң дусласқанына мәс болып, жеңгеси жууырып шығып:

– Хау, айналайын Айқыз, тоңып қаларсаң, үйге жүр, – деп, бийкешиниң қолынан услап, алып үйіне киреди. Жигитке де мирәт болады.

Үйге кирген менен қыз диге бүгип отырмайды. Кишесине өкпели пишинде сууық жүз бенен:

– Кише, Айкыз, Айкыз деп жаныңды үзгендей боласан? Мени алдап әкеліп, ғайры адамлар менен неге дусластырасан? Бул қылығың ушын сени хәзир не қылсам болады? – деп, кишесинің бул тәсилин унатпай, қайтып кетпекши болады.

– Айналайын Айқызым, не қылсаң да қайылман. Урсаң – мине арқам, сөксең – мине жүзім. Маған өкпелеме? Бул жигит ғайры емес, аралбай урууының хасылзадасы. Сениң аты-хауазанды еситип, ғайбана ашық болып, бир көриуге интизар екен... Жигиттің айы оңынан тууып, Аршан елиндеги үлкен тойда топты айырған, жыйынның сәни болғаныңды көріп, әбден еси кетип жығылған!...

Ел дәстүрі өзің билесең. Ел ағасынан рухсатсыз ғайры адам ауылға кире ала ма? Бул жигит сениң менен бир ауыз тиллесиу ушын табаны тозып, ағаларыңның алдында бас ийип рухсат алған ғой, қарағым Айқыз-ау! Болмаса, маған ондай еркинлик қайда...а...а!

Келген қонаққа кел демек бар, ол заман менен бул заманда кет демек жоқ ғой, қарағым... Әлбетте, ағаң ел ағасы болған соң маған: – Сен есабын тауып Айқызыңды усы жигит пенен тиллестир, кәлесе, жаман жигит емес. Ата-теги дүзиу, уламалардан екен. Еки бастан қарындасым атастырған «күйеу»ин қәлемей жүр ғой, – деп рухсат бергенсоң, көйлек пишиуди бәнелеп саған барғаным еди-ғо, айналайын Айқыз-ау. Мени бүйтип қыйнай бермесе! Ағаңның силтеуисиз бул иске қол урсам, өлимим тайын-ғо!

– Кише, қандай хасылзада болса да, атасы басқа адам-ғо. Оның қыялында не барын, не ойлап жүргенин билмейсең. Сақ болғаның абзал емес пе? – дей бергенде жигит кирип келеди. Қыз отырмай үйден шығып кетпекши болып есикке умтылады. Жеңгеси қыздың шалғайынан басады. Қыз да пәт пенен жанына тартады.

Қыздың пәтин көріп, Бийбайшаның «отырың, отырың» деген қыйылып айтқан мирәтине жигит тили аузына тығылып, сөзге келе алмайды... Тәсекте дize бүгип отыра алмайды.

Не деген менен «тис қаққан» сезгир жигит-тә! Қыздың шыбық тиймеген нәушелигин есапқа алып, жеккөринишли болып қалмауын ойлап:

– Жеңге, сыртта жигитлерим бар еди. Күтип қалар, барайын, – деп, шапанын қайта кийип, тобылғы саплы, сегиз өрім қамшысын қолына алып, шығып кетеди. Бийбайша да жигиттің изине ере шығады...

– Ал, жеңге, ендиги жағын өзің билесең. Қызың жаслык етип жүрмесин, табанын жалауға тайынман.. Ел жигитлерин де рийза қыламан, жеңгежан. Қалай болмасын қызыңды көндир, қулың болайын. Қыздың

да, мениң де тәғдирим өз қолында, жеңгежан, – деп қыйылып-қылғынып, артына қарай-қарай үйден шығып кетеди.

Жигит кеткен соң үйге келген жеңгесине қыз:

– Кише, не қылдың? Ұәдени молдан бердің бе? – деп мысқыллайды.

– Яғ-ау, Айқыз, айналайын, 18 жастың үстіндесең, Еки бастан атастырған күйеуінди кәлемейсең, узатылмай отыра бересең бе? Бул жигит табаныңның астында пәйкем болмақшы. Ағаңа да унап қалыпты. Ата-анаңа, ағаларыңа мақул түссе, өзиңе унаса, ойланып көр, айналайын, – деди кишеси қыздың өзине салмақ салып. – Мен саған анау-мынау жигитти ылайық көремен бе сирә?

– Пай, кише деймен-ау, оннан да мен пишип беретуғын сулуы пиштигүл көйлек кийип долақлайман десе! – деди қыз күлип кишесиниң кеулин алып.

– Айқыз, айналайын. Менде ондай ой жоқ. Ойланатуғыным – сениң бахытлы болғаныңды көриу. Өзиң сау болсаң, еле буннан да зор сәтийин, пашшайылардан кийемен-ғо, қарағым.

Қыз кишесине жақсы жаман демеди.

– Қәне, шырайлы пиштигүлиңди әкел, көрейик, сондай жаныңды алғандай-ақ бақалы ма? Билмеймен, усы шыт саған үлкен бир дәулет болып, ынтықтың да турдың-ғо, – деп, шытты қыйып отырып, мыйығынан күлип қойды.

Жеңгеси бийкешиниң жүзиндеғи ысықлықты көрип «Хә..е.е.е жигит қыздың кеулине мақул болған екен» деп алағанда кеули жәмленгендей болды. Хақыйқатында да анам жигитти (әкемди) биринши көргенде-ақ унатқан...

– Әкең менен танысыуымыз усындай сулуы-сәнли дәстүр менен-ақ басланып еди-ау қызым! Сол күннен баслап әкең күн демей, түн демей қатнауын үдетти...

Хәр келген сайын жеңгемниң мыйлығынан батырып, оны әбден бийлеп алды. Маған да күннен күнге ысық көринип исенимим арта берди. Ақырында әкеңе қосылуға бел байлады. «Изи болса көре берермен», деп «тәуекел қайығына» миндим де, әкең менен қашып кетиуге Ұәде бердим.

...Бул уақыяны ауыл-ел, ата-анам да билди. Бул жигитке қосылып кете бериуиме уруулас ағаларым тис-тырнағы менен қарсы болады...

Себеби, қудайды араға салып арнайы атастырып қойған күйеу бар. Оның үстине әкеси бул қыздың қалың малын – қырық тууарын толығы менен алған ғой. «Усындай жағдайлардың бәрин аяқ асты кылып тым-тырыс кете бере ме? Бул, бизлердин түсинигимизше, бийбастақлық. Оның

үстине, мал берген «күйеуі» былай-былай карамастан қыздың келісिमін күтіп отыр. Бул әндійшелерди көріп-билип отырып, бизлер қалай көз жумып отыра береміз! Бул мақул ис емес. Бул исти «елестирмей» отыра берип, басқа уруу жигитлериниң жүзине қалай қараймыз! Сонлықтан ағамыз да, қарындасымыз да ойлансын. Бизлер де елмиз-ғо», деген ашыуға минип, қыздың хәтте бул жигит пенен ушырасыуын да қадаған етеди... Сөйтп, екең менен кетиу ғой кетиу, ушырасыуымызда әбден қыйынласты...

Бирақ, бул өкинишли қыйыншылықларды жеңиудиң хәрекетиндеميز. Кашып-пушып тилесемиз – қосылыу әрман!

...Деген менен еркимиз елде... Заманға бағыныу шәрт!

Тоқетерин айтқанда, елдиң де, ата-ананың да дийди – қызды атастырып қойған күйеуине узатыу. Әлбетте, олар ушын қәлпилескен ел дәстүрин бузыу – үлкен қылмыс. Бул дәстүр жаслар ушын әхмийетли машқала деп түсинеди хәм бул дәстүрге қарсы гүресийде...

Ел дәстүри адам баласының ең ардақлы нәзик ең жоқары сезиминен өктем емес. Қай заманда да сүйиушилик деген сезим хәм нәзик хәм мыклы. Ол дәстүр ғой, дәстүр, аспан әлеми үстиңе түседи дегенде де, мухаббат сезими женген, хәтте үстине түсетугын аспан әлеминиң жоқарысына шыққан. Әлбетте, сүйискен жаслар өзлериниң мақсетине жетиу ушын турақлы түрде гүрескен, жеңген. Булар да сол мәрт жаслардың бири емес пе? Сонлықтан бул қарсылықларға мой бермей, әкем анама, анам әкеме пүткил өмирин бағышламақшы, бахыт дегенди олар усылай түсинген. Бул мақсетине жетиу ушын мүмкин болған тәсил-жолларды қолланады. Жигит әкесине – Сметулла ахунға шәрт қояды: – Қалай болмасын, малға жығып әпересең бе, хамал жарыстырып әпересең бе, сол қызды алып бересең, – дейди.

Ахун улының сөзин, ықласын қыймай, елиниң кәтқуда уламаларын жыйнап, ойласып-кенесип, қыздың әкесине адам жиберийди шешеди. Питим болыуды өтиниш етеди.

Сондағы анамның әкесиниң жигит тәрәпинен келген кәтқудаларына жуабы: – Бизге мийман болып келгениңиз жүдә мақул. Биз кууанышлымыз, бирақ, қызымызды мал өткерген күйеуине бериуге үәде бергенмен. Жан да, лебиз де ауыздан шығады. Мениң ушын бул үәдени шайыу куда алдында да, бенде алдында да кеширилмес гүна! Сонлықтан үәдемди бийқарлау мениң ушын ауыр, мениң сизлерге кескирт жуабым усы.

Бундай кескирт жууаптан кейин Сметулла ахун қызға төлеген 40 тууарды түүели менен қыздың қәлемеген күйеуиниң үйине апарған менен,

олар да ел ғой, ар деген жаман, 40 тууарды қабылламайды. Бул уақыя ел жигитлерине әбден макул түседі, қызды қадағалап, оны узатыуды соза береді, соза береді. Мал берген күйеуіне узатыу да қолынан келмейді. Қыздың шешимін де қайтара алмайды.

Қыз уәдеге ықрап – сүйгеніне қосылыудан басқа шешімге келмейді.

– Бул уақыя ұсылай тура берсин. Енді екең бундай қарсылыққа шыдамай, маған, мени ұрлап қашыуды кескирт түрде айтады. Мениң де бул жолды мақуллағым келді, бірақ, еле анық шешімге келмедім... Себеби, әкемнің ақ пәтиясын күте бердим. Оларды иренжитким де келмей, абыржыман...

Сени әкең менен танысыуым ұслай басланып еді. Бірақ...

Бірақ, хәрбір басланған дәслепки ис қанша қыйын болса, ақыры да сондай қыйын болады екен. Мениң ұсындай басланған өмірімнің ақыры да сондай қыйын болды ғой! Үх..х..х.. – деп анам бир нәпес алды да дастығына басын қойды.

Мен анамның хәм қызық хәм қайғылы әңгимелерин тынық тыңлап отырсам да, еки көзім кестеде.

Әжайып көринис...

* * *

Жигиттің басында жылтылдаған, көк сурдан тиғилген малақай. Торы жүрмелин жылаулап, қатара өскен ақ сөкиттің арасында сулыу қыз бенен ушырасып көрискен қоллар, бирине бири ынтығып турғанына шекем көринип тур. Қыз аппақ, сүйрикттей бармақларын жигиттің қолының арасынан әстен ийбе менен тартып алып өзинің өрнекленген камзолының қалтасынан сулыу кестеленген қол орамалын шығарып жигитке ұсынды. Жигит қыздың ұсынған орамалын қыздың сүйрикттей бармақларын сыйпалау менен қууана-қууана алды да бетине басып қурышлана ийискеді...

Бираздан кейин жигит атланыуға мейиллесті. Қыз жүрмелдин жылауын жигиттің қолынан алып, зәңгисин басты. Жигиттің аяғын зәңгиге қойғандағы хром етигинің жылтылдысы да, табаны турған зәңгинің таралғысына шекем ап-анық кестеленген. Жигит атланды. Қыз жүрмели жетелеп жолға салды. Жүрмел ұзақлап кеткенше жигит артына қарай-қарай баратырғаны, қыздың қол силтеп хошласып турғаны, бәри-бәри ап-анық.

Бул әжайып көринислерди көрип отырып, адамның кеулинен жүйриқ тезлик бар ма, кеулим бираз дәуирди шарлап кетти де, «аналарымыздың жасап өткен заманында жигит-қызлардың сүйиушилиқ сезимине болған

хүрметі, оны қадірлеп, қәстерлегенін кестеден оқып отырып адам қанша ләззетленеді. Ал бизлер жасаған, толық орнамаған социализм дәуіріндегі қыз-жигитлердің сүйіушілік сезиміне болған қатнасы хакқында келешек жасларға не айтыуымыз мүмкін?» деген ой кеуілханамды қабарты...п сызлап өтті..

...Заман өзгерсе, сүйіушілік сезімлер де өзгереді екен-ау деген ұғымға келемен. Бурынғылардың дәстүрді сақлауы, бир-бирине болған хадалый қатнасы, шыдамы да заманның ыңғайына бола өзгеріп арамьздан узақлап кеткенше ишлей қанша қыйналғанымды сезсеңіз еді!.

Ақыры, бурынғы дәстүрдегі мухаббат ийелериниң бири Шахсәнемниң Ғәрип пенен ушырасыуын қадаған еткендегі:

«Жаным моллам,

Шул ярымды,

Бир заман аза..а..т ет» деген жалынышлы, сағынышлы, ынтығыу сезімлер менен соранған қосық қатарлары ядымнан бир ели шықпай отырды. Жаңа заман, кеңес хукимети орнағаннан кейинги мухаббат сезімлерин пахта өсимлигиниң түбинде өткерип, ауыл хожалығы планын орынлау ушын жан күйдирип, күни-түни Кремль ушын небир нәзәлимлер, мәселен, Айым Камалова, Амангүл Сапарбаева т.б. суткалап қыстың қыраулы күнлеринде муздай темир корабльлерде отырып, ямаса жаңа партау жерлерди пахта егиу ушын ашып, тракторды қапталлап жууырып жүрип аппақ дузлы шаң жутып, жазылмастай кеселлерге шатылып, бул дүньядан ертерек көз жумып кеткениниң гууасымыз. Бундай өмирдиң гүлдей нәзик ҳаял-қызларға ауыр хәм жараспайтуғынын сес шығарып айталдық па? Хеш, хеш! Айтыу гүнә! Бәрха жасырып келдик.

Демек, еле курылмаған аты-хауазасы жоқ социализм дәуіриниң «теңдигине, кеңлигине, ағыл-тегил байлығына мантиғып» жасаған зиялылардың, жетим-жесирлериниң «базары» қызған, «әжайып» заман болды ғой! Бир шетин көре қалдық. «Социализм» дәуірінде қыз бенен жигиттиң бир-бирин сағынып, ынтығып ушырасыу сулыулығы, дәстүрди сыйлау белгилери болмағандай сезилетуғын еди маған. Болса, сийрек болған шығар! Буның түп-тийкары неде? Мениңше, заманның өзгеріуине пайлы болды. Биразлар айтады: – Заман өзгермеді, адамлардың пейли өзгерди, – дейди. Бул пикирге қосылмайман. Бул пикирди ким айтса да, ойланбай айтады. Мениң пикирим – заман өзгерди, заманды басқарыушылар өзгерди.. Заманға бола адамлар өзгерди. Адам баласына жаратылыс тәрепинен берилген сулуу, нәзик сезімлерди қәстерлеп-абайлауға пурса болды ма? Нан ушын, жақты дүньяның ләззетинде,

жасау үшін социализм қуру жолында, жан урып, жапа шегіп, 15–16 саат жұмыс іслеу құрметті ұазыйпамыз болды... Барлық қайғы-ғамды өзгерген заман қолдан жаратты десем, қәте болмайды.

Әлбетте, бұл дүньяға келген хәрбір инсанның өзі заман ыңғайына бола өзгериуі тәбийғый! Заманына ыңғайласпасаң, бәрхә басында «таяк» ойнамай ма? Әне, усы «таяк»тан қорқып жасадық-ғо!

Бұл қыйыншылықларды қара пуқара халық ашып айталмай, демин ишине тартып жасағанының гууасы болдык... Сүйиушиликтией сулыу сезимлердің бұл жәмийетте онша қәстерленбегени көпшиликти жүдә ойландыратуғын мәүритлер аз болмады. Бұл күйинишлерди көп ғана жигит-қызлар араққа жеңдирип жасады! Мениң бұл пикиримди бийкарламайтуғын шығарсыз, әзиз оқыушыларым?!

Қандай күшли мәмлекет болса да, жаратылыстың заңын териске буруу адам баласының қолынан келмейтуғыны айқын! Қанша тосқынлық қылса да, арқадан келетуғын самалды арқаға қайтарып буралмайды. Сондай-ақ, адам баласы жәбирге мәнгиге көнбейди, санасы рауажлана келе жақтылыққа шығуға тәбийғый түрде умтылады... Жөнсиз үстемликти паш етеди, усы тақылетте тырнағы беккем болмаған социализмнің халықтың арқайын жасауына, еркин сөйлеуине кедерги болған мәүритлерин, өзимнің билген-көрген түсинигим бойынша айтып, әдебиятымыздың тарийхына үлесимди жазып қосент болғым келди... Әлбетте, жазуу керек. Себеби, бұл үстемликлер басымнан өткен, қолдан бинә болған жесир-жетимлердің қорқынышлы мәүритлерин хатқа түсириуи көптен әрманлап жүретуғын едим. Сонлықтан усы дөретпемде айтыудың рети келгендей сезиндим. Билмедим, оқыушыларым – келешек жаслар анықлар...

Буны айтқым келгенинің және бир мәніси – «социализм» дәуириндеги көп ғана философ, шайыр, жазуушыларымыздың дурыс шығармаларын бурыс, идеясыз шығарма жазып, өткен әсирди – капитализмди мақтап атыр, деген жала айыплау менен куудалап, хешқандай гүнасыз жазалауға ушырағанларды Шерип Бабашевтың «Қарақалпақстанлы зыялылар үстинен сиясий процесс» деген китабынан 19-бетти көрип, жазбауыма болмайтуғынын билдим, бирақ, жаслар да бурынғы зыялылардың жасаған дәуиринің қәтесин, оннан көрген жәбирин билсе, окыса, өзлерине ибрат болары сөзсиз, деп билемен хәм батыл түрде келешек жасларға үлги ретинде айтқым келди.

Мысалы, Өзбекстанның белгили драматург жазуушылары Шукурулла Юсупов, көрнекли әдебиятшылардан Мирзаколон Исмайыл, Абдулла Қадирий, Шухрат, Хамид Сулайманлар камаққа алынса, Айбек,

Тураб Тулалар түрлі жазалауларға ушыраған. Қарақалпақ әдебиетші илимпазларымыздан Нәжим Дәуқараев, шайырлар Аббаз Дабылов, Тилеуберген Жумамуратов, Ибрайым Юсуповлар куудаланып, партиялық жазаға тартылды.

Булардан басқа есап-саны жоқ зиялылар, ийт жеккен ғайры журтларға сүргін етилип, түрлі азаптарға шыдамай, камакханаларда өзін-өзі өлтиргенлерин (мысалы, Сейфулғабит Мәжитов) оқыушы жасларға айтпай кетиўди макул көрмедим. Магадан қойымшылығындағы 134 мың 580 (134580) қәбир усындай зиялылардың қәбири-ғой!

Өлбетте, жаслардың буны билиўи керек, деп түсинемен. Айтылыў керек болды. Ақыры бул мустақыллық заман қанша қыйынлық пенен қолға кирип отыр. Буны жаслардың билиўи шәрт деп билемен хәм заманның қәдирине жетип, қәстерлеп-абайлап, шын мәнисинде хызмет етиў уазыйпа болыўи керек.

IV

«Қашанғы болсын денсаулық» деп, әкем ел жигитлериниң де, ата-анасының да артына айланып, бир шешимге келе алмағанынан да, булардың қосылыуының кешиге бериўиниң басқаша жөн алып кетиўинен де қәуипсинип, не де болса қызды урлап қашыўди шешеди. Бул пикирин қызға кескин түрде билдиреди. Қыз да бул мәртликти мақуллайды.

...Усы еки аралықта ел азмаз тынышланғандай болады. Бул тынышлық қыздың әкесиниң кеўлине қандай да бир алағадалық түсирип, тынышсызландырады да, қыздың анасын шақырып алып:

– Анасы! Қызың өз өмириниң келешегин жетик ойласын! «Жети өлшеп бир кессин». Қопаллық етпесин!? Мениң қызыма айтатуғын ең соңғы сөзим. Қызыңа усы аманатымды жеткер! Изинде жылап жүрмесин! – деди.

– Өйбе...е...е...эй әй, жүдә айтайын. Өзимниң де қызыма айтарым көп, – деп, қууана-қууана ушып барып қызына әкесиниң тапсырмасын жеткереди.

Әкесиниң сөзин еситкен қыз, сүйиў, күйиў деген құдиретли сезимниң жылауын беккем услап, жигити менен қосылыўға әбден бел байлайды. Қарсылықларды басып өтип, жигити менен уәделесип, лебизге ықрап болып, өзиниң «тәуекел қайығын» мингенин билдириў ушын кишеси Бийбайшаға жетип келеди.

– Кише! Ха, кише! Үйдемисен?

– Хаў, Айқыз, айнанайын, үйдемен, кел, келебер, – деп бийкешиниң дауысын еситиўден сөйлениўи менен жууырып шығып, – жүр, жүр, үйге кир, жүр...

– Кише, мени тынығып тыңда!

– Өйбе..е.ей, айналайын Айқыз-эй, тынығып тыңлағанда қандай, қулағым сенде.

– Кише-ау, мен бұл қарсылықтарға бардам беріп болдым. Сүйгениме қосылыуға бел байлап турман. Изи қалай болар екен, кише?

– Ға.ұ... Айнанайын, ә.ә.эй, изи жүдә жақсы болады. Сүйгениңе қосылыудан артық бахыт бар ма?

– Илэйым, сондай болсын. Айтқаның келсин. Онда кише белинди беккем буу. Жүр, алдыма түс. Ұәдели ұақыт болды. Жолға шығамыз.

– Қарағым, Айқыз, сен не десең, сол. Мине, мен тайынман.

Бұлар екеуі жигиті күткен тасаға жол алады.

V

ҚЫЗ ҚАШҚАН ТҮН

(1922-жылдың аяғы – 1923-жылдың басы)

Жолдағы әңгеме

– Ал кише, алдымызда не ақырзаман күтип тұрғанын билмеймиз. Қандай тосқынлық ушырасса да, шыдағайсан. Өзің беккем бол! Шыда! Мени сүйгениме өз қолың менен аман-есен тапсыр! – деп кишесине зинхар айтып киятыр. – Бардам бол!

– Өйбе..е.й, қарағым-ай, шыдағанда қандай. Бұл жолларға шыдам-сызлық жат болмай ма? Өзің беккем болсаң, мен өзіңнен де бетер беккеммен. Меннен ғам жеме! Исимизди қудай оңарғай, қарағым.

Қыздың бұл шешимінен кашшан хабардар ел жигитлери жол тосады екен...

Анамның әкесінің меканы да жүдә көлемли болып, бағ-хәремли, терекли ауыл атанған. Имаратының арқа тәрепинде «қаланың иши» деп аталған кең майдан болады. Бұл майдан тасырайған ысқынсыз қуры шаңлақ емес, рәнбәрең гүллерге бөленген, мийуеси сырғыған, жемиске бай үлкен тереклердің қымтауында тұрған кеуилли әжайып майдан болып, ауылдың қыз-жигитлери сайранлап, келип, ойын-зауық қурып, кеуил хошлайтуғын қутлы мекан екен.

– Апа, бұл майдан не себеп «қаланың иши» деп аталған, – деп сөзін бөліп сорап қалдым.

Сонда анам:

– Ата-бабаларымыздың айтыуына қарағанда, бұл майдан үлкен қалалық болған. Заманның өзгеріуі менен көп рет шабыуылға ушырап,

суу тасқынлары да болады. Жасаудың қыйын болғаны ушын халық шыдамай көшип кетиуге мәжбүр болған. Көшиуге димарсыз бираз хожалықлар қанша қыйын болса да, бул майданға мекан басып қалған. Сол себепли қаланың ишиндеги үйлер ямаса меканымыз қаланың ишинде деп атандырып жиберген екен, қызым, – деп түсіндирди анам.

Ол көлемди бизлер де көрип өстик. Соң мийуе ағашларын қопарып, жалаңашлап пахта егиске айландырылды. Пахтасының зүрәти мол болды, сол мол зүрәттің шарапатынан еки пахтакеш өзлери жасаған (кеңес хукимети тусында) дәуирдин қахарманы болды...

Әлбетте, үлкен көлемнің адам тасаланыуға қолай жерлери көп болады. Сол майданның бир тасасында әкем анамды күтеди екен.

Қыз кешигип, жигит тынышсызланыуда. Не илаж, күтиуден басқа шара жоқ.

..Қыз жеңгеси менен әлленемірде үйинен шығып, сылт етпестен уәдели жерге жақынлағанда қандайда бир сестен сетем алып, қыз бирден тоқтап қалады да:

– Кише, сен абайладың ба? Адам сести еситилди-ғо. Не қыламыз?

– Ауа, Айқыз, еситтим. Ол сес, мениңше, адам сести емес, аттың пысқырығына усаттым-ғо.

– Кише, ондай болса, кейин қайтпайық. Алға жүрейік.

– Жүдә макул. «Қорққанға қос көринип» турған ғой. Хеш гәп болмас, жүре берейік.

– Солай болсын.

Булар буққышлап сылт етпестен, сыртырақтан айланып, белгиленген уәдели жерге жетер-жетпестен-ақ, асығып күтип турған әкем шаққанлық пенен анамның қолтығынан көтерип алып, алдына өңгере сала жүрмелге қамшыны басқаны сол, буларды аңлып жүрген ауыл жигитлериниң бири әкемнің жүрмелиниң куйрығынан шырып етип тартып қалғанда, ол адамның күшлилиги сонша, жүрмел шоңқайып қалады екен.

Усы қарсылық болатуғынын билип тайын турған әкемнің жигитлериниң бири анамды әкемнің алдынан тезлик пенен тартып алып, алдына өңгереди, оннан екинши, үшінши жигити тартып алып, қызды аман-есен хужимнен қутқарады. Қыз алыслап бәдар кетти... Әкемнің отауына сән берип, жарасықлы келиншек болып, ауыл-елди кууантады.

Қызды алып қалалмаған жигитлер пәнт жеп, қыз қашқан қаланың ишинде еки уруудың жигитлери ашыу менен айқасып, киминиң басы жарылып, киминиң қолы сынған түнди де анам ықласы менен айтып отыр.

Мениң еки көзим кестеде...

Сол қараңғы түнди, әкемнің аттын үстінде беглерше отырғанына қызды қолтығынан көтеріп алғанда парша шапанының шалғайы қайрылып кетіп, шалғайының астарына қойған пашшайы парауызы да қараңғы түн болса да көриніп тұрғанын шеберлеп кестеге түсірген анажаным-ау. Бұрынғы жипек сабақтардың тойғын бояуларының өзі-ақ көзді тартады-ау. Хәзир ондай сабақтарды түсінде де көрмейсең.

«Мен әкемнің ат үстінде беглердей болып отырған минсиз тулғасын көріп отырып кеулім әллекандай болды... Әттегене әкем-ай! Қатал заманның дигирман тасына гүнәсыз-ақ желниіп кеткен екенсең гой... Әттегене-ай!» деген аянышлы сезім кеуліме хазар беріп жалап өтті.

– Сөйтіп, апа, сол әкем менен қанша ұақыт қослас болдың?

– Ә...ә...й, қызым, несін сорайсаң, 7–8 жылдай-ақ бірге бахытлы болып жасадым. Кейін ойда жоқ аласапыран дүнья басланып, «хәр ким өз басына, турымтай тусына» кеткен түсиниксиз заман басымызға түсті.

Әкеңнің де қайда кеткенін билмедік. Қайда жүр, не жумыста, хешким билмейді. Менің күшім тек қостарым аман болса бола, бір келер, баллардан хабар алар, дегенге жетеді. Шым-шырқадай бала-шаға менен қаяққа тығыларымызды билмеген қорқыныштамыз. Себеби, үйиміз қадаған болып қалды. Былай-былай шыға алмаймыз. Хеш нәрсеге түсинбейміз, хешким түсиндирмейді. Тек милициялар ара-тура биймезгил бірден үйге кирип келип, төбеге мылтықтан оқ көширеді. Мылтықтың атылған ашшы дауысынан қорыққан нәрестелер ышқырып шуұласып, сып-сыйдам бийік дийуалға маймылдай өрмелеп кетеді-ғо. Тырнағы иледі дейтуғын тырнағы жоқ. Қоллары жуп жумсақ, ямаса дийуаллар гедир-будыр емес... Қорқыу адамды бір түрлі тәкилетте түрін өзгертіп жібереді екен. Балаларымызды бауырымызға басып жубатайық десек, «мийрман» жаңа социализм дәуірдің адам қорғайтуғын бул адамлары мылтық гөзлеп, услатпайды. Хайранлар қалып, жағамызға жабысып, дем шығармай, жүрегиміз дүпилдеп урыудан басқа илаж жоқ. Тек: – Мылтық атпаң, нәрестелер естен айырылып, майып болады, аман-есен ержетсе, булар хукіметке керек-ғо, – деп жалынсақ, олар бетимізге қарап: – Байдың баллары бәледен де қорқпайды. Өзлеріңіздің де, балларыңыздың да обалыңыз жоқ. Байдың балларысыз-ақ таза хукімет жасайды, беккемленеді, – деп жекириніп қорқытады. – Сізлердің еркелік заманыңыз өтті. Бизлердей «мүсәпір»лердің заманы келді, не ислеітуғынымызды өзлеріміз билеміз, сізлерден ақыл үйренбейміз, – дейді де:

– Қәне, бул үйден шығың, шығың, – деп бизлерді үйден ийтермелеп шығарып жіберіп, үйдегі көриніп тұрған тәуір затлардан қәлегенлерін

тинтип жүрип алып, қойын-қонышына тығып атырғанын көреміз. – Қой, бизлердің затларымыз, – дей алмаймыз! Ол затларды хұкіметтің қазнасына түсірмейди-ау деп ойлаймыз. Егер айтағойсаң, мылтықтың қундағы тийеди!. Өне қызым, не заманларды көрмедік!

Ауыл арасында бийталап лоқсып жүргенлер көбейіп кетті, өтирик-өсек қаплады. Кімге инанарымызды билемейміз. Енди жаңа теңдик заман орнады, сеники, меники жоқ. Хәмме нәрсе орталық, хәмме бир қазаннан ауқат жейди. Жигит-қызлар улыұмалық болады. Ол байлы ма, байсыз ба? Жигиттің қостары бар ма, жоқ па, оннан қәтий нәзер, қәлегенін төсегине тартып алып, айшы-әширет қурып жасай беретуғын «рәхәт» заман келди, деп бадрақлар халықтың қапысын жөнсіз қаққан, әжептәуір тынышсызлық, елимиздің шаңын аспанға сууырып атыр. Бундай бийнәсиянлыққа қой дейтуғын хожа жоқ, тыйым салар кәтқуда, я хұкімет адамы жоқ. Хұкімет адамымыз деп жоқарыдан келгенлердин де айтатуғыны тек «Еркин заман орнады, сизлер сөйлемен, сизлерге хуқық берилмеген», деген сөзлер. Бундай жүуенсіз заманның бағдарын өзи түсинип, бизлерге түсиндирип отыратуғын жаңа хұкімет жумысына араласып Райзу болып хызметте жүрген қәйним Еримбет Арзиев та келмей кетти. Өкең болса сол күни шоршып түргелип, кәттен түсіп кеткенинен хабар-атар жоқ. Бул ұақыялардан әдеуір кейин Райзу бала түңлетип селқос кирип келди. Мен оның биймезгил кирип келгенинен-ақ бийқолай хабар алып келгенин дәрриу аңладым.

– Хау, Райзу бала, кел қарағым, келе ғой. Төрле! Сениң жолыңа айдай қарап отыр едик. Әйтеуір аман жүрмедің?

– Кише, аман-сау отырсызлар ма? Хәзирше аманман...

– Айналайын, түсиң сууық ғой, аманлық па?

– Аманлық, кише, аманлық, – деди ол уяң дауыс пенен.

– Сонда да айтабер. Таза келген хұкімет бай-ийшан балаларын шетинен қамап, сүргинлетип атыр ғой. Сениң бул ағаң да еки мешиттің ийеси ахунның перзенти емес пе? Оның үстине жүдә бай – дийхан жумсап отырған жер ийеси ғой. Айтабер, кеулим бир нәрсени сезип тур, жасырма.

– Әй, бүгин «ел зиялылары Тахтакөпир халқына хұжим жасаптымиш» деген үлкен ғауасат еситтим. Булардың арасында Жәмий аға да бар деген ызың-сызың әңгиме еситип, жаным түршигип кетти. Жууырып үйге киятырғаным ғой.. кише...

– Хе,..е...е, солай шығар-ау, Тахтакөпирге хұжим қылыуға қатнаспаса да, бул адам хұкіметтің душпаны саналатуғыны турған гәп! Қашанғы буны бос қояды, ұақты келген шығар... Бул ғауасат көптен бери қулағымызға қанық еди ғой.

– Кише, хеш гәп болмас. Жасы үлкен ақыллы, мийирман адам ғой. Адамға хазар бермейди-ғо. Мүмкин елди, жеримизди ғайры динге бастырмаймыз деген түсиникте болды ма? Я қосылмады ма, еле белгисиз. Бірақ, мусылманшылығы жүдә басым адам еди.

– Әй, сонда да Ибрайым болыслар менен ара-тура әңгимелескенде, «Жеримизди, елимизди жат диндегилерге бастырмаудың хәрәкетинде болыуымыз керек» дегенлерин қулағым шалып қалатуғын еди. Хәй, бир «бәлени» булар баслап жүрмесе болар еди, деп ишим ғым етип жүр еди-ау. Ақыры ойларын хәрәкетке келтирген екен-дә...

– Әй, кише, деген менен елден жырақ болмайды-ғо, болыс, бийлер, пүткил зиялылар атланғанда жасыүлкен жасырынып қалалмайды-ғо. Кише, ойлан.

– Сонда шегирткедей әскер басып киятырғанда оған қарсы 5–6 адам не ислей алады? Ол хұкиметке кимнің күши жетеди? Оннан да, бағыныу керек емес пе? Райзу бала-ау...

– Кише, ол айтқаның да дурыс, илаж қанша.

– Ақ патшаны қулатып, пүткил әлемди қол астына алып, бағындырып киятырған «күшли» хұкиметти қосууыс қарақалпақтың бас көтерген 5–6 адамы қалай қайтара алады. Олардың бул иси нырққа тең келмейди, қайтарыуға күши жетпейди-ғо, Райзу бала-ау!

– Мен де ойланаман, кише! Тек сауабый ис ислеймен дегени болмаса, ...а?

– Бул ўақия ағандардың көзсиз ис тutyуынан басқа хәшнәрсе емес. Тек бала жетим, қатын жесир қалады. Жетим менен жесирдің «базары» қызады. Ондай «көзсиз» хәрәкет пенен ел қорғап, сауабый ис ислеген болмайды-ғо, Райзу бала-ау? – деп анам күйинип сөйлегенде, Райзу ағамыз:

– Қәйткенде де елге кәуип тууғанда белінде қылышы турған ел азаматы ол қылышты «ойнатпаса», хәрәкетке келтирмесе қалай болады? Кише, ойлан! Болыс–бийлер, пүткил зиялылар атланғанда жасыүлкен жасырынып қалмайды-ғо, кише! Жасыүлкеннің ел-халық ушын хұжданы таза, мусылманшылығы басым, мийирман адам-ғо, – дейди.

Бул әңгимелерден кейин Еримбет аға көп отырмайды.

– Кише мен кете берейин. Мениң келгенимди хәшким еситпей-ақ қойсын. Хабарыңызды билдим, аман екенсиз. Хеш гәп болмас! Көп отырыуға жағдай бейимлеспей тур, – деди де шығып кетеди.

Өкең хәққында соңғы хабар еди бул.

– Бул әңгимеден кейин кешикпей-ақ мал-мүлкти хатлап, қолына илингенин сыпырып-сыйырып арбаға тийеп алып кетти.. Соң үйди бузыуға келгенде, алды менен қарыулы жигитлер пәт пенен келип босағаны тебеде екен...

Мениң ақ отауымды бузғанда қарыулы милиция жигит алыстан пәт пенен жууырып келип босағаны тепкенде есигим ергенегі, маңлайшасы, тулғасы менен шатыр-шутыр етип кулағанда ергенектен бе, улыуа муңлы ашшы дауыс пенен сес берип, шилпәрше болып дүрс етип жерге жығылғанда үш жасар қызым қорыққанынан ышқырып жылап, бет-аузын тырнап қанатып таслады. Үйимиздің ұсылай бузылғанын тамашалап тұрған адамлар да нәрестенің аянышлы хәрекетине мийрими түскенин еле ұмытпайман-ғо! Ол ол ма, булардың ауқат куйып ишетуғын зеренлерин керегениң басынан жулып-жулып алып, аяғының астына салып женшип, сындырып, далаға ылақтырылған сынықтарын қыз балларым жыйнап қолтығына қысып жылап жүргенлери хеш есимнен шықпайды-ау, шықпайды.

Мешитлерди, сәнли имаратларды қандай масқарашылық пенен бузғанын көрсен еди... Күлин көкке ұшырып, көзди ашып жумғанша шаңын аспанға шығарып, жердің жүзинен сыпырып таслады. Ал мениң күшимнің келгени – булардың ең болмаса сүлдерин кестелеймен, деген нийет пенен кестеге түсиргеним ғой.

– Апа, кестең, ойыңа алғаныңнан да зыят болып, нийетиңе жетіпсең. Қутлықлайман! Бұндай тарийхый Ұақыяларды кестеге түсиргениңе жүрегимнің төринен қууанып отырман. Ақыры, бұндай Ұақыяларды өз көзі менен көрген, басынан кеширгенлер ғана түсире алады. Егер бул дәуірди, Ұақыяларды билмеген, көрмеген адам кестелеймен деп қанша умтылған менен, қалпал бола береді-ғо, Ұақыяларды уңкыл–шұқылына дейін билген адамның кестеге түсиргениндей қайда...а..!

– Сөйтп, бизлер жаудың бала-шағасы, халық жауының перзентлери деген ат көтеріп, қуры далада қала бердик. Қайтып бир-биримизди көриу несип етпеди... Хүкімет адамлары биротала бизлерди елден де аласлады. Нәрестелеримнің биреуін көтеріп, биреуін жетелеп, төркиним қайдасан деп артыма қарай-қарай кете бердим. Күшим еки көзиме жетти. Қәйдем... Қәйдем, төркинимди де тыныш қоя ма, ол жағы жумбак. Ишимнен ойға шүмип қорқаман. Ержетип тұрған үш иним бар, оларға зыяным тиймес пе екен, деген ууайым алға қарай жүргізбейди... Бірақ, әкем, анам тири. Әлбетте, олар пәрмана болар-ау деген үміттемен. Мен жетелесип кетип баратырғанымда Елмурат милиция бир кийизди ортасынан бөліп,

жартысын төсенерсең деп услатып еди. Дүньямың болганы сол, жарты кийиз қолтығымда.

«Төгилгенди алалмай, шашылғанды жыялмай» атырған гүз күнлери. Анам бийшара үлкен атызда писип, жерге төгилип зая болып атырған жүөери атызының үстинен жүрип, зүрәетиниң – балларының несийбесиниң ғарға-қузғынға жем болғанын көрип те бираз камығады. Бул жүөерини белсендилердиң көзиниң тасасын алып орып-жыйнап жүрген дийхан қәйнимизди көрип, үш жасар Рәуия алыстан бақырып, «Ужин аға, хә Ужин аға, бижлей кетип баятыймыз» деп бақырады екен. Сонда оның Алламберген исмин ески дәстүр бойынша айталмай, анам «Узын бала» дейди екен. Ырасында да ол жүдә ири, узын адам болған. Ол нәрестениң дауысын еситип, жалт қараса, анам бийшара артына қарайлап келиншек болған уатанын қыймай шығынып баратырғанына қыйналып, хұрметли кишесине жууырып келе Рәуияны айналайын шырағым, қарағымлап көтерип алып, гүжимниң астына отырып жыласып-еңиресип қалады. Ол ағай Рәуияның бет-аузындағы тырнақтың изин көрип: – Кише, мынау не, жығылды ма? – деп қаулығып сорағанда, анам еңиреп отырып: – Не қылған жығылыу, милициялар үйди бузғанда алды менен босағаны теуип, есиклерди сындырып киреди екен. Сонда босағаны тепкен уақта қорққанынан еки бетин тырнап, ышқырып, жубанбай, жылағанын қойса қәнекей. Оның үстине, керегеде қыстырыулы турған баллардың ауқат жейтуғын зеренлерин теуип сындырып, далаға ылақтырғанын көрип әбден өксиди. Бетлери усындай болып тырналип қалды қарағым Узын бала-ау. Ух..х... Қәйтейин, дойнағымнан майырылып, қанатымнан қайырылып, мәканымнан, елимнен айырылып баратырман ғой, тәғдирде жазмышы усы шығар...

– Қой, кише, жылама! Туяғы пүтин тулпар жоқ, қанаты пүтин суңқар жоқ деген, мына суңқарларын сау болса, еки қанатың ғой. Усылардың қызығы менен жетисип кетерсең, – деп ағамыз анама тәселле айтады.

Сонда анам:

– Ә...ә...й..., шырағым-ай, булар қашан ержетеди? Қашан қайырылған қанатым жетилеседи? Еле алдымда ақ түйе, көк түйе шөгип атыр ғой... Не азаптар бар, билмеймен ғой. Ағанның тунғыйыққа кеткенин сезип отырман. Қайда кетти, белгисиз, сол үйден жумысқа кеткеннен қайтып келмеди-ғо. Бул жумбақтың жууабы қашан шешиледи, қарағым... – деп анам орнынан турды.

Анам әңгимесин аз уақытқа тоқтатты...

«Өттегене анам-ай, химм...» деп ғүрсингеннен басқа аузыма сөз келмеди.

КӨЗ АЛДЫМДА КЕСТЕ СӨЙЛЕЙДИ

Мен әкемнің басымды сыйпағанын, алақаны сууық па, ыссы ма, жумсақ па, қатты ма, билмесем де, жүзин көрмесем де, сулыу тулғасын кестедең көріп, алдымда тири турғандай, әкеге деген ықлас сезімлерім пүткіл денемді бийлеп, бойымда бар жан сезімлерімді қоғап жиберди...

Әке дегенді көрмей өсиу кеулине қандай да бир қыйналыу ма, сағыныу ма! Әрман ба! Тәнхә өзине жақын жақын сезім болады. Бирак, сыртқа билдирмей жасай бересең... Бул сезимімді анама да айтқан емеспен, айтқым да келмеді. Ақыры, ол дәуирдің қолдан жасалған (социализм) дәмсиз, керек емес мийуесимен-ғо! Бирак, ол дәуирдің мазасыз мийуеси мениң бир өзим емес, ол дәуирде тууылған нәрестелердің есап-саны жоқ, көбисине мүнәсип болды. Егер сыр шашып әрманымды айтқанда да, тек оның жүрегине қоз салғандай болмайман ба?

Тек анама қарап:

– Апа, әкемді тиридей көз алдыма келтиргенің ушын алдыңда қанша бас ийіп табынсам да көп емес. Жүдә кууанышлыман! Ийманлы бол, – деп анамның алдында турып қайта-қайта бас ийдим. – Шеберлигіңе қайылман, апа!

– Апа, әкем бир рет болса да мени көрди ме?

Анамнан булай сорағанымның мәнісі – әкем қашып жүргенде мен анамның курсағында қалғанман. Мениң көрмеген әкеме болған сезиміме, ықласыма сүйсиніп анам:

– Ауа, көргенде қандай. Сен тууылған соң үш айдан кейін қараңғылықты жамылып түн ортасында атын әстен айдап отауымыздың артына келди. Бизлер оның атының туяғының сестинен-ақ жууырып шықтық. Алды менен үлкен апаң – аналық шықты. Әкеңнің аманлық-есенликтен кейінги биринши сөзі:

– Нели болдыңыз? – деди.

– Қызлы болдық.

– Алып шық, көрейін?

Аналық жууырып үйге кирди де, бесигің менен көтеріп алып шықты. Әкең қамшысы менен бесик жапқышты көтеріп, қара...а...ап турды да:

– Түпәләм, – деди. Сен айдың жақтысында аппақ болып шырты уйқыда жатырсаң...

Есаплап қарасам, бул – 1930-жыл август айының онларына туура келеді. Сөйтіп, әкең бесик жапқышты түсіріп жиберіп, «пай, ул болмаған екен-дә.ә!» деген өкинішин билдирди де,

– Ал, аман болгайсыз. Көрисетуғын күнлер жақын болғай! Хош! Сау болың! Балларға жақсылап қараң! Жылатпаң! – деди де, атын әстен айдап, сылт етпестен кете берди.

Бизлер сыртынан кара...а..п телмирип қала бердик. Сол кеткеннен қайтып көрмедик. Бул ең ақырғы дийдарласыуымыз екен...

Анам әкемнің сөзінің түсігін қалдырмай, хәркетлерине шекем ықласы менен айтып отырғанда анамның әрманлы сағыныш сезимлери қысылыққырап шыққан дауысынан билинип турды.

– Апа, сонда бизлерди жылатпадың ба?

– Сирә жыламаған күним болды ма? – деп сораса!

...Анам шаршады.

* * *

Өзи келин болып түскен гүрең ауылға қарап, еки қолын жағасына апарып: – Кимиңизге кише, кимиңизге келин, кимиңизге абысын, кимиңизге курдас болдым. Ағаңызға сәуер яр, жақсы костар болдым. Ауыл-елге қәдири болып, аз уақыт болса да қууанышым койныма сыймай өмир сүрдим. Сизлер аш болсаңыз аш, тоқ болсаңыз тоқ, қууансаңыз бирге қууандым. Хәммеңиздің өмиринизге шерик болып, ортаңызда жасағанымды умытпағайсыз. Еңкейип түскенимди коргенлер, ийилип сәлем бергенлер, сәлемимди әлик алғанлар гууа болгайсыз! Сүйим бузылды, орны да калмады. Бирак, көргенлериңизди есиңизде сақлағайсыз! Сизлердің алдыңызда жасап уллы да болдым, қызы да болдым, оған гүуасыз, әлбетте, – деп, жетелесип елди таслап кетип баратырганына, енди қайтып бул елге қашан табаны тийетугынына көзи жетпей хошласып турғанын да анам кестеге түсирген. Сонда ғарры гүжим болса: – Мен гүуаман, шырағым, тамырымнан шауып қопарып тасламаса, өзим гүуаман. Мен усы жерде өсип турғалы нешше-нешше уақыяларды жапырағым менен жауып сақлап турыппан. Егер маған тил питсе бәрін, бәрін сөйлер едим. Әттең, әттең! Тилим жоқ!» дегендей, сылдырлап, хош айтып турады екен сонда.

– Ал, кише, хош бол, еки қызыңды жақсылап баға бер! Бәри де умыт болар еле, – деп ағай жүуери атызға сиңип кетти.

Анам өз жолына түсти.

* * *

– Бул гүз бизиң ауыл халқына жүдә ауыр келди, – деди анам. – Халықтың егинлери писип атыр. Хүкимет белсендилери алдырмай, халыққа жыйнатпайды. Бул дән енди сизлердики емес, хүкиметтин қазнасыники деп, мөлдегине жолатпайды.

Бизин де үлкен атыз жүөеримиз писип-төгилип атыр. Ғарға-кузғын үстинде тойлап, ғарқылдап қосығын айтып мәс. Маллар болса семирип кетти... Төркинимде отырған соң, бизлерге де нан керек. Бир күни түнлетип кишкене үкемди ертип бир қапшықты қолтығыма қысып, сол жүөеримизден урлап алып қайтыуға кеттим. Дүньяда өз затыңды өзиң урлаудан қыйыны жоқ екен. Ауыл арасы жақын ғой. Жүөерилердиң аппақ баслары жерге басылып, мал туяқларының астында женшилип қалған. Түн болған соң онша көре алмай тырмалап, жаңа ярым қапшық алып едик, ски қызыл жаға келди де, бизлерди түйгишлеп атыздан шығарып жиберди. Инимди қалаға айдап алып кетти. Мен зар жылап үйге қайттым...

Ата-анамның жүзине қарай алмайман. Үйге кире алмай өксип турман. Бир уақта анам шығып:

– Хау, нағып турсаң? Үкең қайда? – деп сорады.

Жүзимди бурдым...

Тәселле берип атыр... Хеш сөйлемедим... Үйге кирип, сизлерди кийиндирип, әулийеге – кәбиристанда жасау ушын кетежақпан. Тил жоқ гүнелекпен.

Бұл хәрекетимди көрип отырған үлкен иним Алламурад ашыуы келип:

– Түн ишинде қайда барасаң? Хәзирше аманлық-ғо, – деп ийнимнен басып отырғызды да, өзи атланып, таң қараңғысында кишкене инимнен хабар билиуға Шымбайға кетти.

Барғаны сол, алдынан берекет тапқыр Елмурат милиция шығып:

– Хеш тынышсызланбаң! Бир үш күн тергейди де жибереди. Өзим жәрдем етемен, – депти. – Бирақ ... – деп иркилип турып, инимнің қолынан услап: – Ал, әжапаң хәзирше тасаланып, басқа жерде жасайғойсын. Себеби, үйінде болса, хәммеңизге де сөз келеди, – деп қуантып жиберипти.

Кишкене иним үш күн емес, үш айда келди. Мен сизлерди қолтықлап, қай жерде бос кәбир бар, бүк бар, соларда жасайман. Үкелерим ауқат тасыйды. Жыласаң, аңлып жүрген милиция еситпесин деп, аузыңды басып турып жылатпайман, – деп, анам орнынан турып кетип, қайтып отырды. – Бұл уақыялар есиме түссе, хәзир де үйден шығып тасаға кетким келеди-ғо, шырағым.

Кишкене иним шығып келгеннен кейин әкемди айдап кетти. Қарағым-ау, мениң күним күн емес болды-ғо... Әкем пақыр азмаз нәшели еди. Егер ол үйге түсип қалар болса, аухалы төменлеп қалар деп, көкнарды тақан қылып (оны кеппе дейди), тазадан сырма шапан тиктим. Хәр сырылған сырығына жағасынан кеппени қуйып отырдық. Шапан ауырласты, изинен

иним алып кетти. Онда да берекет тапқыр Елмурат милийса жәрдем етип, атамды үш күнде жиберипти.

Атам:

– Маған қандай жаза берсеңіз де, ақлықтарым менен қызымды бағаман, хеш қайда жибермеймен, – деп турып алған. – Буларда хешқандай айып жок! Үш айлық, төрт жасар нәрестелер усындай үлкен халкетти қыйраталмайды. Сонлықтан буларға шық жолатпай үлкейтип, халқымызға тапсыраман. Ержеткенсоң гүнасын мойнына қойып жазаларсыз, – деп, кабинетинен шықпай отырып алған.

– Сөйтип, қызым, сени усы дәрежеге «жылатпай» әкелгеним-ғой, – деп анам төмен қарап кестесин сыйпалап бираз уақыт отырды-ау, анажаным-ау...

– Апа, сол ғамхор болған Елмурат милийса тири ме?

– Ауа, тири. Усындай адамлардың бәрине жәрдем етип, өзи де 5–6 ай түрмеге түскен. Бирақ, гүнасыз болған соң ол колхоз баслыққа шекем көтерилди. Оның исми елеге шекем халық арасында айтылады. Бирақ, ол адам хәққында да жазылуы керек еди. Билмедим, жазыушы-илимпазлар арқайын-ғой. Былайынша айтқанда, тарийхый адам болған. Ол туұралы көп қызық әңгимелер халық арасында ен жайып кеткен.

* * *

– Апа, мени усындай қыйыншылық пенен өсирип, усы дәрежеге әкелген екенсең. Мениң ул болмағаныма сен де өкиндің бе?

– Хәу, жақ, жақ. Сени улдан да зыят көрип, өмиримше сениң жаныңдаман-ғо, шырағым. Екинши бул сөзди аузыңа алагөрме! Улдың қыздан айырмашылығы – келин әкелип берер еди. Күйеу балам өзим туұғаннан да зыяда ғой! Хызмети Алладан қайтсын, шүкирлигим көп, – деп анам орнынан турып: – Хызмети Алладан қайтсын! – деп қублаға қарап қол жайды.

* * *

Анамның дүньядан қайтқанына көп жыллар болса да, өз қолы менен шеккен усы кестеси көзиме түскен сайын өзиниң еңкейип түскен ауылы менен хошласып турған тулғасы көз алдыма келеди де, сол дүмпешектин үстинде турып, күн шапағына қамасқан көзлерине алақанын сая кылып көлгейлеп узақ узақларға телмирип қарап, әкемнің келиуин еле күтип турғандай сезиледи де, анамды сағынаман.

Бундай кестелерди сыртқа шығаралмай, жүрегине қосып көз жумған әрманлы аналар қанша! Мен бул кестеленген дәрәтпемди тек бир ананың ғана мысалында бере алдым. Еле жазыла берер деген үмиттемен.

Мине, кәдірли оқыушыларым! Әкемнің өзін де, байлығын да көрмегенмен. Дайы журтым заман қаталлығынан гөре меңирин жоқары қойып, тәрбия берген, оқытқан, аяғымызға тик турғызған.

Жоқары билим алдым. Өзим жасаған заманымның толқынында батып-шүмпіп усы дәрежеге келгениме, өз заманыма жүдә-жүдә рийзаман. Қахарман шайырымыз айтқанындай, «хәркимнің өз заманы» болады-ғо! Өз заманым өзіме қандай қатал болмасын, өзіме кәдірли, ойлап отырып, хешбир заманға аумастырғым келмейди. Себеби, жаслығым өтті. Қандай қыйыншылық көрмейин, санамыз қәлиппести, жетискенлигимнің бәри усы өзим жасаған дәуірде болды...

Сабыр Камалов пенен қосылып үй болдық. Бес перзентти дүньяға келтирип, үйли-жайлы еттик. Олардан ақлық, шаулық көрдик.

Хешқандай эрманым жоқ! Заманыма налымайман! Өз заманым өзіме «алтын босаға»!

* * *

Бундай кестелер сол дәуірде сүргинге кеткен зиялылардың келбетин олардың қостарлары тозбайтуғын ақ тауарға түсире алмай, тек кеуілханасына бүкленип қалғаны жүдә өкинишли. Мәселен, Избасар аға Фазыловтың қостары Тохтаханның, Юсуп ахунның қостары Ханбийби елтинин, Көптілеу Нурмухаммедовтың қостары Пердегүл апаның, Алланияз Әйтешовтың қостары Айжамалдың, Ибрайым Бекимбетовтың қостары Айшолпанның, Хамза Закировтың қостары Алтынайдың, Турдымурат Низаматдиновтың қостары Гүлсенемнің, Қасым Әуезовтың, Нәжим Дәукараевтың, журналист-шахтер Хожан Әбдикалиховтың, Жумамурат Жақсымуратовтың, Сейит Төреевтин, басқа да мың-мыңлаған мәмлекет искерлериниң артында қалған аяулы қостарлырының дәртлери ишинде кетти-ғой. Булардың арасында өстим, сонлықтан айтып отырман.

Бул дөрөптпем жеңге, апаларымның кеулинен орын алады-ау деген үмиттемен.

Оқыушыларыма және бир айтатуғыным, бул зиялылардың өмири, ислеген хызмети толығы менен тарийхшы Шерип Бабашевтың «Қарақалпақстан зиялылары үстинен сиясий процесс» деген китабында (Нөкис, «Билим» баспасы, 2014-жыл) жазылған.

ПИДАЙЫ ТАРИЙХШЫМЫЗ ҲАҚҚЫНДА СӨЗ

«Хәркимниң өз заманы бар» деп Қахарман шайырымыз айтқанындай, бизлердиң де қайғы-қууанышқа толы қатаған заманымыз болды. Сол заманда камалға келдик, санамыз кәлиплести хәм заманымызға сай илимдан, билимдан, халық ушын, келешек ушын жан күйдирип, алға умтылып жасайтуғын уллы тулғалар өсип жетисти. Бул көрнекли тулғалардың бири – тарийх илимлериниң кандидаты, «Қарақалпақстанға мийнети сиңген илиим ғайраткери», профессор Шерип Бабашев болды.

Бул алым әсиримиздиң 20–40-жыллардағы заманымыздың қатал хәм әдил болмаған тәреплерине архив материаллары аркалы анықлық киргизип, тарийхымыздың жаңа бетин ашты десем қәте болмас деп ойлайман.

Себеби хәр дәуирдиң өзине тән тарийхы бар ғой. Айтайық, бул пидайы алымның дәрәткен он бес китабы бар. Бул китаптарда ел азаматларының хәр дәуирге (1941–1945) тийисли болған ўақыяларға байланыслы Ұтан ушын жан берген ерликлери айтылады. Солардың ишинде хешнәрсе менен баҳаланып болмайтуғын, хәр бири 400 бетлик күдирет төрт китабы бар – «Қарақалпақстан Республикасы тарийхындағы сиясий курбанлар» (2003), «Жазықсыз жазаланған репрессия курбанлары» (2007), «Дөхмет дегиши» (уламалар үстинен хүким) (2009), «Қарақалпақстан зиялылар үстинен сиясий процесс» (2012) китаптарын хешқандай қыйыншылығынан тартынбастан «Билим» баспасынан шығарды хәм оқыўшы қәуимине жеткерди.

Мен жақында автордың «Дөхмет дегиши», «Қарақалпақстанлы зиялылар үстинен сиясий процесс»ти оқып отырғанымда хәр қатарында көзиме ериксиз жас келеди, хәтте соңғы қатарларын оқыўға жүрексинбей, орнымнан турып кеткенимди билмей де каламан. Себеби, бул мийнетлеринде автор әсиримиздиң тоталитарлық дүзим үстемлик еткен жыллардағы халқымыздың миллий қәдириятларын хәм қарақалпақ халқының миллий мәмлекетшилигин қайта тиклеў ушын жан күйдирип ислеген азаматларымыздың ерликлерин, өмир тәғдирлерине архив материаллары аркалы изертлеп анықлық киргизиледи.

Бул ХХ әсирдиң 20–40-жылларындағы НКВД жәлладларының «қанлы қылыш»ы астындағы «террор» азаптарына адам тўе, хайўан шыдам бере алмайтуғын еди. Мәселен, бул азаматлардың астына шырпы күйдирип, адамшылық сезиминен жүдә етип, талдырып таслап, дәри менен және есине келтирип, хешбир нызам-қағыйдаға туўры келмейтуғын қыйнаўларын көрип отырғандай болсаң. Тарийхшымыз

Шерип Бабашевтың бундай жексурын Ұақыяларды асықпай, албырамай, пұқталық пенен үйреніп-изертлеп, шыдам беріп, толық жазып алғанына тәсйін қаламан. Демек, пидайы, жанкүйер тарийхшымызға оның ержүреклиғи, халық ушын, Ұатан ушын илимге деген ықлас-ықтықаты, адам баласына болған мехир-мухаббатының күшшилиғи кууат бергенине исенмен.

Бул жұмыс пидайы тарийхшымызға аңсат болмағаны мәлим. Ақыры, бурынғы дүзим қатал сиясат жүргизди, еркин пикирлеуди, бундай коркыншлы тарийхий Ұақыяларды хеш жерде, хеш қашан айтып, жәриялауды қадаған етип, сыр сандығына тас кылып бекитип қойған еди.

Елимиздің ғәрезсизлик алған күнинен баслап бул Ұақыя-сырды илимий хәм тарийхий көзқарастан изертлеп, үйреніп, жәриялап, халқымыздың санасына жеткеріу Ұақты келгенлигин бизиң талапшан, зийрек, көреген, пидайы тарийхшымыз Шерип Бабашев басқалардан көре бурынлау сезинди хәм тартынбастан қолға алды. Бундай машақатлы жұмыс бирден жүрип кете бермеуи анық. Сонлықтан Шерип Бабашев ел аралап, неше баскышлардан өтип, архивпе-архив жүрип, нешше бир үлкен естеликлерден еңкейип өтип, рухсатнама алғаннан кейин ғана беклеули турған архивке кириу хуқықына ийе болды, жұмыс баслауға еристи... Сол себептен небир тулғалар ақланып, рууҳы шад болғанлығын китаптан толық оқып отырып кууанасаң.

Бул китапларда елим деп, журтым деп денесин отқа таплатқан мәрт азаматлар – Ораз Ерманов, Сейфулғабит Мәжитов, Избасар Фазылов, Меңлихожа Имнаминов, Каримберди Садуллаев, Жумамурат Жақсымуратов. Алланияз Айтешов, журналист-хаткер Хожан Әбдихаликов, Әбиу Қудабаев, Бекнияз Төлепов, жазыушы Жаудыр Сарсенбай улы Зажирий, Нәжим Дәуқараев, Билял Сүлеев, Турдымурат Нызаматдиновтай (еки китапта) еки жүзлеген мәрт тулғалардың үстинен қашан, кимлер тәрепинен тергеу жүргизилгени хәм қандай жұмыс атқарғаны, өз атамалары дара-дара сүүрети менен берилген толық мағлыұматқа ийе боламыз хәм, қай тәрептен қарасаң да, бундай аұыр хәм жууапкерли жұмыстың жазылғанына қайыл қаласаң. Егер тарийхшымыз Шерип Бабашев ықласын төгип қолға алмағанда, анықлап бизге жеткермегенде, халқымыздың қәдири улама-илим тулғаларының да, Магадан тоғайында қалған жерлеслеримиздің 134580 қәбири хәккында түсинигимиз де болмас еди.

Әне, Ұатан ушын, келешек әулад ушын хызмет усындай-ақ болар деп түсинемен. Бундай машақатлы, қайсы тәрептен қарасаң да аұыр жұмысты меңгерген алымға алғыстан басқа айтарымыз жоқ. Мийрим-шәпәәтли,

мийнеткеш тарихшымыздың архив материалларын изертлеудеги және бир үлкен шеберлиги – усы азаматлардан «қанлы қылыш» астында тергеу алған НКВД жәлладларының көпшилигиниң атын, фамилиясын, тууылған сәнесин, мекан жайын, хызмет орнын шаршамай изертлеп, анықлық киргизеди. Бундай қалыусыз изертленген мийнет автор ушын да, биз оқыушылар ушын да мақул болады хәм қолына қәлем алған хәрбир дөретиушиге үлги болары сөзсиз.

Көрнекли алым Шерип Бабашев тек тарихй пенен шуғылланып коймастан, көркем әдебиятларды да оқыйды хәм өзи де жазады. Мысалы, оның «Алтын шаңарақ» атлы поветин оқымаған оқыушы жок, өз үстинде көп ислейди, изленеди. Қарақалпақстан жазыушыларының шығармаларын да қалдырмай көзден өткерип барады. Оның усы соңғы китабында бираз шығармаларға сын пикир билдиреди. Ой жууыртып отырып, биз жазыушы-журналистлердиң шығармаларына да автордың бул сын пикир жүриткенине кууандым. Себеби, хәрбир шығармаңды мүмкин болғанынша архив материалларына сүйенип жазыу, әлбетте, утымлы болады. Ақыры, дәуирден алжассаң, ол шығарма исенимге шалыс келеди ғой.

Профессор Шерип Бабашевтың бул пикирин бизлер – жазыушы-журналистлер мойынлауымыз шәрт деп ойлайман хәм хәрбир, әсиресе, тарихый дөретпемизди архив материалларына қайшы келместей етип пухта жазыуымыз орынлы. Сонда ғана оқыушыларымызды өзимизге тарта аламыз.

Усы материалларды изертлеп жазып, жәриялауға ерискен көрнекли тарихшы Шерип Бабашевқа беккем денсаулық алдағы жумысларына мол табыслар тилеймиз!

Өткен дүзимде адамлардың өмир жолы менен мәмлекетимиз онша қызыкпады, тек ислеген иси, план орынлау керек болды да, сол планды орынлаған азамат қалай жасап, қалай күн кеширип атырғанын айтыудың әхмийети жоқтай бағдар сезилер еди. Сонлықтан көрнекли алым Шерип Бабашевтың өмири ҳақкында да бир-еки ауыз айтсақ, орынсыз болмас деп ойлайман.

Шерип Бабашев 1930-жылы Акдәрья бойындағы Шууақ ауылында (хәзирги Қанлыкөл районы) дүньяға келди. Шерип бес жасында әкесинен айырылып, анасы Перийзаның ғамхорлығында үйилип-төгилип жетим болып қалады. Бул мәрт ана балларына жетимликтин хазарын билдирмейин деп, түрли азаптарды басынан кеширеді. Оның үстине, урыс басланып кетеди. Үш қәйнисин хәм инисин урысқа атландырып, қәуендерсиз қалған еки хожалықтың балларына, қәйин енесине, майып қәйнисине ғамхор болып хожалық басқарады. Жан урып, жапа шегип, күн

демей, түн демей себил болып, колхоз жұмысына так турады: қазыу бар ма, шел шабыу бар ма, Перийза ана тайын.

Анасының бул ауыр жұмысын көрген Шерип, кишкене болса да, анасының мийнетин жеңиллетіу мақсетінде хәркыйлы жұмысларға қол урады – етикши болғысы келип, етикши усталарға шәкирт болып та жүреді.

Ақыллы, парасатлы Перийза ана баласы Шериптиң илгир зейинли екенін көріп отырып, хәрқандай қыйыншылыққа мой берместен, улын билимдан азамат болып жетісіуіге бағдарлайды. Зейинли бала анасының ықласын жықпайды... Шерип илимге жол алады. 1950-жылы Қарақалпақ пединститутының тарийх факультетін питкереди. Кейін Қоңыратта муғаллим, 1952–54-жыллары жаслар ауқамының үгит-нәсият бөлімін басқарады. 1961–64-жыллары аспирантурада оқып, 1965-жылы кандидатлық диссертациясын қорғап шығады. 1965–1969-жыллар аралығында қарақалпақ музейинің директоры болып ислейди хәм илим менен тынбай шуғылланады. Нәтийжеде 1969-жылы Москвада 16 мың нускада рус хәм қарақалпақ тилинде шыққан «Овеянные славой» («Даңқа бөленгенлер») атамасы менен шыққан, қахарман жерлеслеримиздің өшпес ерликлерін көрсететуғын альбомы илимпаздың исмин кең жәмийетшиликке танытты. Өзинің мийнеткешлиги, илимге болған талпынысы арқасында көп монография, илимий кітаптар шығарды. Бул пидайы тарийхшымыз қандай жетіскенлікке ериспесін, анасы Перийза Қазақбай қызының бағдарлауы, қоллап-қууатлауы арқасында жетіскенін айтпауға болмайды. Мен бул анамыз бенен қонсы болдым, татыу жасасып дуз-дәмек болдық. Бул ананың мийнеткешлигін көріп таңланатуғын едим, келбети келискен, дугыжым, жүзи-пәреңи шырайлы, кеули кең, мийнет сүйгиш, хәрбір сөйлеген сөзи ибратлы, не бир тентеклерди тық-тыққа турғыза алатуғын кәтқуда адам еді. Мен де усы анадан көп үлғи алдым. Ол келини Жумагүлди қызындай көріп, тәрбия беретуғын еді. Жумагүлдің енесине қатты хұрмет көрсетіп, татыу жасағаны еле көз алдымда.

Усындай мәрт анадан тууылып, тәрбиясын көрген перзент, әлбетте, журттың алды болады-дә. Шерип Бабашевтың өмирлик жолдасы жасларға илим-билим үйреткен, республикаға белгили ағла оқытыушы Жумагүл Атабаева Перийза ананың қәдірли келини.

Егер биз тарийхшымызды билип, қәдірлейтуғын болсақ, пидайы тарийхшымыз Шерип Бабашевтың хәрбір кітабын пухталап, астын сызып оқып-үйреніуиміз керек хәм тарийх илими қалай жазылатуғынын билиуиміз шәрт!

Илимди қандай шыдамлылық пенен изертлеймиз!

ОҚЫДЫМ. ПИКИР БИЛДИРЕМЕН

«Ақ мәрмер астындағы әрманлар»... «Еркин Қарақалпақстан» газетасының 2017-жыл 60 (19990)-санында журналист-жазыушы Кеңесбай Реймовтың усы атамадағы балладасы жәрияланды.

Хақыйкатында да, бул әрманлы қосықлар хешбир баспа сөзде көринген емес. Баллада қолыма тийиуден бар дыққатым менен оқыдым. Бир оқып коймадым, қайта-қайта оқыдым. Хәзир де тез-тез оқып тураман, хәр оқығанымда таза ойлар, жақсы-жақсы пикирлер келеди, бул әрманлы қосықты, әсиресе, қолына қәлем алған аналардың асықпай таллап, хәр қатарына, сөзлерине итибар берип, абайлап пикир жүритиуи ушын жаратылғандай терең мәнили, көркем дәретпе болып туйыла берди маған хәм «Бул қосыққа пикир айтын?» дегендей, ишки дауысым илхам бағышлайды. Бирақ, қайғылы қосық-балладаға бирден пикир жүритиуге жүрексинбедим. Ақыры, бул жаңа дәретпе жеңил-желпи уақыя дегереғине қурылмаған, оны тынық минезли, өзине талапшан, «Өзбекстанға мийнети сиңген» шебер журналист-жазыушы Кеңесбай Реймов «илхам келе қалды» деп, ғабыр-губыр отыра қалып жазбаған. Бир нешше айлар, жыллар ойланып-толғанып, өзиниң парасатлылығы менен мәмлкетимиздеги болып атырған хәр күнги, хәр жылғы сиясатларды терең түсинип, әдебий, мәнауий өзгерислерди жетик билип, дәуир ағымына салыстырып, көп әдебий шығармаларды оқып, үйренип қолына қәлем алғаны аттан анық сезилип турыпты. Мен сыншы емеспен, әпиуайы китап оқыушыман! Ырасын айтсам, бундай әжайып жаңа дәретпеге пикир билдириудин өзиме ауырлау болатуғынын жүдә жақсы сеземен.

Баллада VII бөлимнен ибарат болып, ол былай басланады:

Ата урыстан қайтты, бала қайтпады,

Оны алып келди, «қара лалалар».

Он сегиз жасында – Ауған журтында,

Бир қәте қуррбаны болды балалар.

Ыссы қорғасынлар қояр ма басын?!

Әрман уялаган жүреклерине!!

Қоллар сыламастан қызлардың шашын,

Шымылдық қурылмас үйдиң төрине...

Бул қатарлар оқып отырып, қайсы ананың жүреги ләрзеге келип, сызламайды, тула-бедени сырқырап, изин оқыуға димары қурып, орнынан турып кетиуге мәжбүр... Хәтте бул қатарларды көзден өткерер екенмен, сырттағы мениң де аналық сезимим өзиме ырк бермеди, кеуилханам

егитилип, сол қыршынынан қыйылған 86 улардың 86 анасының жүзин жууған меруерт жаслары моншақтай жылтырап: – Қәне!? Сиз бизин бундай хәсиретли қайғымызға не айтасыз?, – дегендей, бирим-бирим көз алдыма келди де турды. «Пикир билдирмейсиз бе?» деген хөктем ишки дауысым да тынышыма қоймай атыр... Ойландым, ойландым... пикир аайтыуды мақул көрдим...

*Қандағар Файзабад, Мазары-Шәрип,
Қәтерли жолларда узақ сабылды.
Сауаш майданында қалған әскердің,
Көксинен бир тумар – писен табылды.*

Бул писенде әскердің әрманлары, тилеклери жазылған-ғо!

Биз Ауған урысының уңқыл-шуңқылына шекем анық билмейтуғын едик. Әлбетте, үзик-жулық айнаы жәхәннен, илимпазлардың айтқанларынан хәм Ауғанстан урысында болған әскерлердің айтқанларынан еситип жүрдик. Бирақ, журналист-жазыушы Кеңесбай Реймовтың қәлеминен дөреген әжайып балладасындағыдай анық хәм толық мағлыұматқа ийе емес едик!..

*Балладаның 1-бөлиминен мысал:
Бир писен бар, жүрегимди өртейди,
Бул писентсиз гүңгирт ертеңги өмир,
Бунысыз әскерлер урысқа кирмейди,
Тексерер нәзери қатал командир!*

Бул қатарларды оқыудан-ақ, журналисттин хәрқандай сиясатқа қанық болғаны ушын да бул хәсиретли-әрманлы қосықты халыққа жәриялап жеткериудің пайыты келгенин сезип, бурынлау қолына қәлем алған, бул уақыяның барысын абайлап, дыққатлы түрде анықлап, оқыушының кеулинен орын алатуғын түсиникли, көркем поэзия тили менен шебер бере алған, хәш бир қатарында артық ямаса гүмилжи сөз жоқ. Бундай шығармаға қол урыудың өзи қанша жууапкершиликли екени де дыққаттан шетте қалмаған. Мысалы:

*Бул писенди алыу – мойынлау демек,
Сол – Биз жаман көрген өлимди!
Жоқ, енди мұдамы аңсап жасаймыз,
Оқ-дәри ийисинен аулақ өмирди!*

– Жап-жас қыршынлардың қараңқалғыр өлимди арқайын ғана мойынлауына ким жууапке...е.р? Гүнасыз ғана жаслардың туқымқурт

болыуын ылайық көрген ким? Қандай меңирсиз шахстың қараңғы көкирегіне ким куйға...а...н?! Алақанымда аялап өсирген ууыздай перзентимнің кимлерге ғана жазығы болды еке...ен? Досларым-ау!!? Айтың!! – деп нала шеккен аналардың қатаң сорауына журналист-жазыушы Кеңесбай Реймов былай тәселле айтады:

*Буныңдай хәсирет жоқ,
Лекин, не иләж –
Орынлауың шәртдур буйрықты!*

Дурыс, хақыйқатында да бундай түсиниксиз уақыяға шара жоқ. Бул уақыяның қатал дәуирдин үстем буйрығы менен иске асқанына автор колға услап бергендей анықлама берген.

Өткен аўкам дәуиринде буныңдай хәсиретли уақыя-сезимлер баспасөзде жәрияланбайтуғын еди. Бундай уақыялардың жүзин қымтып, дәуирди мақтап жазылған шығармаларды көбирек оқыйтуғын едик. Демек, бул уақыя да сол қатал дәуирде бүркелип қалғаны түсиникли.

Мен усы жерде оқыушы жәмәетине хәм аналардың нала шеккен өтинишине байланыслы мына қағыйданы еске алмақшыман: «Көркем сөз дәретиуши талант ийелери – әдебиятты жаратыушы. Олар өз оқыушыларын хақыйқатлыкка, мийрим-шәпәәтлиликке үндейтуғын, жақсылықка жетелейтуғын кәсип ийелери екенин хеш естен шығармауымыз керек. Олар соның менен бирге өз дәуиринин уақыяларын бақлап, аныклап, халыққа тез хәм дурыс жеткерйуши, яғный хабарлаушы, нәсиятшы ғана. Буйырыу хуқықына ийе емес. Дәретиуши кәсип ийелерине буйырыу минбери берилмеген. Ол минбердин өз ийелери бар...».

Биз Екинши жәхән урысы дәуиринде қаншадан-қанша қатал дәуир тәсиринде жазылған, бирақ, ырасы жәрияланбай қалған көп дәрәтпелерди билемиз. Мәселен, рустың уллы жазыушысы Анатолий Васильевич Кузнецовтың «Бабий яр» китабының тәғдирин жақсы билемиз – хақыйқатын жәриялағаны ушын автордың қайғылы өлими менен тамамланды-ғо!

Биз усындай еркинлик дәуиримиздин шарапаты менен қатал дәуирдин тәсиринде айтылмай, кеуиллерге қатланып қалған уақыяларды енди-енди жәриялап атырмыз. Айтайық, уллы белорус журналист-жазыушысы Светлана Алексиевич өзиниң бурынғы дәрәтпелерин, «Әпшерин жаман сениң, урыс!» атлы үлкен томын редакторлап қайтадан шығарды хәм басқа да жаңа дәрәтпелерин жәриялады. Халық оқып, әрманлы демлерин жеңиллетти хәм 2006-жылы ол усы дәрәтпелери ушын «Нобель»

сыйлығының лауреаты болды. Мен соны да айтқым келеді, бұл ұақыяның жүзін ашып, халыққа жәриялап жеткеріуі ушын талантлы, сезгир журналист-жазыушы өзінің журналистлик хұжданы менен аталық мөхрин иске салған, әжайып балладасын дәретип, өз оқыушыларына усынған хәм бул әжайып дәретпе Кеңесбай Реймовтың кәлбинен дәретилгени бизлер ушын үлкен жетискенлик, әлбетте, қууаныш хәм мақтаныш.

Бундай әжайып дәретпе ырасын айтқанда, турмысты, өмирди терең түсинген, басынан өткерген, дурыс тәрбияланған, мийрим-шәпәәтли, кеңпейил инсанлардың кәлбинен дәрейді. Кеңесбай Реймов сондай журналист-жазыушы: ол қанша көп билген сайын әпиуайы, мақтаныу, мабаға умтылыудан узақ, өз кәсибине садық, Уатан ушын деген түсиниктеги искер сыпатында халыққа танымалы, «Билимлинің билгени дилинде» деген ибратлы сөздің пидайысы.

Қайсы дәуирде де ушы-қыйыры жоқ жаңалықлар, жаңаланыулар болған, болып та атыр. Бирақ, биз оқыушылар, бундай шексиз өзгерислердің бәрін нақма-нақ билип, үйренип үлгере алмаймыз-ғой! Тек бизден бурынғы өтип кеткен талант ийелерінің дәретпелеринен оқып-билип үйренеміз, үлги аламыз. Усы тийкарда бурынғы уллы уламалар: Хәрбир дәретиуши талант ийелери өзи жасаған дәуирдің нәпесин, ойлы-бәлент қырларын соңғы әуладқа жеткендей, төкпей-шашпай, расана мәнили шығармалар дәрете алса, сол талант ийеси утысқа ериседи, деп айтып кеткен-ғой! Солай екен, биз сол бурынғы өтип кеткен талант ийелерінің шебер жазылған дәретпелерин дыққат қойып оқысақ, билмегенимизди билеміз, ләззетленеміз, екинши тәрәптен, сол заманларда да болып өткен әжайып хәм жөнли-жөнсиз тарийхый мағлыұматлардың, хәсиретли әдебий процесслердің де болғаны, бирақ олар тууралы өз дәуиринде халыққа жәрияланбай қымталып, бизиң дәуиримизге келип жеткенине таңланамыз да, иренжиймиз. Солай болса да, соңғы әуладқа жеткендей көркем, әжайып, тарийхый, сиясий, әдебий мағлыұматларды, хәқыйкый өмирди жырлайтуғын ағла шығарма дәретиуди әрманлайтуғынымыз сыр емес...

Мениң пикиримше, журналист-жазыушы Кеңесбай Реймов бул айтылмаған хәсиретли қосықты дәретип, өзимиз әрманлағандай әжайып шығарма дәрете алған деп исеним менен айта аламан. Бул әжайып дәретпе хәққында атайы сыншыллар китап халында қолына алғаннан соң өзлерінің пикирин айтар. Мен де өзимнің бул жаңа дәретпе хәққындағы пикиримди, түсингенимди ишимде сақлап қалалмадым.

Хәқыйқаттан да, журналист Кеңесбай Реймов өзимиз жасаған ХХ әсирде бул ұақыяның көз алдымызда болып өткенине, өз ұақтында

халыққа жеткерилмей, қымталып қалғанына жаны ашып кәлем тербеткени сонша, қосықтың хәрбір қатары жүрегимізге қозғау салады.

II бөлімде автордың:

*Ауыр хәсиретлерди көп көрген жоллар,
Әдалатлық хаққы, оларды қоллаң!
Қуслардай мәканға асыққан улар –
Мәнзилге жете алмай жолда талмағай!*

деп, бұл уларымыздың аманлығын ХАҚТАН тилеп жырлағаны жүреклерге тынышлық бағышлайды. Егер автор бұл хәсиретли Ұақыяның барысына итибарсыз болғанда, аталық мөхрин иске салмағанда, жүрек төримізден орын алатуғын әжайып дәретпеге сөзсиз қылаплық болар еди... Демек, автор өзиміз жасаған ХХ әсирдің ойлы-бәлент қырларын тыянақлы, дыққат пенен гүзеткени ушын да бұл шығарма терен мәнилиги менен әдебиятымыздан гиреули орын алады.

*Ҳиндикуш басында таулардың қары,
Мен сени сағындым, журтым бәхәри,
Тәғдир ылақтырған гүллердің бәри,
Ауған қырларында ерте солмағай!
...Жора, хатлар алып қууандық кеше,
Қууанышлар жолдас болсын хәмийше,
Сениң қәдемиңди сағынған көше –
Сууық табытыңды күтип алмағай!*

Бундай хәсиретти ким, қайсы ана күткен? «Улым ержетти, байраққа ат қостым, Ұатанын қорғауға кетти» деп ана пақыр мақтанып жүрген ғой...

III бөлімдеги мына қатарлар:

*Мәгар, маған қайтыу етпесе несип,
Басыма үйрилсе қара булт қойыу,
Дослар, өтинишим –
Мениң қәбириме,
Хәр жылы бәхәрде,
Қағаз гүл емес,
Бир бууат қырмызы лалалар қойың!
Олар дәрек берсин
Пәк хәм бийгүнә,
Биймезгил лалалар солғанлығынан, –*

аскердің көксинен табылған бир тумар писеннің ишиндеги жазыулардың мазмуну емес пе? Әлбетте, сол әрманлы хатлардан алынған! Егер автор бул шығарманың тез жарық көргенин мәп билип, шаққанлық пенен жаза қойғанда... , шығарма өз бахасын жойтқан болар еди. Журналист-жазыушы Кеңесбай Реймовтың бундай кәбилети хәммемизге унайды хәм жас журналистлерге әжайып үлги!

*Аға, түсинемен, мүсиүбет ауыр,
Ана, хәсиреттен қаддиң бүгилер,
Мениң жолларыма көз тиккен арыу,
Таллар тасасында үнсиз егилер!*

Бул қатарлардан журналист-жазыушы Кеңесбай Реймовтың перзентке болған аталық меҳириниң нышаны билинип-ақ турыпты. Оның үстине, ана тилимизди толық шубхасыз билетуғыны, сөзлерди өз орнында қолланатуғыны таңландырады.

V бөлимнен:

*Тәғдир садағының мийримсиз оғы,
Не бир жигитлерди таслады-ау «орып»
Азадан соң жеткен хатлары соңғы –
Жолларға бийүмит телмиртер жаман.*

Бул қатарлар да жүрегінде мәңги умытылмайтуғын сөзлер.

VI бөлимнен:

*Бул қырда торғайлар әйлер ме пыған?
Тәңирим өзиңсең – Ұатан сыйынған,
Он тоғызга жетпей қыршын қыйылған,
Гүнайым не еди, айтың, билмедим?!*

* * *

Жуумақ қатарлардан.

*Орденлер, медаллар мәртликтен емес,
Жубаныш демесең, кеуілде музлар еримес,
Сизлерге бир награда – өмир жетиспес,
Әрман қырларында қалған лалалар.
Қанлар төгиу үшін бармадың, билсем,
Хәм наймыт оқлардан қаймықпадың сен,
Мәңгилик күйкдур – он бес мың писен!
Ауған қырларында солған лалалар!..*

Автор бул қатарларды жазып, сол қыршын кеткен лалалардың жүрегінде кеткен әрманларына дурыс хәм хақыйкый кәтқудалык билдирип, бәринен де бетер, сол 86 ананың жүрегіндеги шүкирликти дәл айтқан –балладаны оқыған хәрбир ана да усы нәсиятларды мақуллауы хәм авторға уллы-уллы табыслар тилери сөзсиз.

Улыұма алғанда, баллада журналист-жазыўшы К.Реймовтың талантына қоса перзентине деген меҳири төгилген әжайып дәретпе болған...

Дәретиўши кәсиплердиң ең қыйын хәм аўыры – журналистлик кәсип.

Бириншиден, бул кәсип шаққанлықты, зийрекликти, басқалар абайламайтуғын ўақыяны сезиўди, тынып-тыншымаўды, өз үстинде көп ислеп, көп оқыўды, билимданлықты, әсиресе, қатаң жуўапкершиликти талап етеди.

Екиншиден, журналист – хақыйқатлықтың тымсалы, елдиң де, халықтың да исениминдеги баслы тулға. Әне усындай аўыр хәм қыйын кәсиптиң пидайысы – белгили журналист-жазыўшы Кеңесбай Реймов. Ол көп жыллар мүдирместен баспасөзде қәлем тербетип киятырған дәретиўши. Ол және Ытанға, халыққа аянбай хызмет көрсеткен инсанлар хаққында жақсы-жақсы очерклери, аўдармалары менен де халыққа танымалы, өзиниң кәсиплеслерине де мийрим-шәпәтли инсан.

Кеңесбай Реймов хәзирги ғәрезсизлик дәўириндеги өзгерислерге, Президентимиз Ш.Мирзиёевтиң баспасөз хызметкерлериниң алдына қойып атырған талапларына жан күйдирип ислеп атыр. Президентимиз Шавкат Миромонович Мирзиёев барлық еркинликти жаратып атыр. Әсиресе, «жаслар басылымында кемис-қутықлар ашық айтылмай атыр. Жаслар жүдә кеш оянып атыр» деп, хақыйқатлықты жаны ашып айтып та атыр. Хәзирги жағдайда алға илгерилеўимиздиң зәрүрлигин де алдымызға талап қойып отыр.

Әлбетте, қолымызға қәлем алып, усы кәсипти таңлаған екенбиз, қандай аўыр жолларды кеширсек те, Ытанымыздың келешеги ушын, халқымыздың пәрәуан жасаўы ушын алға умтылып жасаўымыз керек. Ақыры, бул жолды өзимиз таңлағанбыз.

Жазыўшы Кеңесбай Реймовқа терең денсаўлық, жумысларында мол-мол табыслар тилеймен.

Екинши Жер жүзілік урыста майып болып елге келген жигитлердің басынан өткен қайғылы әңгімелерінен әрманлы пәришелер Жеңістің 72-жыллығына арналады.

Бул «шайтан арбаның» бизиң елге келип, турмысымызға енип атырған дәуири. 10-класста оқыйман. «Шайтан арба» айдап баратырғанын көрсем, сол адамның қарасы үзилгенше аўзым ашылып, изинен телмирип қарап қаламан. Үйге келиўден әкеме:

– Қәне, аға, маған «шайтан арба» алып бересең бе? Я...? – деп дох урып сөйлеймен.

Ағам бул сөзден кейин бетиме тикленип қарап турады да:

– Алды менен оқыўынды питкер, онда да айрықша бахаға питкерсең ғана алып беремен, – деп антымды алады.

Сөйтип, әкем үйдиң жанындағы бир қыйтаққа бийдай екти, мени жанына шақырып:

– Усы бийдай өсип рауажланып, пискеннен кейин оны қалаға сатып, не өткен пулына саған «шайтан арба» алып беремен, – деди.

Бәхәр. Гүзде егилген бийдай желкилдеп өсип атыр. Күнде азанда орнымнан турыўдан бийдай қыйтаққа жууыраман... Бийдайдың сулыўланып өсип атырғанына заўық пенен қарап, атыз шелинде бираз отыраман, соң қайтаман.

Сондағы өсип турған бийдай өсимлиги масақларының самал менен бирин-бири кууалап шайқатылып, толқынланып турған сулыўлығына, онған аңқып турған мурынды жарарлық жағымлы нан ийисине әжепленип, атыз басынан кетким келмейди. Бийдай нанның буншелли мазалы болатуғынын сонда билгенмен. Хәрқыйлы қуслардың, гүбелек, ийнеликлердің қанатын дирилдетип, тап аэропланның полосаға қонғанындай қанатын дирилдетип келип, жаңа гүллеген бийдай басларына қонып ойын қуратуғынларын айтпайсыз ба? Бул жаратылыстың сырлары қандай құдиретли дейсең!!

Бир күни бийдайымның баслары сарғайып, писиўге мейиллескенине «енди тез күнде «шайтан арба»ға минутуғын болдым» деген исеним менен үйге қиятырсам, бизиң класста оқытуғын баслықтың баласы «шайтан арба»сының алдына класымыздың бир қызын мингизип зырлап қиятыр... Сәлемнен кейин ол:

– Хәй, Жаббар жора, бийдайың қашан писеди? Бийдайыңа буйрық бер, тезирек писсин, жарысайық, кимнің «шайтан арба»сы зор екен, – деп қойды.

... Мен үндемедім, бірақ, жүдә арландым... Үйге келиуім менен анама жарылдым... Анам:

– Қулыным–ау, қәйтейин, ана туушаны сатып–ақ алып берер едим. Ол есигимиздегі бир мал ғой... Оннан да айрылып қалсақ... – деп үхлеп қойды...

Әкем:

– Балам, асықпа! Аз күн қалды ғой. Тез күнде бийдайға орақ саламыз, – деди.

Сол күни түни менен уйқыламадым... Басыма хәр қыйлы ойлар келеди... Ол баслықтың баласы, мен қарапайым дийқанның баласыман. Егинге қалай «тез пис!» деп буйрық бере аламын. Ол буйрыққа писе ме? Түсиниксиз. Тек әрман.. шешими жоқ сауал!

... Анам менен әкем түнде гүбирлесип көп сөйлести. Түни менен ойланып жатып, азанға жақын уйқылап кетиппен.

– Әжаға, шай ишесең бе? Апам менен ағам ешқини қалаға алып кетти. Оны сатып, саған «шайтан арба» әкелип береді, – деди үкем.

Жаслық–дә, бир жағынан қууандым, бир жағынан қатты қыйналдым. Ол ешки тууайын деп жүр еді. Ол тууса, анамның шайына сүт болатуғын еді...

* * *

... «Шайтан арба» алып келинди. Бірақ, ол қууанышлы болмады... Бул арба менен бирге «Бүгін урыс басланды» деген сууық хабар да келди...

«Шайтан арба»ның майларын да артып үлгермедім... Шаң тиймесин деп, ақ тауарға орап, төбеге асып қойдым да:

– Апа, мен келгенше хешқим айдамасын, – деп анама қатаң тапсырдым.

Менің бул өтинишме анам бирден көзине жас алды да, «яқшы балам» деп мени қушақлап, сүйип:

– Аман келгейсең, қулыным, – деп хошласты...

Урыс майданы.. Суу орнына қан аққан айқас... Бирден аяғымның астынаң бомба жарылды... Түс көргендеймен. «Шайтан арба»мды биреу айдап баратыр.

– Апа... а..! Менің арбам ғой. Басқаға берме деп едим ғой?! Неге бердің?! – деп бақыраман.

Медбрат жигит мени қушақлап тынышландырып атыр.. Госпитальда екенмен, – деп, Жаббар оң аяғын шалбарының балағын түріп жиберіп көрсетті де, сөзін тауысты... Ағаш аяқ екен...

«Шайтан арба» айдау еле әрма–а–ан... – деп, қапталындағы көпшикке басын қойды Жаббар...

ТЕК САҒЫНЫШ

(Гүрриң)

Гүз. Ызғырық. Жағымсыз самалы шымырлап денеден өтіп баратыр. Машинаның ишінде отырсам да, тонғандай қымтанаман. Оның үстине, сағыныш сезимім жүрек тарларымды қозғап, денеме жүдә ауыр жүк артқандай зил болады да турады.

Бул сезимнің арылмастай болып жүрегіме жабысқанына анық еки жыл болды. Бул қайғыны ұмытып жеңиллениу үшін хәрқыйлы хәрекетлер де иледим. Пайдасы болмады. Үйде де, дүзде де тынышым жоқ, тек сағыныш сезими пүткіл денемди бийлейди де турады. Ақырында өзимди қәхәретлеймен. Бул сезимнің арылмастай болып жабысқаны тек өзимнен болды – өзимнің ырайшыл, жууаслығымнан болып тур. Бул сағынышымды енди ушыратсам болар, қатал болайын, деп құлшынаман. Қалайынша? Бул сауалға да анық жууап жоқ, қалайынша хәрекет етиуди анық келистире алмайтуғыныма көзим жетип тур... сууық дем аламан...

... Машина үлкен жолдан бир иликсиз зырлап киятыр. Сағынаман... Оны енди бир көрсем еди, қәнекей, қолларынан услап, жып-жыллы алақанларын бетлериме бассам...

Кеулимдеги туйғыларымды оның алдына жайып тасласам, әлбетте, жеңиллеймен, деген мәртликті қайта-қайта қайталайман! Бирақ, қашан?! Қай уақытта!?! Әлбетте, көремен... және бирден көрип қалсам, оның алдында өзимди қалай тутады екенмен?! Және ынжылып қалуу есима келип, қалтырай басладым... усындай әламажууа ойларға бәнт болдым...

Бирақ, қәпелимде бирден бойым жеңилленип, хеш бир сағыныш болмағандай сезим бийледі де: – Хәй, сен, қапталыңа қара! – дегендей иштен шыққан хөктем дауыс денемди бийледі. Тезлик пенен шеп қапталдағы тротуарға қарадым. Мениң сағынышымның пәреңи жүзи жалт-жулт етип дөгерегине сәуле шашып, асығыслық пенен тез-тез адымлап тусынан өтип баратыр...

– Токтат, токтат! – деп буйырдым шоферға.

– Бул орында тоқтау қадаған, – деп шофер айдауды дауамлай бергенде өзим рульди жулып алып, ол әдеуір өтип кетее де, бирден машинаның қапысын шаққан ашып, тротуарға секирип түсип, сағынышымның изинен жууырдым. Ол жүдә тез жүрип баратыр... Мениң кирзовой етигимнің ултаны тротуарға биресе тийеди, биресе тиймейди. Ең ақырында изинен жете алмайтуғынымды билип:

– Сүйиклим! Мәрзия! Өтинемен, әстен жүр! – деп өлпең дауысладым.

Ол еситпейди... Асығыслық пенен тротуардың ақырындағы аптекаға кирип кетти. Мен де аптекаға кирмекши болып умтылдым. Бірақ, аптеканың есигинің тып-тынық айнасынан қарасам, шеп көзімнің үстіндегі әдеуір тыртықты көріп бірден тоқтадым. Бул тыртық 1943-жылы урыста Днепр дәр्याсынан өтип баратырғанда немислердің оғынан түскен тыртық еди... Тыртық азымшық емес, маңлайым әдеуір ойылып тур, жүзімди көрген қызларға бірден әжептәуір көринип туратуғын еди. Қызлардың бірден зейни қайтып, жанымда көп турмайды. Бул миним себепли сүйгеніме батынып хеш нәрсе айталмайтуғын едим... Айтып үлгере алмайман!

... Және жууасып қалдым. Бул сапары да батыл түрде хеш нәрсе айта алмайтуғынымды билдим. Сағыныш жүрегимнің тарларын әбден тынымсыз қозғап жіберди. Оның жуп-жумсақ, жып-жыллы қолларын бир ғана қысып қалдым.

– Әх! Бул урыс! Ендиги жаслардың жүзине мин түспегей, – деп сүйгенімнің изинен қарап қала бердим!

ИЙЕСИНЕ ҚАЙТАРЫЛҒАН ҚОЛ ШАРШЫ

(Гүрриң)

1941-жыл. Июнь. 10-класстың ең соңғы имтиханынан кейін хәр күни дәрья бойына барып ойнап қайтамыз. Ал бүгін үйлерге қайтпай, күннің шығыуын күтип алыуға уәделестик. Усы күнги күннің шығып киятырғандағы сулыұлығын хеш көз алдыңызға келтире алмайсыз. Хәммемиз бул сулыұлықтан көзімизди тартып алалмадық. Күн анық шығып, алтын шапағын пүткіл дүньяға шашыратып, әлемди өзгеше бир сәулеси менен бауырына орап алды...

Күн әдеуір көтерілди. Ойынға мийримиз қанар емес... Жүзімиз кууанышта, кеулимиз толы умтылыс. Әрманымыз – жоқары оқыу орнына барыу. Хәммемиз жоқарғы оқыу орынларын питкерип келип халқымызды сауатландырыу, мәдениятластырыу, келешек жасларымызды илим – билимге бағдарлау нийетиндемиз – хәммемиз бир анадан тууылғандай мақсетимиз сол. Кеулимиз Әмиудәрьяның ийримлеп тасып турған пәтли ағысындай. Дәрья бойындағы өлпен самалға желбиреп өсип турған майсаларда жалаңаяқ жууырып ойнап жүрмиз. Жаңа бой көтерип киятырған актерек, қараталлардың жапырақлары жаңа бой көтерген нәуше қызлардың тулымшағындай желбирейди...

Мен класымыздағы баллардың ең кишкентайыман. Жасым хәмме баллар менен тең болса да, бойым бәринен киши. Сонлықтан класымыздағы қызлар жасымды да кишкене деп ойлап, сөз салсам, хәммеси күлиседи.

Оның үстине: – Ҳау, Жийенбай, сениң де мурныңа самал енген бе?! Бизлерге муҳаббат темасында әңгиме қозғауға еле ерте, – деп ермеклеп үстимнен күлип, тасып турған сезимлеримди қайтарып таслайды. Сондай Ұақытлары мени сонша кишкене етип дүньяға келтирген анама өкпелеймен...

... Сонда өзим қатарлы қызлар менен ойнап күлиуге, олардың қатарында жүрип пикир алысуға, кеулимдеги әрманларымды айтыуға хуқықым жоқ па?! – деп шетлей беремен...

Бирақ, класымызда батыс еллерден келген еки-үш қыз бар. Олар мени онша шетлетпейди. Я аяй ма, қызық көре ме, жанына шақырып сөйлетип отырады (сол жыллары басқа миллетлерден келген эмигрантлар бар еди). Билмеймен, мени жақсы көре ме, олардың маған болған бундай мийирманлығына қууанаман хәм, әсиресе, Нэйла деген биреуин жүдә унатып қалдым. Негедур кеулиме жүдә жақын болып қалды. Қасында көбирек боламан, бирақ оның да бойы меннен әдеуир бийик – қасында жүдә киширейип қалғандай өзимди төменшиқ сезинемен. Сонда да оның қасында көбирек жүргим келеди, ол да мени унатқандай тез-тез жаныма келе береді. Сөйлеседи, бир қызықларды айтып күлдирип, кеулимди хошлайды. Мен әбден мәс болып қаламан...

... Күн әдеуир көтерилди. Бул саяхатымыз ең соңғы имтиханнан кейин еди... Ҳәммеиз қайтатуғын болып жыйналып атырмыз. Бир-еки бала еле шомылып жүр, тез шыға қоймады. ... Оларды күтип турып едик. Бир Ұақытты қала тәрентеги жол менен қиятырған биреу : – Балалар, ҳа балалар! Тез қайтың! – дегендей тынымсыз кол былғап ушып қиятыр. Сөйленеди, бизлер өзлеримиздің шауқымымыз бенен анық ҳеш нәрсе еситпеймиз. Бирақ жақсы хабар емеслиги бирден-ақ сезилди. Себеби, жақынлаған Ұақытта класс басшымыз екенин таныдық. Шашлары үрпейип, урканаты ушығ: – Ур...с...! Уры...с...! – деп, дауысының барғанынша бақырыу менен өкирип қиятыр. Бул дауысқа дәрьяда арқайын жүзип, ойнап жүрген баллардың дәрьядан қалай шығып, қашан кийинип үлгергенин еслей алмайман. Қалаға – мектепке қарай зымырап, биримизге-биримиз жеткермей баратырмыз.

... Ҳалықлауымыз бенен мектебимизге баратырмыз.

Директор, муғаллимлеримиз де, ата-аналарымыз да жыйналып қалған. Сол Ұақыттың өзінде ҳәммеизди дизимге алды да, әскерий комиссариатқа алып барды. Үйлерге барып кийим өзгертип келиуге руқсат берди... Дәрриу әскерий комиссариатқа келдик... ертенине азан менен шашларымызды алды. Әмиудәрьяға команда менен алып келди. Дәрьяның жүзи көп кемеден көринбейди. Ата-аналарымыз, тууысқан-

тууған, дос-яранларымыз дәрәя жағасында шожып жүр. Алыс ауылда болса да, бундай сууык хабардың тезлигине таңланаман да, Уатанға болған сүйиушиликтің күшлі құдиретин сонда жүрек-жүрегимнің төринен сезгенмен!!!

Кемеге миниуге команда берилди, Хэммениң көзинде жас, хошласып атыр... Сонда Нейла ысық жүзи менен қолымды қысып хошласып турып:

– Маған хат жаз, хатыңды күтемен, – деди.

Мен бул сөзге жүдә қууандым. Нейла сол уақта маған гирбинсиз периште болып көринип турды-ау.

...Кеме жүрип кетти. Бизлерди бирден урыс майданына жибермеді. Еки ай урыс тактикасын үйретти. Соң урысқа атландырды. Мениң шегим Белоруссияны азат етиу армиясына түсти. Ғажжа-ғаж атыспа астында отырып Нейлаға хат жазаман. Ол да тез-тез хат жазып тур. Ол бир хатында: «–Жийенбай! Сен Белоруссияны фашистлерден азат етип қайт! Мәртлигинди елге мақтаныш етип айтып жүрейин» депти хәм кестелеп қол орамал жиберипти. Төбем көкке жетти, оның сол бир ауыз сөзинин ұмитдарлығы сонша, небир өлимлерге баш бермедим. Аман-есен елге табаным тийиуден тууры Нейланың үйине тарттым...

... 1944–жыл. Апрель.

* * *

... Жүрегим қап тауындай тасып қалай адымлап киятырғанымды сезбеймен. Шеп қолым менен шеп аяғым майып, қолым мойныма асылған, шеп аяғымды әдеуір силтип басаман. Бул майыплық қанша хазарлы болса да, хәзир хазарсыз. Ақыры, Нейлаға киятырман... Нейла менен мухаббат темасында сөйлеспегенімди хеш ойламайман... Тек жууырып тез жеткенше асығаман...

... Нейла үйиниң алдындағы отырғышта бир жигит пенен қатты қунығып әңгемелесип отыр екен. Жанына бара қушағымды ашып умтылдым. Ол бирден кейин шегинди хәм:

– Неге умталасаң? Кимсен өзиң? Бир қолың қайда?! Кет, бул жерден, – деди де, алдында отырған жигитке:

– Сен көп сөйлеме? Үйди ақла, бирге жасайтуғын болсақ, тазарақ отырайық, – деди жекиринип.

Ол жигит Нейлаға:

– Сен маған буйырма! Керек болса өзиң исле?! Мен саған хешқандай ўәде бергеним жоқ, ўәде бермеймен-әм, – деп ортынан турып кетти хәм:

– Ендигиден былай сениң теңиң мынадай майып, контузий (жарымес) адамлар болады, – деп қолын артына бир силтеди.

Нейла болса жалынып сөйлеп, оның изинен жууырып кетти...

... Мен, бундай көринис болады, оны көремен деп хеш ойыма келтирмегенмен, еле талқысып турыппан, жансыз мүсин болып қатып қалдым. Оңым ба, түсим бе билмеймен, күнелекпен... Урыстың бундай да түри болады екен?! Еле гүрес дауамлайды екен... Иш-ишим алакуйын...

– Кет, кет! Мен сени танымайман! Айттым-ғо, кет деп, жолынды тап! Не көп, майып көп! – деген ашшы шауқым есима келтирди...

Кеттім... Оның өз қолы менен шегип изимнен жиберген қол орамалы төс қалтамда қалды. Ашыуым келсе де тасламадым. Ара-тура қолыма алып, узақ уақыт қарап отырып ойға таламан... Жер де, аспан да еле төңкерилип кетпеди. Тек мениң кеуілханама тынбай зиркилдеп урады да турады. Контузий үстине контузий, хеш жазылар емес. Умытыу керек. Умытылатуғын уақыя емес!... Өмир ушын гүрес дауам етип атыр. Дегерегимде нелер болып атыр хеш сезине алмайман... Емлениу зэрүр. Москваға әскерий госпитальға кеттім. Шыпакерлер жақсы емледи...

... Арадан еки жыл өтті... Көп-көп шынығыулар иследим, хазарланыуыма карамастан, майып болған шеп қолымды ислеттім. Еки қолым бирдей ислейтуғын болды. Соң сау болып елге қайттым. Жоқарғы оқыу орнын иткердим. Мектепке муғаллим болдым. Гейде-гейде жүрегимде қаспақ болып қатып қалған ол уақыяны еслеймен де, өзиме сауал беремен – мен Нейланы неге айыплайман? Оның менен мухаббат хаққында әнгиме болған емес-ғо..! Қандай қыз онеки мүшеси аман жигит алдында ийилип турғанда мендей майыпты... қалей ме?.. Қанша надан болғанман...

Мектепте жақсы муғаллим болдым, халыққа танылдым. Мен хаққында журналистлер газеталарда жазды. Ойламағанда, бир күни өз оқыушыларым менен мектептің алдында турсам, Нейла маған тууры нэзерлеп киятыр... Хайран қалдым. Жас уақтындағыдай кийнген. Туп-тууры алдыма келип:

– Хау, Жийенбай! Қандай сулыуланып өзгергенсең, бойың да бийик. Класымыздағы ең кишкене қара бала едиң... Сениң сүүретинди газетада көрип, кууандым. Фронттан келгениңде маған неге тууры келмедің? – деди.

Мен түсинбегендей үндемедим. Ол көп сөйледі...

– Саған фронтқа көп-көп хат жаздым. Хатларыма уақтында жууап кайтарып турдың. Хайранман... – деди де тынып қалды.

... Мен үндемеуим менен үлкен теректің саясындағы отырғышқа бағдарладым, отырдык. Сөйлемедим, қойын қалтамнан оның изимнен жиберген сулыу шегилген қол орамалын алып көрсеттім хэм тууры өзине

барғанымды, көргенлерімди бирим-бирим майын тамызып айттым. Ол инанбады...

– Сол солдат сенбе едің? Сенің сонша өсіп, өзгеріп кеткенінди сире билмедім ғой. Бетіңдегі шешек дағал да жоқ. Мен Жийенбайман, деп неге айтпадың, – деп жылап өкінди... өзін тыя алмады. Тап усы уақытта менің сүйген Жұлдызым алдымыздан эсте өте берди. Бірақ бизлерге ол бурылып та қарамады. Нейла ол қызды көріп:

– Мына қыз қандай көркем, сымбатлы, – деп, қыз мектептің қапысынан кирип кеткенше изинен қарады.

– Жийенбай, хәзир бир өзім жасайман, хешкимим жоқ, – деди.

– Бул менің сүйген қызым! – деп орнымнан турып кеттім.

Қол орамал өзінде қалды.

7.05.2017-жж.

ШҮТИК ШЫРАНЫҢ ШАРАПАТЫ

(Турмыстан алынған гүрриң)

Бәхәрдің басланған күнлери. 1937-жыл.

Жипек самаллар зер шашларымыздан сыйпап, кеуиллерге йош бағышлайды. Хәр күнги әдетимиз бенен бүгін де сәске болыудан үш ДОС болып, ылақ-қозыларымызға сүйрик териу ушын ауылымыздың қак ортасынан бурқасынлап ағып өтетуғын Ийшан жапты жағалап кетемиз. Сүйрик терип жүргенде ыраштың гейбир жеринде ғаулап өсип турған кой сүтилкекке қызығып, оны терип кетемиз. Үшеуимиз сүйрикке, сүтилкекке таласып ойнап жүргенде демде түс болып қалғанын билмей-ақ қаламыз. Сүтилкек урыстырамыз – утамыз, ертеқ айтысамыз, косық айтамыз, бектас ойнаймыз. Үйге қайтқымыз келмейди, ақыры бул ойынлар қандай қызык, және бәхәрдин жағымлы самалын асығып күткенбиз ғой. Усындай қызыклы күнлердин биринде апам хаулығып жаныма келди де:

– Жүр, изиме ер, – деди.

Мен:

– Хе, апа! Неге? Мениң қалтам еле сүйрикке толған жоқ, бармайман, – дедим, ойынды қыймай.

– Үкемнің үйине от тийип, соры қайнағанның қыйған-тергенинің бәри жанып кетипти, жүр, сол үйге барып қайтайық, – деп мени үйге алып қайтты.

Апам менен кетким келмей, қыйсалақлап дәлил айтқым келип оқталып едим, апам:

– Ойынның изи үзиле ме? Енем неғып отыр екен, үкем де ауырып атыр деп еситип едим, – деп досларымнан айырып алып кетти.

Бул өртенген үй – анамның мурындык енесиниң үйи. Исми Дәулетхан, оның Қыдырбияз деген жалғыз баласы бар. Апам дәстүр бойынша онын атын айталмай, үкем дейди.

– Қапшығым да сүйрикке толған жоқ, енди ылақ-қозыларым маған өкпелейди ғой, – деп апамның изинде тоңқылданып киятырман.

Апам үндемейди, тез жүрип киятыр. Үйге келген соң:

– Қыдыртаман дейсең, үстиме не кийемен, таза көйлегим жоқ, бармайман, өзиң барсаң болмай ма? – деп турып алдым.

– Хәй, саған ким қарап тур, сени ертип жүргим келеди, оның да сендей қызлары бар, ойнайсаң, – деп, ийни жамау, жууып қойған жыйынлық көйлегимди кийгизди де, изине ертип үйден шықты.

Өртенген үй менен бизиң үйдиң арасы онлаған шақырымдай бар. Мениң жүрисим менен киши песинде шыққаннан намазшамда Шериуши ауылына зорға жеттик.

Бизлерди көриуден Дәулетхан кемпир дауыс шығарып, өртенген үйин, мүлклерин жоқлап қатты жылады. Апам:

– Ене, хешгәп болмас, дүньяның орны толып кетер. Мына үкем (Қыдырбияз) тәуір болып қатарға қосылып кетсе, – деп, енесиниң кеулин алып тәселле айтты.

– Қәйдем, шырағым, қәнекей сондай болса, дүнья-мүлке ғой онша таслап қыйналып атырғаным жоқ, тек көк көйлегимди айтса, оның жағасының бир шети ғана қалыпты-ау, не әрманлық пенен тигип кийип едим, – деп келип қыйналады.

«Қызық, жайына, мүлкине қыйланбайды, бул кемпирдиң көйлекке қыйналғаны неси» деп таңланаман...

Жайдың асханаға усаған кишкене бир өжиреси шалалау жанған. Бизлерди сол жайына алып барды, иши тас қараңғы.

Кемпир биресе шырасын, биресе гүкиртин излеп табалмай, албырап отыр.

– Шырасы түспегир қайда? ...Их...

Кемпир сыйпаланып жүрип, шырасын, соң гүкиртин табалмай қармаланып жүрип оны да тапты.

– Әдира қалғыр-ай, буның да жалғыз тасы қалыпты ғой, қапылғыр-ай..!

Сол бир тасты тутандырып жиберип, кемпир қолындағы шүтик шыраның пилигине тийгизип жибергени сол, дүнья жақтылығының бәри усы жайдың ишине топланғандай хәмме нәрсе жарқ ете қалды. Енди шыраны қоятуғын хәстесин тапса қәне, от тийген үйден не табылады – тек бүлгиншилик. Кемпир қармаланып жүрип:

– Садаған кетейин жақтылық-ай... Бул жақты дүньяға тойым бар ма? Қас қағым қараңғылық бир өмірге татыды-ғой, – деп, хәстесин тапты. Шүтик шыраны үстине қойды да, «ұх..х...» деп жеңил нәпес алды.

– «Бар дүньяңа шырақ ал, қалғанына сабын ал» деп ата-баба айтып кеткен-ғой. Қарағым, Қаллыхан-ай (бул – мениң анамның исми), усы шүтик шыраның кәраматлы жақтысында көк көйлегимди нағыслап кийип қандай кууандым. Бундай көйлек ауыл бойынша хешкимде жок. Бул көйлектің нағысын шегип болған күнги ата-анамның кууанышында шек жоқ еди. Мынаны ғана қарай-ғой, бир шети қалған-ау, – деп сөйленип жүріп, жағаның күймей қалған жулығын еки алақанына салып, кәстерлеп көтеріп әкелип апама көрсетти.

Алам шүтик шыраның кәраматлы жақтысына тутып оны көрип атырғанда мен-эм қызықсынып қарап едим, жағаның жулығының өзіндеги азғантай нағыстың сулыұлығынан көзимди алалмадым. Жаға сегиз сайға бөлінген – хәр жағы төртеуден болып, бөлиниў аралығын еспе нағыс пенен шегаралаған. Ол көк көйлектің пишими, жағасына түскен нағыслар хәзир музейде турған көйлектен әдеуір парқланады. Демек, мениң түсинигимде, шеберлер шеберлигин биринен-бири арттырыўға умтылған-ау деймен. Хәр сайдың арасындағы нағысларды Дәулетхан кемпир бизлерге бармағы менен көрсетип атпа-ат айта баслады.

– Мынау жийде гүл, мынау кумырысқа бел, мынау кошқар мүйиз, мынау кустырнақ, ғарға туяқ, ерик гүл хәм т.б. , – деп, жайнап турған нағысларды қалай шеккенин, анасының қадағалап үйреткенин, көп жылларда нағыслап питкергенин, нағыслардың бир-бирине үйлесимлерин, сабақлардың түрлериниң бирине үйлесимлерин, сабақлардың түрлерин бирине-бирин сәйкеслендиргендеги қандай қыйналғанларын йошланып айтып отырды.

– Қарағым Қаллыхан-эй! Бул көйлекті кийип, пүткіл елди таңландырып той-мерекелерге барғандағы кууанышлы мәуритлерим жанып күл болғанына ишим ашыйды. Усы көйлекті кийип, бул ауылға келин болып түскен күнлерим, қостарымның жумсақ алақанлары менен өңиримди сыйпап турып: – Қандай шебер қызға үйленгенмен. Бул көйлек өзиниң мини жоқ мүшеңе сондай жарасады. Ақ қағаздай пәреңи сулыў жүзиңди әбден шырайландырып турыпты-ау, – деп кең кушағына тартып, мехирли бауырына басып, көзимнен, жүзимнен, бул кестелерди шеккен он бармақларыңнан айлансын деп бирим-бирим сүйип кууанған сезимлерин, көйлек пенен бирге мәңгиге жойттым ғой, – деп өкинишли гүрсинип көзине жас алды Дәулетхан кемпир. – Усы кәраматлы шүтик

шыраның жақтысында небир жипек шапанларға мөр басылды, небир сулыу жағаларды жипек пенен жийекледик – бул кәраматлы шүтик шыраның жақтылығы бизлер жасаған дәуирдин тулғасы болып, пүткил ықласымызды ийелеп алып еди ғой. Хәзир паныс, жетинши шыралар тек бирли-ярым үйде болмаса, көп үйлер шүтик шыраның жақтысында пәрауан жасап атыр.

Бул жақтылық биз жасаған дәуирлерди жақтыртты.

Әуеле мен, мына кемпирдин өзи қалай-қалай, мүлклерине қыйланбай, жанып кеткен әйтеуір көйлекке сонша қыйналады деп ерси көрсем де, соң ойлансам, бул көйлекке қоса Дәулетхан кемпирдин жаслығы, шеберлигиниң гууасы, өмириниң ең бахытлы күнлериниң қайтып келмеске кеткенине қыйналғанын түсіндим... Бул нағысларға мениң де қызығып қарап атырғанымды анам сезип:

– Қызым, сен-әм кестелеп усындай көк көйлек тик, үлкейсең кийесең-гой, – деп қойды.

Мен «оның не кереги бар?» дегендей сезим менен ийнимди қыстым. Ақыры мен хәзирги дәстүр болып атырған бел бүрме, клец 6,4 қыйық болып тигилген сулыу хәм жеңил көйлек кийгим келеди... бирақ, ондай көйлекти апам маған орысша деп кийгизбейди-ау...

Кемпирдин келини де жумыстан келип, жоқтан бар қылып тамақ асып, гүйбең-гүйбең хызметте жүрип енесиниң сөзлерине кулақ түрип анда-санда тыңлаған болды. Бирақ, бул сөзлердин оған тәсирсиз екенин енесине дыққатлап қарап қойғанынан билинеди.

Мен бул үйден қайтқанымда, апама бул үйге бармайман, қыдырмайман деп тентеклик етсем де, мына уақыяларды көрип, еситкениме, көп нәрсе билип алғандай болып кууанғанымнан, келгениме өкинбедим.

КЕСТЕ

(Гүрриң)

Гүлимханның кәтиниң тусында үлкен рамаға қапланған кестеленген сулыу көринис қағыулы тур – Гүлимханның үй мүлклериниң ишиндеги ең қәдирлиси усы суурет кесте. Ол хәр күни жумысқа кетерде де, жумыстан келгеннен кейин де усы раманың алдына келип, узақ үнилип турып қалады. Ол рамаға шаң тийгизбей тез-тез сыйпап қояды. Кестеде хайран қаларлықтай сулыу тәбият көриниси ямаса бийик тау шыңлары жоқ. Әпиуайы ғана еки көринис – биреуи кестениң шеп тәрәпиндеги күндизги ауыл көриниси, екиншиси – узақтан көринген жайлардың алдында үлкен хәуиз. Оның дөгерегин бүркеген гүжимлердин саясы дөгерегине жасыл мақпал төсенгендей көздиң жауын алып көринеди. Кестениң оң тәрәпинде

ауылдың түндегі көринісі – колхоз клубының алды, бағ, оның үлкен көшесінен жүріп баратырған қыз бенен жигит... Булардың төбесінен қарап тұрған ай жақтысын төгіп жылысып баратырғандай сезім билинеді, дөгеретіндегі тығыз жұлдызлар солайы менен кестеге шебер түсірілген...

... Гүлімхан бүгін де жұмысынан келиуден сүйікті кестесінің алдында үңилиуі менен біраз турып қалды. Қызының бүгін бул кестеге өзгеше бір сезім менен үңилип қалғанына шаршағандай ма ямаса қызын аяғанлықтан ба, әстен ғана:

– Қулыным, қызым-ау, усы бір жансыз кестеден қандай қуаныш, қандай ләззет күтесен? Бул кестені жалықпай шаршамай шектин. Кір жолатпай узақ жыллар әлпешледің. Сол хұрмет, сол иззет бір ғана жансыз кесте ушын жеткилік емес пе?! Бүгіннен баслап кестеге телмиріп үңилгеніңді қойсаң қәйтеди? – деп анасы жүзін Гүлімханға бурды.

Бул сөзге Гүлімхан талған көзлери менен өтинишли қарағанын көрген анасы берген сорауына қызынан қысынып дәриу жүзін төмен салды...

– Апа, сениң бул сорауың жүдә орынлы, бундай телмиріу менен сени де шаршаттым... Егер кестеге телмиргенимді қойсам, Нурым менен өткерген сол бір кешени умытыуым мүмкин болар ма екен?! Әне, кестеге анықлап бір қара! Нурымның сол сулыу сымбаты, сол сулыу жаслығы сол турысы емес пе!? Хеш өзгермегендей, қараса, апа, сол тулғасы емес пе? Хеш өзгермегендей, жүрегимнен орын алып турыпты ғой, апа? – дегенде Гүлімханның дауысы өзгериңкіреп кетти. Гүлімханның көзлери кестеде болғаны менен, ойы Нурым менен бирге ең қуанышлы, ең сүйікті болып өткен сол бір кешеді болды.

... Бизлер, – деди Гүлімхан анасын қушағына тартып, бизлер сол күни кеште колхоз клубында өткерілген қызықлы кешеден кейин бағды араладык, сырласып қуанып едик... Енди хошласар уақыт болды дегенимде Нурым жүріп қиятырған адымын тоқтапты, еки қолын бирден еки ийніме қойды да:

– Гүлімхан, хәзир хошласамыз, енди, мүмкин, біраз уақыт көресе алмаспыз. Уатанға қәуіп тууды! Өзине айқын, ертең урыс майданына атланаман. Сен... сен..., – деп изин айталмай біраз тығылып иркілді...

– Сен урысқа атлансаң, мен ауылда мийнетке атланаман, ата-аналардың ғамхоршысы боламан, – дегенимде ол мени ыссы қушағына тартты хәм:

– Биің үйге де тез-тез барып, ата-анама хабардар болып тұрғайсаң. Хат жазып тураман, анам менен ағам оқып беріп тур. Кешиқпей келемен, мени күт, – деп қулағыма сыбырлағаны еле қулағымнан кеткен жоқ...

Ата-анасына тез-тез барып, жәрдем берип турдым. Бирак, хат келмеди...

... Бул жансыз кесте болған менен, усы кестеден сол күнги кешедегі Нурымның сыбырлап сөйлөгенлери хәм айтқан сөзлери тап хәзиргидей болып еситиледи де турады. Нурым да сол кешедегидей болып көз алдымда елеслеп турады. Кестеге үңилсем ғана шаршағаным шығады. Қапашылығымды умытқандай боламан, хәтте кууанаман, – деп Гүлимхан жүзин кестеге бурды. Көп үнсизликтен кейин апасына қарап турды да:

– Апа, мен бүгін бул кесте менен мәңгиге хошласаман. Нурымнан қалған бул естеликти Нурымның анасына өз қолым менен тапсыраман... Баска илажым жок, тәғдириме бул көргилик жазылғанды... Ендиги жағында тәғдирдің жылауына ерип, бахтымды сынап көрмекшимен! – деп көзине жас алған қызының бундай шешимине ана жүреги бир силкинип, пәсине қайтты. Әлбетте, қызға да, анасына да бундай ауыр тәғдирлерди бастан кеширіу аңсат емес-ғо! Ауа, қызым, деп мәрдана айтса да, қапашылық толқыны тамағына тығылып, екеуи де бираз уақыт сөзге келе алмады... Екеуиниң де көзи Нурымның тулғасында болды. Бирак, Гүлимхан қанша үңилсе де, кестеленген сүүреттеги Нурым зибан бермеди... Деген менен, көз қарасынан: – Бахтың болсын Гүлимим!, – дегендей мийрим–шәпәәт сезилер еди...

– Нурымым, сениң тилегинди тилеп көп жыллар жалықпай жолларыңа қарадым. Бенденің қолынан хешнәрсе келмейди екен... Тәғдирге жазылғаны болады деген ырас екен, – деп Гүлим сонша жыл қәстерлеп сақлаған – сүйгени Нурымның кестеленген тулғасын дийуалдан эстен шешип алды да жумсақ алақаны менен қайта-қайта сыйпалап, ақ жипек орамалға орап Нурымның үйине жол тартты...

1969-жыл. «Кесте» топلامынан.

ИСЕНИМ

(Гүрриң)

1948-жыл август айының бир кешеси. Қасымда киятырған Қәдир бир нәрселерди айтады, исендирмекши болады. Қәдирдің не айтып киятырғанына кеуил аударалмайман, ойым әкем менен анамның өткен түндеги қулағыма күйған әңгимелери менен бәнт...

– Ұай, қызым-ау, көзимиздің ағы-қарасындай жалғыз қыз едің, екеуимиздің қууатымыз болып арамызда ербеңлеп, улсызлығымызды билдирмейтуғын едің, улымыз хәм қызымыз деп өсиргенимизди билесен. Бүгінги күни ержетип, сениң қыз болғаныңды билип, ишимиз ийт жыртқандай болып, екеуимиз де үйге сыймай отырмыз...

– Қәйдем, сен биреуді қәледим дейсең. Ол адамды өзимиз танымасақ та, өзінди қыймай, қосылсаң қосыла ғой деп едик. Енди биз ойланбай ислеген иске қыйналып та, қорқып та отырмыз, әрманымыз ат басындай, – деп анам қәдди бойын тиклеңкиреп алып, маған сораулы түр билдирди.

Мен не айтарымды билмей қалдым. Биресе анамның сөзлерин мақуллағандай печтиң қууысында төмен қарап ойланып отырған әкеме, биресе күйинген анама қарайман.

Өзим есимди билгели ата-анамның бундай нәмәртлигин ямаса бир сөзди еки айтқанын еситпегенмен, олардың бул ұақыяны еслеп отырып мени де... қорқынышлы ойлар қәпелимде бийлеп алды. «Жок, жоқ... Қәдир мени қорғайды, азапқа қоймайды...» дегенди қыялымнан өткерсем де, жанымда «Қызым, күйеуді көрейик, сын берейик, ата-анасы алдымызға келсин, ұазыйпалар қояйық», деп мунайып өтинип отырған ата-анамды аяп:

– Ықтыярыңыз, – деппен бирден.

...Сол түннің қалай өткенин билмеймен. Кирпик-кирпигиме айқасқан емес. Енди Қәдирге не деймен... Яғ-ә, ол инанымсыз. Қулағыма әйнектің алдындағы қатара таллардың жапырақлары: – Хау, Гүлим, айлы түнлерде Қәдирге берген уәдеңе қалай бийопалық қыласаң? – деп турғандай... Ақылым алты бөлек, биресе арман, биресе берман аунақшыйман, уйқы деген жүдә алыслап кетти, келмейди... Ойымның ойылып, ақылымның алтыға бөлеклениуи менен бир жуумаққа келе амай-ақ таң атты. Түн перделери серпилип, азанғы жақтылығы менен аумасты. Кеулимде қандай да бир өзиме таныс емес жақсылық сезими ишки дүньямды бийлеп алды. Бул сезим – бүгінги күн Қәдирдің ауылға келип, ушырасатуғын саатлардың басланғанының қууаныш сезими екенин билдим. Қәпелимде

жақтылықтың шарапаты менен кеулимдеги кайғы да, бойымдағы ауырлықта кейин шегинди...

...Қәдир қасымда киятыр. Дөгөрек тып-тыныш. Тек Қәдирдің:

– Мен қыз әкелемен дегенде ата-анасының «Сениң келиншегинди келин емес, қызымдай көріп қәстерлеймен» дегенлерин әллекандай қууанышлы сезим менен мени исендирип айтып киятыр. Ал маған бул қууанышлы әңгимелер курғақ уәделерге қусайды... Ата-анамның жүзлери алдыма тутылып, инаныуға еки ойлы болып турыппан...Бул еки дуньяның қайсысына инаныуым керек – билмеймен...

Ата-анамның мына иси маған жүдә ерси де хәм қорқынышлы да көринди. Әлленемирде:

– Қау, апа, бунша неге қысынасыз, улсыз екенинди еле де билдирмеймиз. Қәдир де, өзим де тез-тез келип турамыз. Ара жақын, бунша бийүмит, қапа болмаң. Сизлер қапа болсаңыз, мен енжар боламан, – деген сөзлер ғана аузыма келди.

– Шырағым-ай, сен бизлердің улсыз екенимизди билдиргин де келмес, тез-тез хабар алып та турғың келер, үйден бир шығып кеткен соң саған ата да бий, ене де бий, тууысқанлары да бий болып, кемисинди тауып отырса, қызым қыйналып қалады-ау деген қәдигим бар, қәүпим зор, – деп әкем әңгимени алыстан айландырған менен, анам:

– Ауа, ешейинге келген қыздың қәдири бола ма? Жигиттің жанын ашытып, малын алып қыз бермесең, бир жыл-ярым жыл қослас болады да, күйип баратырған малы жоқ, айдап жиберіуе қыйналмайды, аларда ояқ-буяғына шығып, исениминди бийлеп алады-ау шырағым, – деп гүрсинип қойды.

Бул әңгимелерге инанарымды да, инанбасымды да билмеймен. Жүрегим муздай, басым мең-зең болды... Сор...ым...ым, айдап шығады, қайтып келеди деген не сумлық... Ырасында да, мына қоңсымыздың келини көз алдыма келди. Ол келиншек болып есиғине еңкейип түскенде биреудің ууыздай баласы еди... Ал, хәзир көрсең танымайсаң... отырса опак, турса сопак. Кирттай унамсыз болғаны, дүзден ерип келген нашарда ақыл болмас деп, хәммеси изине түсип алады. Бийшара, кетейин десе, кете алмайды. Сүйип тийген күйеуин қыймайды, айтайын десе, жақыны жоқ, көргени акырет-азап, күйеуи де азаптан арашалап ала алмайды. Кетиу шешимге келсе, өзиниң ата-анасынан да қысынады...

Қәдир қәпелімде сөзин де, жүрисин де бирден тоқтатып, мениң еки қолымнан қатты қысып услап, жалынышлы көзлери менен:

– Гүлим, сен маған уәде берген түни қандай қууанышлы, қандай шад кеуилли едің. Ал бүгин жүдә өзгешесең, өзиңе усамайсаң. Мениң

сөзлериме парыксыздайсаң, ырасынды айт, – десе де, өзи де албырайын деди. Изинде не айтарын билмей басқа әңгимелерди сөйлеп кетти...

...Мине, арамызға түскен қалың мал сууықлығы екеуимизди де тәуекелсізлікке алып келди, бир-биреуге аянышлы көзқараслар кем-кемнен исенимсізлік сезимін оятып баратыр... Мен ең жақсы көретуғын адамымнан кем-кем алыслап баратырғандайман. Қадирге сын көзлерім менен қараймай... Оның жүзінде қандай да бир айрықша ысықлық, мийирманлық бауырымды тилкимлеп ашытады. Көзім көзіне түскенде жақсы көріп сыйлайтуғынын сезіп, түндегі ата-анам менен болған әңгимелердің бәрін алдына жайып тасладым...

Бұл сөзлерди еситкен Қадир қапаланыудың орнына бирден күліп жиберди:

– Күни менен соған қапа болып жүрсең бе? Бұл хәдийсе хәрбир ата-ананың келешек өмір алдындағы әзизлиги. Сениң менен бизиң татыулығымызды беккемлеудеги ойлап тапқан ақылы – тек қалың мал. Биз оған мойынсынбаймыз. Татыу болыудың басқа да, оннан күшлірек хәм ең қымбатлы жолы бар – ол жол бир-биреуге хадал исеним, бир-биреуге гирбиңсиз берилиў. Адамға исениў керек, исенимсізлік болса, қостарлық өмір беккем болмайды. Қәне, Гүлим, ырасынды айтшы, маған исенесең бе я..? – деп қатал сауал қойды.

Мен Қадирдің талапшаң көзіне көзім түскенде:

– Исенемен! – дегенимди сезбей де қалдым.

– Ең баслысы усы. Демек, ертең екеуимиз кәраматлы БАХЫТ жолына исеним менен қадем таслаймыз. Тек өзіңнің маған болған исенимиң ата-ананың алдында беккем болсын, жалтақлама. Түсиндің бе? Мен сени хеш ұақытта өкпелетпеймен, бар хұжданым менен хәрқандай тосқынлықтан қорғайман, – деди Қадир мен үйге кирип баратырғанымда.

Үйге келсем, апам менен ағам жолыма айдай қарап отыр екен, уйқысызлық бийлегенин дәрриў билдим де:

– Апа, арқайын уйқылай берің, мен аман-есен келдим ғо...

– Хәй, шырағым, келиуин келдің-аў, бизлердің қарсылығымызды болажақ күйеуге айталдың ба? Я айталмадың ба? – деп тежеп сорады анам.

Мен:

– Қойыңшы, апа, сол сөзлерди. Мен өз тәгдириме өзім жууапкер емеспен бе?! Еле хәмме тәшүиш алдымызда ғой? – деп тынышландырғым келди.

Бирақ, әкем бир нәрсени сезгендей ыңғай менен:

– Әй, қызым, бизлерди алдарқатпа! Айтқанымыз айтқан – алдыма әкеси келеди, «қалыңсыз» көшеден жибере беретуғын қызым жоқ. Менин

усы айтқаным сен де көнесен, күйеусымақ та көнеди. Болмаса... – деп қасарысып турып алды...

Анам пақыр босасып:

– Саған не болды ағасы? Ұазирги жаслардың арасына сууықлық сала берме, ол да өз балаң ғой, өзлери де жағдайды сезеди-ғо... – дегени сол, әкем қәхәрге минди...

Мен әри-бери исендирмекши болдым, исенгиси келмеди...

Ойландым, қайтып сөйлемедим, өзимнің бөлмеме әстен бет алдым... Бирақ олар қанша кеселесе де, бүгин Қәдир менен БАХЫТ жолына кететуғынымды сезбеде...

– ...Әйб.е.й, ағасы-әй, көзимиздің ағы-қарасы жалғыз қызыңды қапа қылма. Енди өзи де жас емес, қандай жағдайда да өзін-өзи қорғайды-ғо... деген үмитим бар, – деген анамның дауысы кулағыма тал-тал келип атыр...

«Әлбетте, ол да өз баласы ғой»... Мен Қәдирдің опасызлыққа баратуғын жигит емес екенлигине исенгенликтен арқайын уйқыға кеттим...

...«Гүлим!» деген дауыстан сетем алып бирден оянып кеттим. Ушып турдым – әйнекке үңилип турған Қәдирдің келбети көринди. Әстен әйнекти аштым да, сыртқа түстим. Қәдир қолымнан қатты қысып алды да, алға қарай жүре берди... Үйден узақлап кеткениме кеулим ала-куйын болып, артыма жалт бурылып қарағанымды билмей-ақ қалыппан... Қарасам, еркелеп өскен үйим, әлпешлеген ата-анам меннен алыста қалып баратырғандай сезилди... Ауылымның жүдә сулығ көринисин қыймадым ба?! Кейин қайтқым келип, бирден артқа қарай булқынып кетиппен, лекин билегимнен услаған күшли қол жаздырар емес. Тек ғана көзиме жумалаған жас келди...

...Мен қәйин журтыма келип, машинадан түскенимде күн шашырап шығып, алтын нурларын әлемге жайды. Алдымнан өзим қатарлы қыз-келиншеклер, жас өспирим балалардың кууанышы қойнына сыймай күтип алды. Кимлери қолымнан алып, ысық жүзлери менен өзлерин таныстырып атыр... Биреулери үйге кирмей атырып-ақ «ийилсин» деп атыр. Бирақ мени дәрриу ийилдирип-бүгилдирип, қысындырмады... Буған шыдамаған гейпара ҳаялларға дауысын көтерип, сын-сымбаты келискен қәйуаны ҳаял:

– Ҳәй, халайық! Келинимди өзим қәлеген уақытта ийилдиремен, үйге қәдем бассын, босағама ийиледи, келин өзимдики, сырттағылар келинимнен ҳеш қандай дәстүр талап етпесин, – деп еди, ғауырлы тынып қалды. Демек, бул ҳаял – енем, ендиги анам екенин бирден таныдым, жүрегимнен ана сезими болып орын алды.

Бирақ, биразлар тоңқылдады, «көзимизше ийилсин, қалай бул келин ийилер екен» деп те атыр. Сонда ол және:

– Келин өзимдики, журттыки емес! Баламды өзине тең көрип, изине ерип келгенинің өзи елди де, бизди де, сизлерди де сыйлағаны емес пе?! Бахытлы бол, шырағым, меннен рухсат, – деп маңлайымнан сүйип, жумсақ қоллары менен қолымнан услап үйге әкелди. Еңкейип кирдим, қарасам, үйдің дәл төринде отырған аппақ сақаллы, шырайлы жасы үлкенге көзим түсти, алдына барып еңкейгенімди өзим билмей-ақ қалдым.

Мениң қәйин енемнің де, қәйин атамның да жүзлери тап-таза, кеуилинің тазалығы жүзлерине урып турғандай.

Хақыйқатында да, булар мени өзимнің ата-анамдай сыйлады, тез үйренип кеттим. Арадан еки күн өткенде енем маған арнап алып қойған затларын бирим-бирим көрсетип, мениң кеулиме жетиуге асығып атырау... Арадан аз уақыт өтпей-ақ ата-енем қәде-кәуметлерин алып мениң әкем менен анамның алдынан өтип, кеуиллерди жәмлеп қайтты...

Енем маған үй рузыгершилигин үйретиуден жалықпады, кейимей үйретти... Күшим жетпегенде жууырып келип көмеклеседи. Хеш уақытта өтирик ямаса дүньяпаразлык етип, меннен хеш затын аяған емес, талап та етпеди! Қандай қасылзадалардың қадал қолына түскенмен! Аллаға шүкирликтен жалықпадым.

Ал, Қәдир болса еки хожалықтың, келин менен енең тыныштатыулығына мәс болып, жумысын өнимли ислеп, көп-көп жетискенликке еристи. Демек, үйдің пәрауанлығы хәмме нәрседен де жоқары... Сонлықтан да усы уақытқа шекем Сен-менге келмей, сулыу өмир менен кууанып-кууанып жасап атырмыз.

...Әне, исеним деген күдиретли күш хәрқандай үстемликти жемирип жеп жиберии айқын. Демек, ИСЕНИМ деген күдиретти қәстерлеп өмириңе енистирсең, ол хәрқандай үстемликтің жүзин төмен қаратады. Исенимди абайлап сақлау керек.

1969-жыл. «Кесте» топламынан.

МӘЙЕК БӨРЕК ХӘМ КЕМПИР

(Гүрриң)

1949-жыл. Жас келиншек Сера күйеуи оқыўға кеткеннен кейин көп капаланатуғын болды. Ол жыллары адам шыдамаслық бир қыйын жыллар еди-аў. Күн-түн ислеген менен, колхоздың беретугын дәрматы я тамағына, я кийимине жетпейди. Оның үстине еки жасар улы бар. Үй көпшилик. Таң ала-геўгимнен атызға кеткеннен қас қарайғанда сабылып, үйине зорға киреди. Усти пүтин, кеўли тоқ емес, шаршадың ба шабазым деп кеўил алатуғын күйеуи Мәскеўде – оқыўда, және қайнаға-абысынның тоңқылдысы қулағының түбинде ызыңлап тыныш берер емес. «Арық мал тырысқак, аш адам урысқак» дегендей, бул үйде жетип турған не бар, былай тартса, былай жетпейтуғын ашлық-жокшылықтың себебинен Серениң абысынынан еситпейтуғын сөзи жоқ, үй жыйнап, мал жайғастыра алмайтуғын да – Сера, табысы жоқ та – Сера, баласы көп жейтуғын мешкей де – Сера.

Түнде басы дастыққа тийиўден «Күн көрис қалай-қалай болып кетти-әй, күйеуим алты жыл оқыса, сол алты жылға шекем күним қалай кешер екен? Колхозда табыс жоқ, үйдеги жағдай мынау, ямаса оқыған оқыўым жоқ, литкергеним жетинши класс» деген ойлардың ауырлығынан дастық жерге сиңип кеткендей болады. Не де болса таң атса болар, буларға мусаллат болмайын, күн көргеннің күни артық, өзимше күн көристиң жолын излейин. Мен кете берейин, деп қайнағам менен абысыныма айтайын. Не дер екен» деген жуўмаққа келип, гижиниўи менен уйқыға кетеди. Бирақ азанда батылы барып бул сөзди айталмайды. Және бир ашшы сөз еситип қаларман деп, жүреги зырқырап, тили «үрмелмей, көзи мөйменлеп атызға тағы да рәўана болады.

Усылай иши жанып, қайнағасы менен абысынының алдында ийбе сақлап, кеўлиндеги гүптикейин ашып айта алмай жүрген күнлеринин биринде көзи жер көрмей, аштан болдырып үйине зорға кирген Сереге абысын бирден:

– Ал, келин, мына балаң менен қайда барсаң сонда бар, күйеуиннің изинен Мәскеўге кетесең бе ямаса Нөкис шәхәрине барасаң ба? Оқыўшының бала-шағасын асырамақ тўе, өзлеримиз күнимизди көрсек те болар. Ашшыласпай, ҳәзир ғана керегиңди ал да, үйден шыға ғой. Отырып дем алма, отырсаң және бул үйден кете алмай отырып қаласаң, – дегенин еситип, Сера лал болды.

Ашшы сөз адам баласын қандай тойдырады. Мына сөзди еситкен Серениң ашлықтан шынжырдай тартылған ишеклери ишекке кеткендей болды. Не дерин билмеди, баласы анасының мойнынан тарса қушақлап, төрге қарай өте алмай, еки көзи есикте болды. Демек ... бала төрге өтип өспеген...

– Шеше, бала бүлдирди ме? Ыссы суу жутып алыуға пурса болар ма екен? – деген дауысы зорға еситилди Серенин.

– Жутып ала ғой, – деди төрде малдас қурып отырған қайнағасы.

– Сениң-ақ усы келинге жаның ашый қалды ғой. Өз үйимизде өзимиз бир көсилейик те. Әуеле ыссы суу жутады, соң тамақ жеп алсын дөйсең! Әбзели – сениң тилегиң усыларды басқа шығармау, – деп абысыны табақты-табаққа урып шауқым көтерди...

Анық кетерменин билген Сера ууайымнан орнынан қозғалуға димары келмей, отырған жерине қарыс киргендей сезді өзін. Сера түни менен ойланды. Қайда барып паналайды? Ойласарға я ана, я әке жоқ. Төркинге – жеңгесине сыймайды... ашлық.

Ауылда қалғысы келмеди. Тек Нөкиске баруу әрманы болды да, азанда пайына тийген онсери бийдай, бир көрпеше, бир дастықты ешекке тийеп Нөкистин жолына шықты... Сера Нөкис деп еситкени болмаса, келип көрген қаласы емес. Қала дегеннің жағдайын да, қалалылардың күн көрисин де санасына сыйдыра алмайды. Әрманының болғаны – қалаға келсе, ауыл мәнетинен кутылып, аңсат өмир сүретуғындай. Қыялы – Нөкиске жақында көшип кеткен ауыллас қайнағаларын паналау. Усы қыял Серени Нөкиске жетелеп әкелди де таслады.

Дәслеп сол қайнағасының үйин паналады. Соң бир үйде жата бериуге бети шыдамай, кирейге жай изледі. Жай деген де жууғарада таптырмайды. Жумыс деген ушпайды. Анық еки айға шекем күнде я жай, я жумыс таппай, жатақ жерине сыбырлап киреди. Күндиз болса хәркимнің үйинен бир тислем нан жеп күн көреді. Ал улы болса азанда анасы кетиуге мейиллескеннен анасының аяғын қушақлап, «кетпе» деп зар қақсайды. Анасының қалын нәресте қайдан билсин. Ең ақырында баласын жетелеп жүретуғын болды.

Гүздің ызғырығы да басланды. Еле пана жоқ, жумыс табылмады. Серениң бул сандалыуы өзи түүе Нөкистеги тамыр-танысларды да жалықтырды. Қайсы үйге барса да, есиктен кирмей атырып:

– Сера, жумыс таптың ба? Жай да таппадың ба? – деген сорау жауындай жауып, жүрегине муздай болып тийеди. Бул сорауларды еситкен сайын тирилей бир өледі, күйеуи турып, жесир қатын, жетим

баланың күни басына түсти. Сорау бергенлерге тик карап жууап бере алмайды. «Бул күнлеримнің де жақтылығы болар ма екен?» деп сырнығады, гей танларды кирпик қақпай атырады...

Әбзелінде ауылдан келмегени макул еди. Қайтып кетейин десе, қабыл алғандай ким бар? Және, «мына сүмер күнин көре алмай сүмирейип, қайтып келди ғой, бизден басқа кимге жайғасады» деген насақты да арқалағысы келмейди. Кетпей табан тирейтуғын не халы бар? Өнсери бийдайдың жоқ болғаны қашшан. «Апа, аш болып баратырман» деген сөзин еситкенде, баласын аулақта бауырына басып солқылдайды... пулға өтер я кийим, я мүлки жоқ.

Жумыс излеп Серениң кирмеген есиги, көрмеген кеңсеси қалмады... Жумыстан да, жайдан да гүдер үзип, баласын жетелеп, арқаға – Шымбай шайханаға жол тартып баратыр еди, сол жыллардағы «Заря» кинотеатрының шығысындағы айқыш-уйқыш иретсиз салынған жайлардың үстинен өтип баратырып, есиги ашық турған үйге қайрылғысы келди. Келсе, бир кемпир дән желпиіп отырған екен. Серениң зарын тыңлап болып, кемпир:

– Шырағым, мениң паты-сатты қойған, бир адам зорға айланғандай кирттай өжирем бар. Егер мүтәжиңе жараса, көре ғой, – дегенде, Сера:

– Өйппей, шеше-эй, балаларыңның рәхәтин көр, – деп өжиреге зыңғып-ақ кирди. Дәрриу босатып сыпырыстырып еди, өжирениң иши аппақ әждедей көринди. Қублаға қараған алақандай әйнегиниң үш көзи пүтин, бир көзи аламайы менен жоқ, гөне көрпешениң жуллығын тығып қойыпты. Ол Сереге кесент етпейди. Ал пеши жоғы жүдә қыйын. Кирттай жайдың ески үлги менен бийик етип салынған әудийген кесек пеши есик бетти жауып турыпты. Бул да Сера ушын жүдә қолайлы, есиктен келген адам төрдеги паты-саттыны бирден көрмейди. Оның алдына темир пеш орналастырыу керек. Оны табыу да, әлбетте, қыйын, көп пулды талап етеди. Сера шыбындай ушып, қойған үйинен көрпе-төсегин алып келди. Тийимлиси – баспана табылды, басқа ғәрежеттен журдай. Баласы болса анасының аяғын қушақлап, бир нәрсени сезгендей қууанады. Екеуи өжирениң ортасында айланып келип ойнап қууанады. Үй ийеси кемпир де Серени айланшықлап:

– Шырақларым, бүгинше мениң менен бизиң үйде бол, мынау көптен бери от жанбаған өжире, тоңып қаларсыз, келеғойың, ыссы-пыссы жутып алың, – деп, баланы жетеклеп үйине алып кетти.

«Бул дүньяда қандай мийриман адамлар бар. Мен бул ананың жақсылығына не жақсылық ислесем де арзыйды, жақсылыққа арзыйтуғын

бул дүньяда нелер бар» деген ой менен кемпирдің өжиресине кирди. Еки өжирениң ортасында төрине отын жыйылып турған үлкен дәлиз бар. Кемпирдің өжиресинде пеш мазлап жанып тур. Кирсең шыкқысыз, бейиш усы кемпирдің үйи ме екен деп қалды Сера. Бала пақыр жыллы жерге кирген соң шешинип, пүтин жалаңашланып алды, кийиздің үстинде аунап-қууанып ойнап жатып уйқылады да қалды...

Сера кемпирге көмеклести, отынын айырды, сууын тасыды, қазан-табағын жууды. Бул күнди сол үйде өткерди. Екинши күни хайран қаларлықтай бир мекеме 30 манат айлығы бар еден жууатуғын жумыска алды. Кемпир баласын алып қалады. Исиңди құдай оңғарайын десе бир майданда-ақ мүтәжиң пите қояды екен-ау. Өне, Серениң иси сондай болып оңына келе қойды. Көкиреғи қап тауындай тасып, қанасына сыймай баратыр. Сөйтип Сера жумыс уақты питкен соң қууана-қууана үйине келсе, баласы сыртта ойнап жүр. Тоңып қалыпты. Үйиниң ең сыртынан үлкен қара қулыпты урып, кемпир қызының үйине қыдырып кетипти. Сера баласын жетелеп далада әри жүрди, бери жүрди, келетугын кемпир жок. Күн батып, қас қарайды, баласы болса тоңып баратыр. «Қай уақта минсиз болып тойға барғанман», енди кимниң үйине барып түнеймен. Көп қууанып кеттим-ау деп өзине өзи кейиди. Таныс емес үйлерде паналаудан жүреги зырқ етеди. Илаж қанша, баласын жетелеп Қызкеткенниң бойындағы ауыллас танысының үйине қарай адым атты.

— Апа, дым тоңдым, мына үйге кирейик те, — деп сынсылайды баласы көзине көринген үйди көрсетип.

Сера баласына не жууап айтарын билмей, қолларын қысып, ысқылап, үплеп-үплеп қойды хәм:

— Хәзир, балам, азмаз шыда, хәзир жыллы жерге барамыз, — деп үмйтлендиреди. Бирақ, қайсы жыллы жерге киреди биймәлим.

Қызкеткенниң жағасына келип, ыбыр-жыбыр плансыз салынған кишкене жайлардың биреуиниң иргесин басып өтип киятыр еди, бир үйдиң әйнегиниң тусына келди де Сера тоқтап қалды, себеби усы әйнектен қандай да бир жыллы леп ескендей болды. Сера жалт бурылып қарады. Әйнекке ақ перде тутылған. (Ол жыллары әйнекке ақ перде тутыу жүдә бардамлы жерлерде ғана болады). Не де болса, усы үйге кириу басына орнады да, шарбақтың ишине қайрылды. Ол дәуирде үйди илип отырыу дәстүр болмағанлықтан, дәлизин ашып, әстен ишке кирди, дәлиз тас түнек. Серениң шеп жағынан қандай да бир хаялдың тоңқылдаған дауысы еситилди. Сызатланып жарық көринген жерди

қолына қапының шыңғасы тийди. Қапыны қалай ашып

киргенин билмей де қалды хәм жән-жағына қарауға халы жок, мазлап жанып турған пешке еки қолын бирден қалап, баласын да пешке жақынлатты. Бул үйге жалма-жан келгени қурысын, үш уйқылағанда түсине кирмейтуғын Ұақыяның үстинен шықты. Шашы үрпейип, азаптан сыйы питкен хаял:

– Бул мәйек бөрек сениң пулыңа алынған емес, өзимнің маңлай теримнен өнген табысым ғой, жеймен дегеним жеймен, жибер берман табақты, – деп, үлкен табақтың ернегинен услап өзине тартады, екінши ернегинен ири денели, муртын шыйырған аққуба киси арман тартады хәм:

– Мәйек бөрек сениң не теңиң? Усы мәйек бөректи жегизбек түе, тисинди қағып аламан. Мәйек бөрек жеменде өлесен бе? Хә, жаның барда жибер табақты! Мен сени алғанда мәйек бөрек жегизейин деп алғаным жок, билдиң бе? – деп согинеди, тағы жууылмаған жабадай қолын табаққа урып жиберип, бөректиң еки үшеуин бирден алып аузына тығып шайнамай жутып атыр.

Хаял болса:

– Мына ширкин бәрин жеп қойды ғой, – деп, бар пәрманы менен табақты тартып жиберип еди, ерке буларды көрип пе, бирден жиберип қалды, хаял табақты ала қулады. Табақтың ишинен бөреклер шабақтай атылып, шоршын-шоршып жерге түшти. Серениң баласы да биреуин қақшып алып еди, қолынан зып етип жанып турған темир печтиң үстине түсип быжылдап кетти. Сера оны дәрхал алды да былай-былай үплеп баласына услатты. Сол Ұақытта хаялдың көзи буларға түсип кетип:

– Бай.. буу.., қурыған маңлайым, есик ашық турған екен-ау, – деп орнынан ушып турып, бөреклерди жыйнап алып сүртиу қайда, аузына өрли-гурлы тығып, шайнамай жутып, шып-шып терге түседи.

Булар менен хеш кимнің иси жок, өзлери менен өзлери тартысып, әдеуир сөзлерге барысты. Сөйтти де еркеги кишкене бир көпшикти бауырына басты хәм арқасын буларға қаратып, дийуалға жүзин берип, гәрдийип жатты да қалды, үстине де жамылмады.

Хаял:

– Сен жақсы болғанда жети қатының кетер ме еди? Саған шыдап жүрген мен, китап түспеген дереки! Есикти илип келейин, және биреу кирип келип маскара болармыз, – деп, хаял ретсиз тоңқылдауы менен сыртқа кетти. Сөйлениуи менен кешикпей және қайтып кирди. Енди Сера бул үйден шығып қонақ жай ізлеуди мақул көрмеди, уу болсын, зәхәр болсын, усы үйде қоныу нийетинде болып, баласын шешиндирип пешке

бул дүньяда нелер бар» деген ой менен кемпирдің өжиресине кирди. Еки өжирениң ортасында төрине отын жыйылып турған үлкен дәлиз бар. Кемпирдің өжиресинде пеш мазлап жанып тур. Кирсең шыққысыз, бейиш усы кемпирдің үйи ме екен деп қалды Сере. Бала пақыр жыллы жерге кирген соң шешинип, пүтин жалаңашланып алды, кийиздің үстинде аўнап-куўанып ойнап жатып уйқылады да қалды...

Сере кемпирге көмеклести, отынын айырды, суўын тасыды, қазан-табағын жуўды. Бул күнди сол үйде өткерди. Екинши күни хайран қаларлықтай бир мекеме 30 манат айлығы бар еден жууатуғын жумысқа алды. Кемпир баласын алып қалады. Исинди қудай оңғарайын десе бир майданда-ак мүтәжиң пите қояды екен-аў. Өне, Серениң иси сондай болып оңына келе қойды. Көкиреги қап таўындай тасып, қанасына сыймай баратыр. Сөйтип Сере жумыс ўақты питкен соң куўана-куўана үйине келсе, баласы сыртта ойнап жүр. Тоңып қалыпты. Үйиниң ең сыртынан үлкен қара кулыпты урып, кемпир қызының үйине қыдырып кетипти. Сере баласын жетелеп далада әри жүрди, бери жүрди, келетуғын кемпир жок. Күн батып, қас қарайды, баласы болса тоңып баратыр. «Қай ўақта минсиз болып тойға барғанман», енди кимниң үйине барып түнеймен. Көп куўанып кеттим-аў деп өзине өзи кейиди. Таныс емес үйлерде паналаудан жүреги зырқ етеди. Илаж қанша, баласын жетелеп Қызкеткенниң бойындағы аўыллас танысының үйине қарай адым атты.

— Апа, дым тондым, мына үйге кирейик те, — деп сыңсылайды баласы көзине көринген үйди көрсетип.

Сере баласына не жуўап айтарын билмей, қолларын қысып, ысқылап, үплеп-үплеп қойды хәм:

— Ҳәзир, балам, азмаз шыда, хәзир жыллы жерге барамыз, — деп үмитлендиреди. Бирақ, қайсы жыллы жерге киреди биймәлим.

Қызкеткенниң жағасына келип, ыбыр-жыбыр плансыз салынған кишкене жайлардың биреўиниң иргесин басып өтип киятыр еди, бир үйдиң әйнегиниң тусына келди де Сере тоқтап қалды, себеби усы әйнектен қандай да бир жыллы леп ескендей болды. Сере жалт бурылып қарады. Әйнекке ақ перде тутылған. (Ол жыллары әйнекке ақ перде тутыў жүдә бардамлы жерлерде ғана болады). Не де болса, усы үйге кириў басына орнады да, шарбақтың ишине қайрылды. Ол дәўирде үйди илип отырыў дәстүр болмағанлықтан, дәлизин ашып, әстен ишке кирди, дәлиз тас түнек. Серениң шеп жағынан қандай да бир хаялдың тоңқылдаған даўысы еситилди. Сызатланып жарық көринген жерди сыйпалап еди, қолына қапының шыңғасы тийди. Қапыны қалай ашып

киргенин билмей де қалды хәм жән-жағына қараўға ҳалы жоқ, мазлап жанып турған пешке еки қолын бирден қалап, баласын да пешке жақынлатты. Бул үйге жалма-жан келгени қурысын, үш уйқылағанда түсине кирмейтуғын ўақыяның үстинен шықты. Шашы үрпейип, азаптан сыйы питкен ҳаял:

– Бул мэйек бөрек сениң пулыңа алынған емес, өзимниң маңлай теримнен өнген табысым ғой, жеймен дегеним жеймен, жибер берман табақты, – деп, үлкен табақтың ернегинен услап өзине тартады, екінши ернегинен ири денели, муртын шыйырған ақкуба киси арман тартады хәм:

– Мэйек бөрек сениң не теңиң? Усы мэйек бөректи жегизбек тўе, тисинди қағып аламан. Мэйек бөрек жемегенде өлесен бе? Хә, жаның барда жибер табақты! Мен сени алғанда мэйек бөрек жегизейин деп алғаным жоқ, билдиң бе? – деп сөгинеди, тағы жуўылмаған жабадай қолын табаққа урып жиберип, бөректің еки үшеўин бирден алып аўзына тығып шайнамай жутып атыр.

Ҳаял болса:

– Мына ширкин бәрин жеп қойды ғой, – деп, бар пәрманы менен табақты тартып жиберип еди, еркек буларды көрип пе, бирден жиберип қалды, ҳаял табақты ала қулады. Табақтың ишинен бөреклер шабақтай атылып, шоршып-шоршып жерге түсти. Серениң баласы да биреўин қақшып алып еди, қолынан зып етип жанып турған темир печтиң үстине түсип быжылдап кетти. Сера оны дәрхал алды да былай-былай үплеп баласына услатты. Сол ўақытта ҳаялдың көзи буларға түсип кетип:

– Бай.. буў.., қурыған маңлайым, есик ашық турған екен-аў, – деп орнынан ушып турып, бөреклерди жыйнап алып сүртиў қайда, аўзына өрли-ғурлы тығып, шайнамай жутып, шып-шып терге түседи.

Булар менен хеш кимниң иси жоқ, өзлери менен өзлери тартысып, әдеўир сөзлерге барысты. Сөйтти де еркеги кишкене бир көпшикти баўырына басты хәм арқасын буларға қаратып, дийўалға жүзин берип, гәрдийип жатты да қалды, үстине де жамылмады.

Ҳаял:

– Сен жақсы болғанда жети қатының кетер ме еди? Саған шыдап жүрген мен, китап түспеген дереки! Есикти илип келейин, және биреў кирип келип масқара болармыз, – деп, ҳаял ретсиз тоңқылдаўы менен сыртқа кетти. Сөйлениўи менен кешикпей және қайтып кирди. Енди Сера бул үйден шығып қонақ жай излеўди мақул көрмеді, уў болсын, зәхәр болсын, усы үйде қоныў нийетинде болып, баласын шешиндирип пешке

қолларын, аяқтарын тутып, тик тұрыуы менен еле жылынып атыр. Ҳаял сырттан келип, буларға отырың дегендей ийек қақты. Сәре үх-х деп демин бир алып, енди арқайынласып пешти дөгереклеп, аяқтарын қалап отыра кетти. Табақты Һаялынан тартып алып, мәйек бөрекке тойған күйеуиниң басы көпшикке тийиуден қурылдыға басты. Ҳәр қурылдаған сайын кесек пештиң үстинде жанып турған жетинши шыраның оты қалтырап кетеди. Ҳаял ери тәрәпке көзиниң қырын салып, буларға да қарап қояды. Баласы бир бөректі жеп жылынғаннан соң Серениң алдында буйығып уйқылап қалды.

Ҳаял кәмине келди. Шаштарын жыйнап, орамалын тартып еди, тап-туынақтай сүйкимли ғана жас келиншек болып шыға келди. Сәре ашылыса келип:

– Сизиң әйнектің тусынан өтип баратыр едик, мазалы ийис пенен жыллы леп жүзимизге урып, өтип кете алмадық. Сөйтип келип едик, – деди әсте ғана.

– Ҳә..әй.. Қайда ....а... бул үйде жыллы леп. Усындай азап ғой. Қайда бай болса, бундай байдың тақыры шыққай! Көптен бери мәйек бөрек жегим келип, бирин тапсам бирин таппай жүрип едим. Соның утыры бүгін келе қойып еди. Оның үстине хәптелеп келмей, өмири дүзде өтип жүрген мына жалмауыз да келе қалды. Енди екеуимиз шүңкилдесип отырып мәйек бөрек жейтуғын болдық-ау деп қуғансам, қайта «пулды қайдан таптын? Екинши рет усундай қымбат ауқат писиргенинди көрсем, тисинди қағып аламан» деп азабымды берип, көрсетип атырған жаңағы «рәхәти» ғой... Сөйтип отырып, бәрін өзи жеп баратыр. Писирип, түсирип, пысым қурып қала беремен бе, табаққа асылып атырғаным еди. Несин сорайсаң, талайың келиспесе усундай бәле ушырасады екен. Күйеуиң бар ма? – дегенди де қосып қойды.

– Бар болғаны менен, Мәскеуде оқыуда, сонсын ғой әбигер болып жүргенимиз, – деди Сәре.

– Ҳау, дениң дурыс па, сол алты жылға шекем соған қарап отыра бересең бе?

– Ауа.

Ол Серениң ууыздай жүзине қарап тұрып:

– Ҳә..й..йй, қәдир билер еркек болса, күте ғой. Мынадай жауызға бас қосқаннан, тақ өткен-әм абзал, – деп аузын сылп еттирди.

... Ҳәмме уйқыға кетти.

Азанда булар орнынан турғанда еркек жоқ еди. Узақтағы рейске машина айдайтуғын шофер екен. Сәре кететуғын болып баласын

кийиндирип, келиншекте жумысына шықты, бираз ойланыңқырап туруп, Сереге қайырылып:

– Сен байғұсқа пеш керек болса, мениң аталас иним пеш соғатуғын еди. Сени соған апарып кетейин, бәлким арзанлау соғып, несийеге де бериуин өтиниш етейин, – деди.

Сере мына жақсы сөзге қуғанғанынан аузы жууысып сөйлей алмады. Булар келсе, кудай жарылқап иниси үйинде екен.

– Апа, сениң ушын несийеге берейин, бірақ арзан пеш жоқ. 30 манаттан бир тийини кем емес, алып кетемен десе, соғыулы турған пешим бар, арзан пеш жоқ, – деп бир қайырды апасына бурылып.

Сере пешти несийеге алғанына ешейин алғандай қууанып, кемпирдің үйине келди. Кемпир буларды көрип қууанып кетти хәм буларды жойытқанын, өзиниң ақлығы күтилмегенде қатты ауырып, қызының үйине кеткенин, кешигип келсе, булардың жоқлығын саудырап айтып атыр. Пешти екеуи дәриу кесек пештиң аузына қондырып, қурып алды. Кемпирдің жыйған отынынан жағып, жайдың ишин мазлатып жиберди...

Сере жумыстан келип, баласын ертип Нөкистің сыртына шөпшек териуге кетеди. Бир күни Сере болар емес кудайдың көп шөпшегин – маялыш, түбир терип, маңлайы жерге тийип келди. Оны дәриу үйине киргизип атыр еди, кемпир:

– Сен қызым, уялма, бүгинше жаққандайыңды алып қал да, қалғанын аркалап изиме ер. Қалаға апарып сатып берейин, – деди.

Сере әри-бери уялып, келисим бермеді. Ол дәуірде сатыу деген сөз жүдә айып болатуғын еди...

– Хау, хөнердің айыбы жоқ, бул сениң өзиннің мийнетиң ғой. Урлық емес. Я үстінде, я қазаның да жоқ. Уят деп аштан өлип қала бериу керек пе?! – деп Серени баспалатып мәжбүрий көндирди.

Кемпирдің бул усынысы буған да унап тур.

– Бірақ...

– Бірақты қой, – деп, кемпир отынды Сереге арқалатты, өзи алдына түсти. Бала изинде. (Ол ўақыттағы базар жай хәзирги «Қырқ қыз» ресторанының орны еди). Жақынлай бергенде булардың изинен:

– Мына отыныңды маған сат, берекет табың, кудағайларым келип қалды, бир ағаш отыным жоқ еди. Тоқтай турың! – деп бир орта жастағы хаял жаулығы желбиреп, сөйленип келип изинен жууырды.

Усыны күтип турған кемпир дәрхал саудаласты. 50 сом пул болды. «Қызық... Мениң бир айлығымнан да көп ғой...» – дейди ишинен Сере. Ол дәриу пештиң қарызынан қутылғысы келди. Кемпир Серениң

қыялын сезип, оны «Хожалық мүлклери» дүканына алып барды, бир пышақ, кишкене қазан, еки қасық, еки үлкен кесе, бир үлкен табақ, бир шөмиш алып, пулын Сереге төлетти. Бәри 20 сом болды. Енди 30 сомы қалды. Қассапханаға кирди. Серениң дәрти – пеш... Кемпир өжетленип, Серениң айтқанын қылмайды. Адам көп, гезегі менен барып 50 тийинға 500 грамм гөш алып, үйине келсе, өзинен бурын кеткен кемпир таза қазанды асып, астына от жағып, кип-кишкене өжирени мазлатып отырған екен. Қазанға гөштиң бәрін салып, кемпир үйинен ун әкелди... Серениң кишкене жайында сол күни үлкен байрам болды да қалды. Сера сонша тарыққанын бир күнде умытты. Темир пешке маңлайын тутып отырып дүньяның рәхәтине бөленип қыял сүреді: «кудай исинди оңғарса, адам бир күнде батып та, рәхәтленип те қалады екен-аў. Мине, енди өз алдыма үйим бар, өз алдыма от жағып, қазан асып қайната аламан, қайғым жоқ, кулағым тыныш. Бул не деген байлық. Дүньяда не деген жақсы адамлар бар... Мына кемпир маған мийримин төгип, хәм басшы хәм қосшы болып отыр. Буларды айтып бақалауға тил жетпейди. Қәне, усындай жақсыларға дүнья толы болса» дегенлерди ойлап Сера көзине жас алды...

Мине, Серениң жұмыс ислегенине де бир ай болып қалыпты. Бүгин Сера биринши рет табельге қол қойып, өз мийнет хақысына тийисли пулы қолына тийиуден баяғы пешшиге жууырды, қарызынан қутылып, бир үх...х деди. Сөйтп, биринши айлығынан баласына бир кәмпит те әкеле алмады... Жайдың кирей пулын да еле кемпир менен айтысып келискен жоқ. Баласы болса баяғы үйден жегениндей мәйек бөрек писирип бер деп ыңғырыулап жүр. Сера ондай мазалы мәйек бөректи сирә писире алмайды. Писирген менен ондай мазалы емес, – дейди.

Сера екінши айлығын алып көше аралап жүрип, баяғы мәйек бөрекке таласқан келиншек пенен ушырасып қалды, еле сораспастан:

– Ана, баяғы мәйек бөрегиниз жүдә мазалы екен, қалай писирип едиңиз? – деп сорады сөзиниң арасында. – Сол мәйек бөрек баламның есинде мәңги қалды. Енди сондай мәйек бөрек деп ынтығады да турады.

– О...о...й, карағым, аш жүрген соң таңлайында татыған ғой, болмаса ол мәйек бөректи сары май таппай, жоқтың не күни бар, кирттай тоң май салып писирип едим. Қапылып, сонда мәйек бөрекке өлип турғанымның тийкары – жерик екенмен, – деп ишеги қатып күлди. – Суп-сулыў қыз тууып алдым. Қызым маған бахыт әкелди, ана жауыз адамнан ап-аңсат ажыраса қойдым. Хәзирги бахтым жаман емес... – деп қууанып сөйледи хаял. – Өзиниң күйеуинен не хабар бар, карағым?

– Ҳэзирше тым-тырыс, адресимиз өзгерди ғой, хабар алыўға келип турған шығар, – деди Сера күйеўине болған сағынышын жасырып ийбе менен.

Сера көшеден жейтуғын, ишетуғын затларға ыдысын толтырып үйине келсе, үйи толы кууаныштың пууы сырттан билинип тур.

– Апа, хэ апа, ағамнан хат келди, көп зат келди, – деп шаўқымлап, көп заттың ортасында турған улын көрип, Сера аузын ашып, төрге өтпестен силейип турып қалды...

– Мэ, шырағым, «кемликтің кэмалы бар» деген усы да, мынау күйеўиңнің хаты, – деп кемпир Серениң қолына конверт услатты. Хат күйеўинен:

– Сера, кыйланба. Нөкиске барғаның орынлы болыпты. Мынау балаға кийимлер. Ҳалымның келгени усы, берген жәрдемим. Өзине кийим болса ала берермиз, еле... Саў бол, оқыўларым жақсы, – депти.

Сөйтип, Серениң басына бахыт кусы бир майданда ап-ансат қона қойды, жақсыларды ким умытады. Жақсылық еткен Сулыў қара атлы кемпир менен аш жүргенде баласы менен күтилмегенде жеген мәйек бөрек Серениң де, баласының да мәңги есинде қалды... Адам нелерди көрмейди, тек шыдай билиў керек екен.

ЕКИ АҢЫЗ

Ҳэзирги Қараөзек районы, Қаракөл совхозының кубла-күншығар тәрепи бурынлары Есим бойы деп аталған. Бул – Есим бойы еллери деп аталыуының себеби, өзи суулы, өзи сақый, балығы мол дәрья болған. Есим өзектің бойын жағалай қоныслаған гүрең ауыл болған. Есим өзек бурынғыдай көп суулы, балығы да, байлығы да мол болмаған менен, хэзир де бар. Ҳэзирги жарлы түскен «Есим өзек»тен «Қараөзек», «Москва» совхозларының халқы суу ишеди.

Ҳэр заманға – бир заман. «Есим өзек» бурын жағалауына қонған елге сүүен, сары сазан, акшабақ, ылақа, шортан, торта дегенлерди инам етип мыйлығынан батырған. Жайынын айтпайсан ба? Бурын бир жайыны бир ауылға бир хэпте аўкат болған. Бул ел «Есим өзегі»нин пал татыған балығының арқасында мүтәжликті билген бе? Қәйдем, өткенлердің айтыуынша, бул өзек халыққа берекет дарытып, сууына жерин қандырып, мардан-мардан бийданы, кабак-қабак гүнжиси, қалта-қалта тары менен кендири, кенедәри, қырмызыға дәнханасы толы болған. Ауыл жасларының неден ғамы болған? Уақтыхошлық, мейлис-шадлықтың

хэмме түри – эткөншек, ат шабыў, ылақ ойнаў, жаз болса, қалақ ойын, қыс болса сырғанақ, шана тартып, муз тасыўдан қолы босамаған... хэзликте жасаған-мыш...

Өне усындай жәнеттей мөканлардың атақлы хөнер ийелери, гүресте жамбасы жерге тиймеген палуанлары, жолбарысты жеңип, терисинен тон кийген батырлары, жүзгиш, сүңгигиш, жүрғиш-жууырғыш талантлы жигитлери топ айырып шығып, елдің атын шығарған.

Ески «Есим өзек» бурын сағасын Қуўаныш жармадан алған хэм айланбалы болып, еки жағасындағы ел дийханшылық пенен балық аулаушылық пенен шуғылланған. Балықшылар «Есим» бойлап хэм «Қуўаныш жарма»ның екинши тарауы – «Жалпақ жап»та (хэзирғи «Мәденият» совхозының жерлеринен аққан) балықшылық еткен. Усы «Есим» бойында болып өткен атақлы еки киси, яғный Мәдирейим сүңгигиш пенен Халмурат жүрғиш туўралы Сейтмурат атамнан еситкен аңызды баян етпекшимен.

МӘДИРЕЙИМ СҮҢГИГИШ

Әдетте, балықшылар жүзгиш хэм сүңгигиш болып келеди. Солардың ишинде алғыр, суў ушын туўылғанлар да көп болады. Мине, сол суўға шыдамлы ең күшлилердің бири «Есим» менен «Жалпақ»ты жағалап өскен бизин Мәдирейим болды. Мәдирейим суўға түсиўи мәттал, өзин балықтай сезеди. Оған суўдың ығы да, өри де бир. Жүземен десе жүзип, сүңгиймен десе сүңгип кете береди. Әсиресе, бизлерди оның суў астында демикпей көп ўақытлар жүретуғыны таң қалдырар еди. Ауылдағы суўға кеткен адам бар ма, зат бар ма, Мәдирейим тауып береди. Хәтте ири жоқлар туўралы айтпай-ақ қойғанның өзинде, кимнің билезиги, кимнің жүзиги түссе де, тауып беретуғын – сол киси.

Ал, мен Мәдирейимнің хайран қаларлық бир дәў жүреклигин өз көзим менен көрип, усы ўақытларға дейин көп ойланаман хэм тап кеше ғана болған ўақыядай болып көз алдыма елеслейди.

Бизлер жайынды Мәдирейим менен «Жалпақ»тан аулайтуғын едик. Суўдың тасқынында жайынлар ыққа өтип, сәл тап бериўден өрлейтуғын еди. Усындай ўақытта өрлеп баратырғанда нәхән жайынларды кемеде баратырып үлкен тырма саплы шанышқы менен алыстан шаншамыз. Шанышқы жайынға тийип, жайын туўлағанда шашышқының сабы түбинен омырылып қолда қалады да, темири жайында кетеди. Ал, шанышқының темирине узын, беккем шыжым

байланады. Шыжымның екінші ушына сууқабақ таңылған болады. Жайын сууқабақты сүйреп кете береді. Бизлер де сол суу қабақты бақлап жайынның изинен тартып отырамыз. Жайын туулап-туулап, бір-еки күннен кейін ақыры өліп, қалқып шығады. Оннан кейін барып оны бөлісіп алатуғын едік. Бір сапары тап ұсылай етип «Жалпақ»тан жайын шанышқанымызда жайынымыз «Қууаныш жарма»ның ишине дейін туулап барып, бір жерде туып қалғандай болды. Қабақ қалқып тура берді де, бірақ жайын қалқып шықпады. Усы турыста еки күн турды. Бизлер не қыларымызды билмедік. Түсіп коре қояйық десек, жайыннан қорқтық, ал қабақты тартайық десек, жибін үзип аламыз ба деп кәуиплендік. Жайынның жатқан жерине хеш таяу бойламайды. Ақырында Мәдирейимге адам жиберіп алдырууды ойластық. Ол келиуден аухалды билип, азмаз дем алды. Сөйтти де жайын жатқан жерге сүнгиді де кетті. Ол сол сүниуден бір ет писиримде суудың астынан бірден зоңқ етип шықты. Жайын қашшан-ақ өлген екен, бірақ жиби жийдениң түбиршигине оратылып қалып, жайын қалқып шықпай тұрған екен.

– Соны жаздыраман деп кешигип қалдым, жайын хәзир қалқып шығады, – деді Мәдирейим.

Ол сөзін дауам етпей атырып-ақ жайынның төсі аппақ болып көрінді. Ауылға әкеліп бөлісіп алдық. Усы уақыяға дейін Мәдирейим жүзгиш дер едік те, ал уақыядан кейін Мәдирейим сүнгигиш деген атак тек бизиң ауылға ғана емес, басқа ауылларға да тарап кетті...

Мәдирейимнің басынан өткен тағы бір қызық уақыяны айтайын. Бір сапары Мәдирейим дайыларын көріп келиу үшін «Қууаныш жарма»ның аржағына кеткен. Сол кетистен Мәдирейим бір-еки айға шекем келмейді. Әке-шешесі болса «баламыз дайысының ауылына қыдырып кетті» деп отыра берген. Мәдирейим болса таң қаларлық уақыяға тап болып, кешигип атырған екен. Бір күні әке-шешесіне сол жақтан қиятырған бیرهу «Мәдирейим бул ауылға келген жоқ» деп хабар етеді. Оның өзі-ақ бір жақлардан шығар деп, және бір хәпте күтеді, хеш хабар болмайды. Мәдирейимді ізлеу басланады. Мәдирейимнің дәрегі хеш жерден шықпайды. Ақыры жоқлауын асырып жүргенде, арадан бір ай өткеннен соң «Мәдирейим келипти» деген хабар бурқ ете қалды. Бул қууанышлы хабарды еситип отырып ким шықпайды, бизлер де дәрриу Мәдирейимнің үй бетине қарай жууырыстық. Хакыйқатында да, баяғы өзимиздің Мәдирейим. Өзі қууақылау да еді, сол қууақылығы менен тап жайдың төрінде ис питирген адамдай мардыйып отырып алған.

– Хау, Мәдирейим-ау, қайда кеттиң, қайдан шықтың? Сеннен хабар-атар болмай кетти-ғой. Бунша саған не болды? – деп сорастырып қалдық.

Сонда ол түр-түсин бузбастан:

– Жайынның ишинде болдым, – деди.

Иналарымызды да, инанбасымызды да билмей:

– Ырасыңды айтса, сени ауыл-ел азалап отыр. Ата-анаң аса абатынды берди. Ырасыңды айта бер, жасырма.

– Хау, ырасым деймен.

– Ол қалай болды, сонша уақыт жайынның ишинде адам жүрмек те болып па? – деп ашыуланамыз.

– Хәзир айтаман, тыныш отырып тыңлаң, – деп, бизлердің дыққатымызды өзине аударып, тағы біраз үнсиз отырды. – Ал енди мен көйлегимди шешіп отырып айтайын, – деп, көйлегин шешіп жиберіп еді, бизлер оның денесіндегі отқа күйгңдей болып торсықланған әжептәуір жараны көрдик. Ол айтқанша шыдамай:

– Не болған денене? – деп жабырласып тағы сорадық.

– Оны соң айтаман. Сизлер әуели мениң қандай азаплы машақатларға ушырағанымды еситиң, – деп қозғалып қойып сөз баслады.

...Пиядалап сол күннен-ақ дайымның үйине кеттім. «Қууанышжарма»ның аржағына өтиуге туура келди. Кийимлеримди бир қолыма алып, бир қоллап-ақ жүзип өтейін деп ойладым. Сөйтип турғанда тағы бир ой келди – азмаз шомылып алсам қәйтеди? Кийимлеримди жағаға қойдым да, демимди қатты бир алып сууға сүңгіп жиберіп едим, бир уақытта ып-ыссы бир бәлениң ишине кирип кеттім. Тула-беденимди күйдирип кеткендей болды. Абайлап қарасам, жән-жағым тар, бірақ былқылдақ. «Мәғар болса жайынның ишине кирип кеттім-ау, бәри-бир өлемен» деп ойлап, еки қоллап жән-жағымды жан айбат пенен тырмалай бердим, тисиме илингенин тислей бердим, есимнен таңғанша усылай хәрекет жасадым. Бир уақытта қарасам, қайырда шалқортамнан жатыр екенмен. Дәрйяға көз салсам, төңкерилип баратырған бир бәлапатқа көзім түсти. Және есимнен танып, көп уақытларда есиме келдим. Мен оның ишки қурылысының бәрін тырнап хәм тислей берген соң қусып, мени аузынан атып жиберген екен. Сөйтип, жән-жағымға сер салсам, баяғы бәлапат тусымнан өтип кетипти. Өзиме қарасам, тула бойым қан-қан. Ал енди жағаға көз тасласам, таныс емес жағалар, адам жоқ. Жым-жырт.

Соннан тағы бир есиме келсем, бир кара үйде жатыр екенмен. Дөгерегимде адам бар.

– Оянды, есине келди, – деседи бир-бирине.

Болған Ұақыяны буларға да баян еттім.

– Солай болған екен, онда ол жайын өліуі керек деп, ыққа қарай екі атлыны жибергизди сол аұылдың жасы үлкени.

Олардан: – Мен қай жерде, кимнің үйінде жатырман? – деп сорағанда, олар:

– Сен Бекберген дегеннің үйінде жатырыпсаң, сағал мәхремнин аұылындасаң, – десті.

Сағал мәхремнің аұылы орде деп еситетугын едим бурында. Сонда жайын мени жута салып өрлеген екен-ау деп ойладым.

Жайынға кеткен екі атлы: жайын олген екен, сүйреп күшимиз жетпеди, жағаға тартып байлап келдик, – деп, жүректери шәукилдесип, жерден жети қоян тапқандай болып баян етип атыр. Кешқурын аұылдың бираз қарыұлы жигитлери барып, суұ менен сүйреп келип бөлисип алды. Жайынның узынлығы екі шығыр маслығының узынлығындай бар екен десті.

Менің сол жатқанда олардан бир тилегім – аұылға жеткеріу болды. Денелерім сондай аұырады, қозғалсам аұырсынаман. Сонда да үйіме, қайтқым келеди.

– Сени бул турысында үйіңе жибере алмаймыз, жараң аұыр, тек өлимнің аұзынан қалғансаң, – деп қасарысып, жараларыма гүнжинің майын жағып емлей баслады. Жарам жазылған менен, күннен-күнге диңкем ениудің орнына, хәлсирей бердим. Соның арасында екі ай өтип кетти. Жарам әдеуір жазылғаннан кейін барып диңкем енди. Сөйтип сағал мәхремнің аұылынан руқсат алып, елге қайттым. Дәслеп Шымбайға келдим, оннан соң аұылға жол тартып, елдің арасы менен үйге жетип келгеним ғой усы, – деп гәпин таұысты Мәдирейім.

– Мине, бизің арамызда усындай қарыұлы жүзгіш жигитлер жүдә көп еди. Соларды есиме түсиргенде таңларды уйқысыз өткеремен, қайтадан шынығыұды әрман етемен. Бул тек шыныққан адамның ғана қолынан келеди.

– Дурыс, солай болмасаң, аман қалмайды ғой адам. Мәдирейімнің бул сөзлерине қалай инанбасқа болады? Сол Ұақыттағы «Қуұаныш жарма»дан тутып алған жайынларының ишинен үп-үлкен баспақ, пүп-пүтин ешкилер де шығатуғын еди. Узынлығы екі маслықтың узынлығындай жайынның ишине адам тиккелей кете бериуі мүмкин ғой ақыры. Егер жемтик аұзына үлкенлик етпесе, жайын оны тислеп майдаламайды, – дейди Сейтмурат атам. – Ырасында да, мен билген Мәдирейім болса, жууғарада демитип өле қоймайды. Ол жайынның ишине есинен таңғанша ылайсаңды

салған ғой, ақыры. Мәдирейимди қусып далаға атып таслаганының мәнісі усы. Мәдирейим жүзгіш 60 жасқа шықпай-ақ жүрек ауырыудан көз жумды. Оның Ийшаңғазы деген жалғыз баласы болды. Өттең, ол ондай аса қарыұлы болмады. Бирақ, атақлы тәуіп. Хәзир «Қаракөл» совхозында жасайды, – деп гәпин тамамлады Сейтмурат атам.

Ендиги әңгимемиз усы елаттың бел баласы Халмурат жүргіш хаққында.

ХАЛМУРАТ ЖҮРГИШ

Халмурат та «Есим» бойындағы ауылдан. Бул – Әбди деген кисинің ең үлкен баласы. Халмурат өз заманында, әсиресе жас жигит уақытларында ири денели, қәдди-қәумети келискен, пияда жүргіш адам болған. Буның жүргішлиги туұралы хәр қыйлы әңгимелер ауылдан-ауылға, ел аралап тысқарыға да көп таралып кеткен. Оны ушқан қусқа мезтетіп айтатуғын еди.

Мен Халмурат жүргішти қартайған уақтында көрдим. Бул урыстан алдыңғы 1935–37-жыллары жасы сексеннен асып жүрген ғарры еди. Узын бойлы, сақал-мурты, қасы, хәтте кирпичине шекем аппақ болып ағарған екен. Оның еки қолын артына қаұсырып, еңкейиңкиреп жүрген гезлери еле ядымда. Ол уақытлары «Жалпақ»тың қайыры сығасқан қаұын атызлық болды. «Есим» бойынан оған Халмурат жүргіш те қатнап қаұын егетуғын еди. Бизлер – кишкене балалар Халмурат атаның жүрисин үйренемиз деп, бирдейине оның «Жалпақ»қа қарай жүриұин күтип отыратуғын едик. Ол солай қарай жүриуден, хәммемиз изинен шуұласып ерип жуұырып барамыз. Ол бүкшенлеп әсте адымды урып отырады. Ал бизлер изинен биресе жортып, биресе жуұырып баратырғанамыз...

Халмурат жүргіш ауылында түске шекем қос айдап, түсте өгизлерге от салып, олар отын жеп боламан дегенше Шымбайға базарлап келип, тагы қосын айдап кете береді екен.

Бәхәр келиуден «Жалпақ» бойынан жер ашып, егин егиу басланады, – деди бир сапары Сейтмурат ата, – Халмурат аға да бизлер менен бирге жер ашыуға сол «Жалпақ»қа қатнады. Бирақ, ол хәр сапары: – Сизлер жүре бериң, изиңизден бараман, – деп, үйинде арқайын қала берди.

Хайран қаларлық. Соннан Жалпаққа жетип келсек, қайдан келгенин билмейсең, ол қашшан-ақ келип, жер ашып, томар қопарып жүреді.

Кешкурын ауылға қайтканда да тап сондай болады. Оның қалайынша тез келип, тез қайтатуғынына таң қалатуғын едик. Бул қандай тезлик пенен жүриў! Ең болмаса үстимизден өтип кеткенин көрсек болмай ма? Әлбетте, ол жолдың төтесин тауып та биледи.

Сейтмурат ата және гәпин дауам етеди:

– Бурынғы заманда дийханшылық болмай қалған жыллары жоқары жақларға – Хийўа, Гөне Үргениш, Парсыларға пиядалап талап излеп кетиў кәримиз еди. Сонда бизиң Халмурат ата да сирә тынным таппады. Бир сапары ол Гөне Үргеништен күн шығар-шықпастан бир батпан бийдайды арқалап шығып, Хожелиге келипти. Бул жерден және бир батпан жийде сатып алып, еки батпан жүкти арқалап жолға шығыпты. Қулласы, сол күни түсте «Есим» бойына жетип келипти. «Гөнеден қашан шықтың?» деп сорағанымызда, «Бүгин азанда» деп жууап берди. Бизлер буған ининарымызды да, инанбасымызды да билмедик. Ҳақыйкатында да, таң қаларлық ғой, тек болғаны «Қалай жетип келдин» деп сорай берипшиз. Сонда ол:

– Гөне Үргенишке биринши барып келемиз. Талай жоллар, талай қызык ўақыя болды. «Шағал көпирден» өткен жерде бир атлы жигит маған қапталласты. Азмаз жолдас болып жүргеннен кейин мен оған:

– Балам, мына жүгимди алдына салып жүрсен қәйтеди? – дедим.

Ол:

– Ата, мен атлы, сиз пияда, асығыслаў едим, айтты айдаңқырамасам болмайды, және жолымыз да айрылып кетиўи мүмкин, – деди хәм атын шаппа жорғасына салды.

Мен өз жолым менен кете бердим. Атлы арбажол менен шауып кетип әдеуир узақлады. Мен де жолды өндирип киятырман. Бир гезде жаңағы атлы дус болды. Жүзиме бир тигилди де:

– Әстапуралла, бағанағы жасы үлкен сизбе? – деп атын иркти.

– Ауа, балам, еплеп илесип киятырман, – дедим.

Ол атынан ғарғып түсип, саққа жүгинип отырды да:

– Сиз хәзирети Қызыр екенсиз. Мени кеширин, кәне, жүгинизди артыма тийсең, – деп, еки жағасын услап, бир жалына берди ме дегейсиз. Өзим де қысынып қалдым.

– Жоқ, улым, жолыңнан қалма. Баратуғын жериме жақынладым. Барлық тилегиң қабыл болсын, балам, – дедим де, жолыма рауана болдым. Сөйтип биз кәпелимде хәзирети Қызыр да болдық. Усы жери маған да жүдә қызык көринди. Наданлық ғой бул. Әңгиме шынығыўда.

Халмурат ағаның таң қаларлық жүргішлігі тууралы аңызды мен сол ауылдағы Мәмбет атаның әңгімесі менен тамамламақшыман.

– Мен Халмурат ағаның ондай жүргішлігі тууралы әңгімелерге оншама инаныңқырамайтуғын едим, – деди Мәмбет ата бір күні отырып. – Мен де өзимді жүргішлердің бири деп есаплайман. Ал меннен асып кеткендей Халмурат ағаның қандай тәсили бар екен, – деп көп ойланатуғын едим. Ол уақытта Халмурат аға орта жастан ауып баратырған жасы үлкен адам қатарында есапланатуғын еді. Мен жас жигитпен. Бір күні Шымбайға базарлап, базардан туқым ушын бийдай алып, атлы базаршыларға салып кетейін деп жолға шығып тур едим. Күн тәуір-ақ аға бергенде арқасында бір қабақ кендір май бар, Шымбайдан Халмурат ағаның шығып киятырғанын көрдім. Ол мениң қасыма жақынлағаннан соң:

– Ҳе, Мәмбет, не қылып тұрсаң? – деп сорады.

Жүгимді салып кетиу ушын ауылдың базаршыларын күтип тұрғанымды айттым. Ол маған:

– Базаршылар болса изиңизден жетер. Бір жерде күтип тура бермей-ақ ғой, кете берейік, – деп усыныс етті.

Мен «яқшы» деп, әри-бери Халмурат аға менен жүрисип едим, демигип изине ере алмадым. Ақырында:

– Мен базаршыларды күте қояйын, сен кете бер, Халмурат аға, – дегенімді билмей-ақ қалдым.

Ал Халмурат аға болса:

– Онда жүгинди маған бере ғой, – деп, қолымдағы бір батпан бийдайды қағып салып, – жүр кеттик, – деп, арқасында еки батпан жүгі менен жай адымлап жүрип отырды, мен салтаң изинен жууырып отырдым. Бәрхә жууыра бериу де қыйын екен.

Уялғанды қойып:

– Аға, дем алып алайық, – дей бериппен.

Ол болса:

– Дем алсаң, алып ала ғой, – деп, отырмайды да, арқасындағы жүкті де жерге қоймастан зеңирейип турады да қояды. Сөйтип питеғентай отырар отырмастан-ақ:

– Болдың ба, қарағым, кете берейік, – дейди.

Мен уялғанымнан «болдым, аға» деймен де, орнымнан ушып тураман. Тағы салқа жортыу. Тағы дем алғым келеди. Халмурат аға және тикке турады. Отырмайды. Солай етип, он-он бес жерде маған дем берип, ақыры ауылға келдик-ау. Халмурат ағаның үйи бизиң ауылдан ярым шақырым

кашыклау еди. Бирақ, жол бизиң үйге жақынлап өтип, оннан кейин оның үй бетине қарап кететуғын еди. Бизиң үйдиң тусына келгенде:

– Ал, Мәмбет, мынаны не қыласаң? – деп арқасындағы қапты көрсетти.

Мен қуғанғанымнан:

– Усы жерге таслап кете бер, аға, берекет тап! – деп таңланыуым менен қала бердим.

Мен қапты зорға-зорға дегенде бир жантақтың түбине жылыстырып койып, сүйретилип үйге кирип, ғаррымды жиберип бийдайды алдырттым. Ал, азанда жатқан орнымнан туралмадым. Өзимнің ауғалымды көрип, Халмурат аға жатып қалмады ма екен деп үйине адам жиберсем, «ол жантақ шауып жүр» деп хабар берди. Мен бир хәптеде орнымнан зорға турып кеттім. Соннан берли Халмурат аға тууралы не десе де, гүмансыз инана беретуғын едим, – дейди Мәмбет аға.

Мен усы аңызларымның ақырында Сейтмурат ата тууралы да бир-еки ауыз сөз жазғым келеди. Сейтмурат ата да сол ауылдағы қарыулы ғаррылардың бири болды. Өзи тууралы онша айта бермейтуғын, кишипейил адам еди. Мен ол кисиниң тек бир сапар ғана сөзден сөз шығып, Назарханнан усы «Есим» бойына пиядалап бир күнде келдим дегенин еситтім. Бирақ мен ол киси тууралы өзимнің көргенимди анық баянлайын.

7–8 жасар уақтым. Сейтмурат ата – ең жақын қоңсымыз. Оның жасы ол уақытлары 60 тан асып жүр еди. Бир түйеси хәм ешеги болды. Түйе сақлағанда үлектің жарап жүретуғын түрин сақлар еди. Тоғайдан күн-ара отын тасыйды. Отынды дәслепп түйесине, оннан соң ешегине, оннан кейин өзи арқалап, алдында түйеси, кейнинде ешеги, ең изинен арқасындағы отыны менен өзи жүретуғын еди. Өзи отынға баратырғанда ешегине, я түйесине минип жүргенин хеш көрмейсен.

Бизлер бес-алты бала болып Сейтмурат ата менен ешекли хәр базар арасы отынға барамыз. Ол өзиниң жүгин питкерип аламан дегенше бизлер бир дәсте де жыңғыл шаба алмайтуғын едик. Бир хайран қалатуғын нәрсе, ол жыңғыл шапқанда хәр түптен сайлап тек үш-төрт жыңғылдан шабар еди. Жууғағында барлық шапқан жыңғыллары түби-ушы теп-тең, сып-сыйдам болып шығады. Өзиниң жүгин питкерип болғаннан кейин бизлердиң жүгимизди де питкерип, ешеклеримизге артып, өзлеримизди отынымыздың үстине көтерип минғизип алдына жиберип, ең кейнимизде отынын арқалайды хәм бизлерди бақлап келеди.

1950-жыллары 80 жасларында қайтыс болды. Сол жасына дейин көлик минип, көликтен пайдаланып көрген емес, сирә.

Әне, нағыз мийнетте шынығыу деген! Әлбетте, былай қараған адамға булар шынында да аңыз. Деген менен, бул гәптерде шынлық бар. Бизин ата-бабаларымызда да аса қарыулы, сондай шыныққан адамлар көп болған. Егерде сизлер ата-аналарыңыздың гүрриңдерин тыңлап, тереңирек изертлесениз, бундай мақтаныш етерлик адамлар ҳаққында көп-көп аңызлар еситиуиңиз сөзсиз.

МЕНИҢ АНАМ БАСҚА

(әпсана)

Жасы әдеуирге барғанша перзент көрмеген бир ҳаял Аллатааладан бир тырнақ бер, мени де басқа ҳаяллардай бахытлы ана дәрежесине жеткергейсең, деп күни-түни тилек тилей береді... Бир күни Алланың ҳәмири менен ҳаял 54 жасына келгенде бойында хәмле пайда болғанын сезеди. Ҳаялдың айы-күни питип уллы болады. Бул ананың кууанышында шеек жоқ. Күн-түн жууырып-жортып тилеп алған улын мүтәжликте өсирмеу ушын қандай ауыр машқала гезлессе де шыдап, нан тауып баланың аузына тутады. Бала күн сайын өсип, өзиниң ширин қылықлары, шүлдирлеген тили менен анасынң шаршағанын билдирмейди.

Күнлердиң күнинде бул ана ойланып отырса, улы өскен өзиниң қартайып тосаңлап баратырғанын абайлайды. Баланың ер жетип, өз аузына өзи нан салып кетемен дегенше көп мәңзиллер бар екенін еслей береді. «Улым халық қатарына қосылып, ат шауып кеткенше қартаймауым шәрт. Буның ушын не илаж ислеуим керек, қандай жол табаман» деген әрман менен уйықлайды, қартаймау мақсети менен оянады... Қәйтсе де күннен күнге қаддин бүгип шашлары ағарып, пәреңи жүзлери айқыш-уйқыш жыйрық басқанын айнада көрип қатты албырайды. Не ислерин билмей, палкер, тәуип қоймай ел гезеди, жасаруудың сырын ҳешким билип, анық айта алмайды. Усылай зыр жууырып жүргенде күтилмегенде алдынан бир адам шығып:

– Сен бийшара, көп бийрат бола бердиң ғой, сендей болып перзент көрген аналар бул дүньяда жүдә көп болған, келешекте де болады, хәзирде бар. Буллардың бәри де перзенти адам болып кеткенше қартаймау ушын хәрқыйлы усыл-хәрекетлер еткен. Мениң билиуимше, перзенти ушын қартаймауды мақсет етип, усыл тапқан бир ана бар. Бирақ, ол хәзир жүдә қартайып отыр. Сол анаға барып кеңес сорай ғой,–деп оның үйин силтеп жибереди де өзи көзден ғайып болады. Бийшара ана кууана-кууана бул

ұйди тауып алады. Барса, растан да қартайғаны сонша, сөзлериниң бири түсиникли болса, бири түсиниксиз, сонда да оның мына нәсиятлары есинде қалады. «Дүньяның кубла–шығысында жердиң жийегинде әжайып сууы бар бир дәрья бар, қартайғанды жасартады, жас адамды қартайтады. Дәрьяның өз мақсетинде мууапық шомылатуғын орны бар. Алды менен сонны билип алыуың шәрт, шырағым. Ал, жолы жүдә узак хәм ауыр, бир неше айларда жетип қайтасаң. Соған шыдасаң, әлбетте бар. Бирақ, және бир нәсиятым бар, әбзелинде жасарма!/? Аллатааланың өзине мөлшерлеп берген ғәниймет жасың, сын–сымбатын өзгертпегениң мақул. Себеби, сениң басыңа түскен ауыр мүшкил мениң де басыма түсти, жасарып келдим. Хәзир жасымның нешеде екенин де билмеймен, умытым. Мына алдымда ербеңлеп жүрген балалардың ким екенин де танымайман, өзимниң тилеп алған перзентим жасым жүзге келгенде қазаланды, ақлығымда о дүньялыболды. Жасарғанда да мәңгиге өлмейтуғын дәрежеде жасарған кусайман.

Әй, мүтәж бендем! Аллатаала сақый ғой, көз жасларыңды булап шын кеулиң менен тилесең бос қалдырмайды, саған да береді. Әттең, мениң соңғы күнлерим сениң басыңа түспегей. Деген менен, бендешилик, өз басыңа түспегенше хеш нәрсени билмейсең. Өзине ылайық көрсең бара ғой, шырағым, хақ жол» деп кемпир сөзин тамамлайды.

Жасартатуғын дәрьяның мәнзилин билгенине кууана–кууана үйине келеди. Баласы анасының кууанышын сезип:

– Апа, қайда кеттиң? Мен сени жойтып сағындым. Енди хеш қайда кетпе! Бир өзим қалсам қорқаман,–деди.

– Балам, мен қайда кетсем де сениң ушын, сени хеш нәрсеге мүтәж болмасын, деп жууырып–жортаман ғой.

– Апа, сен не илесең де мен ушын десең бәрхама жанымда бол. Хәр күни сени көрип, басымды көкирегиңе қойып, мехир булағыңа мийрим қанып мунсыз өсейин. Егер сен жанымда болмасаң, сағынаман, қапа боламан.

– Улым, сениң жаныңда мәңги болыу ушын ертең бир узак жолға боламан. Соннан аман келсем, өмиримше таусылмайтуғын көп–көп жемислер, мазалы тағамлар алып келемен,–деп улын бираз тынышсызландырады.

– Апа, оннан соң хеш қайда кетпейсең бе?

– Кетпеймен.

– Онда бара ғой. Бирақ, тез кел?

Ұеде бойынша анасы баласын кийиндирип, үйиниң алдындағы теректиң саясына отырғызып:

– Улым, мен тез келемен. Мени усы теректиң астында күткөйсең. Узақ жолдан сағынып келгенимде сени усы теректиң саясында алыстан көргөймен,—деп жолға рәуана болады.

Бала сол теректиң саясында қанша уақыт күткени белгисиз, еки көзи жолда болып анасын сағына–сағына азып–тозып кетеди. Балалар менен ойнауға да кетпейди. «Усыннан ойнап кетсем, анам келип қалса мени жойтып жылайды–ау» деген сөзлерди ишинен қайта–қайта қайталап турған жеринде тура береді.

– Анасы жол жүрип, жүргенде де мол жүрип, жер жийегинен жасартатуғын дәрьяға жетип, бир емес, үш мәрте сүңгийди. Он сегиз жастағы қаддине келеди. Өзин айнада көрип: «Енди улымның жанында мәңги болатуғын болдым» деген қууаныш оны қустай ушырып, үйине жақынлайды.

Үйине шамаласқаннан–ақ анасын күтип телмирип турған улының сүлдерин көрип, сағынған ана қушағын ашып жууырыуы менен баласына бойын таслап бирден бауырына тартады. Ал, баласы анасының көкирегинен ийтерип жибереди. Ана бир қушақлап ийискегиси келип әри–бери умтылады, бала оннан сайын узаклап қашады.

Анасы баласының бул қылығына түсинбей хайран болады.

– Хау, бауырым, неге анаңнан қашасаң? Мине, саған қанша затлар алып келдим, деп өзине шақырады. Сени сағындым, сен анаңды сағынбадың ба?—деп өксийди.

– Мен сени сағынбадым, анамды сағындым.

– Мен анаңман ғой, неге танымайсаң?

– Мениң анам сен емес, басқа. Алдама?

– Неге алдайман. Хәш бир ана баласын алдамайды. Мен алдап турғаным жоқ.

– Алдап турсаң. Мениң анам басқа. Сендей емес! Басқа. Сен мениң анама усамайсаң.

– Анаң қайда еди?

– Анамның шашлары гүмистей жылтырап, бетине түскен сызықлар әжайып болып, әжим басқан қоллары менен басымды сыйпағанда, алақанлары жуп–жумсақ, мамықтай, жағымлы. Қушағы кең, бауыры меҳирге толы еди. Анамның ийиси басқаша еди, сениң ийисиң жағымсыз, қушағың кең емес, бауырың қатты, меҳирге толы емес. Жүзлеринде бир де жыйрық жоқ. Шашың қап–қара, үйден кет, жанымда турма! Өзимниң

анам келеди. Сениң әкелген жемислеринди жемеймен, алып кет, тез кет,— деп сорлы ананы жанынан кууады.

Сорлы ана жасараман деп баласынан айырылып қалатуғынын енди ғана түсинди. Бала түни менен үйине кирмеді. Сол теректиң астында анасын күтип отыра берди.

Қәтелескен ана таң қараңғысында—ақ уйқысы шайдай ашылып, қайтадан жолға рәуана болды.

Бала козин ашса дөгerek тым-тырыс, жас ҳаял жоқ...

Және арадан қанша уақыт өткени белгисиз, анасы кәраматлы дәрьяға сүңгип, бурынғы қәддин алып, баласына қанат байлап ушып киятыр...

... Бала ана сағынышынан болдырып, көзлери талып, жүзлери сарғайып, әбден хәлсирейди. Кем-кем талықсып, ана меҳрине тойыуды хәуес етип еси кетип жығылады...

... Анасы бурынғы қәддинде шашы гүмистей жылтырап, жүзин қаплаған жыйрықлары да, әжимлери де жасына сай жарасып, өкирен қағып алыстан—ақ қушағын ашып жууырып киятыр...

Бирақ, теректиң астында өткен сапарғыдай болып бала көринбейди. Кем-кем жақынлап әбден жанына келгенде барып тилеп алған улының сес-семирсиз қушағын жайып жатқанын көрип үстине бойын таслап өксиди.

— Тилеп алған қулыным, мен келдим, анаңман. Мине, шашларыма қара, аппақ гүмистей, сен хәуес еткен жүзимдеги жыйрықлар, қолымдағы әжимлерге⁶ қара, көзинди аш қулыным! Және танымай тұрсаң ба? Орныннан тур, бауырыма кел! Меҳир булағым ийип тур ғой, қулыным! Басыңды көксиме қой! — деген анасының өтинишлерине бала жууап қайтара алмайды, көзин де ашпайды. Денеси кем-кем музлап баратыр.

Бауыры өртенген ананың жалынлаған денесинин хәуири улының музлаған денесин кем-кем ысытып, Алланың хәмири менен бала көзин ашып:

— Апа!!! Келдин бе?! Енди кетпейсен бе?—деп тилге келеди.

— Кетпеймен, жигербентим, қулыным, мудама жаныңда боламан! — деп ғәрип ана баласын бауырына басып, меҳир булағына қандырып өсирип атырған кусайды.

---

⁶ Әжим түссе ғана қартайыудың белгиси болады. Әжим деген қолларына ет пенен теринин арасына түсетуғын қара дақлар. Бетке жыйрық түскен менен қартайыуды билдирмейди.

МАЗМУНЫ

ТУРМЫС ҶАҚЫЙҚАТЛЫҒЫНЫҢ КӨРКЕМ КЕЛБЕТИ.....	4
ҚАРАҚАЛПАҚ ӘДЕБИЯТЫНЫҢ СҮТИНИ (Ибраһым Юсупов ҳаққында роман).....	8
ҮШ ДӘУИРДИҢ ГҮҰАСЫ «ТЕНТЕК» ҶАЯЛ ҶАҚҚЫНДА ӘПСАНА.....	57
КЕСТЕЛЕНГЕН РОМАН (Сауалдан тууылған дәрәтпе).....	107
ПИДАЙЫ ТАРИЙХШЫМЫЗ ҶАҚҚЫНДА СӨЗ.....	140
ОҚЫДЫМ. ПИКИР БИЛДИРЕМЕН	144
ӘРМАНЛЫ «ШАЙТАН АРБА» (Гүрриң).....	151
ТЕК САҒЫНЫШ (Гүрриң).....	153
ИЙЕСИНЕ ҚАЙТАРЫЛҒАН ҚОЛ ШАРШЫ (Гүрриң)	154
ШҮТИК ШЫРАНЫҢ ШАРАПАТЫ (Турмыстан алынған гүрриң).....	158
КЕСТЕ (Гүрриң).....	161
ИСЕНИМ (Гүрриң)	164
МӘЙЕК БӨРЕК ҶӘМ КЕМПИР (Гүрриң).....	169
ЕКИ АҢЫЗ.....	177
МӘДИРЕЙИМ СҮҢГИГИШ.....	178
ХАЛМУРАТ ЖҮРГИШ.....	182
МЕНИҢ АНАМ БАСҚА (әпсана)	186

ГУЛАЙША ЕСЕМУРАТОВА

ШЫҒАРМАЛАРЫ

**V
ТОМ**

Нөкис – «Илим» – 2018

**Редактор А.Альниязов
Художник Б.Айтмуратов
Тех.редактор В.Султангулова
Компьютер дизайны Б.Исмаилов**

Баспахана лицензиясы: АІ №137, 27.04.2009.